

“AZƏRBAYCAN”
Yazıları

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

“AZƏRBAYCAN YAZILARI” SERİYASI

ADA Universitetinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə həyata keçirilən “Azərbaycan” qəzeti (1918-1920) külliyyatının nəşrinə (20 cildliyə) paralel olaraq, qəzetdə bəzi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini yaxud müəyyən vacib mövzuların işıqlandırılmasını oxucuların diqqətinə toplu bir halda tədqim etməyi nəzərdə tutur.

Bu seriyanın ikinci kitabı,
“Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin
140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında”
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
30 dekabr 2023-cü il tarixli
Sərəncamına müvafiq olaraq,
M. Ə. Rəsulzadənin 140 illiyinə həsr edilir.

**TRANSLİTERASIYA EDƏRƏK
NƏŞRƏ HAZIRLAYANLAR**

Mehdi GƏNCƏLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azad AĞAOĞLU

Filoloq, tərcüməçi

ELMİ REDAKTOR

Teymur KƏRİMLİ

Akademik

**ADA Universitetinin
təşəbbüsü və dəstəyi ilə nəşr edilir.**

MÜNDƏRİCAT

[Ön söz yerinə] Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (Xəlil İbrahim).....	7	Azərbaycan və İran	131
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetindəki yazıları	9	Tətil bitdi!	137
Hankı ümidlə?	11	Nə böyük bayram!	139
İstiqlal	13	İran - Azərbaycan	143
Samoapredeleniye	17	Məsuliyyətimiz artdı!	149
Azərbaycanın paytaxtı - I	21	Haqq yerini tutan gün	153
Azərbaycanın paytaxtı - II	25	Nəsib bəyin istefası münasibətilə	155
Hadisələrin mənası	29	Qurtuluş günü	159
Azərbaycanın paytaxtı - III	33	“Məşhur” şayiələr	161
Bu zəbastovka nə idi?	37	Türkiyə hərəkatı-milliyəsi	163
Azərbaycanın paytaxtı - IV	41	İngilis siyasəti - I	167
Rusca danışmalı imiş	45	Gözlərimiz aydın!	171
Milyukov zehniyyəti	49	Bolşevizmin təslimi	173
Zaqatal məsələsi	53	Yanlıf təfsirlər	175
Türkiyə məğlubmudur?	57	Ermənistanın qanlı icraatı	179
Yeni ingilis kabinəsi	63	Dövri-hürriyyət	183
Hesab günü	67	Qurtuluş günü	185
Əmələ məsələsi	71	Almaniyadakı hərəkat	187
Tətil etməlimidir?	73	Ordumuz zəfərə	189
Vicdan sızlayır	75	Qeydlər və şərhlər	191
Siyasi vəziyyətimiz	79	Bəzi xüsusi adlar	201
Tədbir gərəkdir	81	Oxucuların diqqətinə	217
Ciddiyyət gərək!	83		
İki konfrans	85		
Məclisi-Məbusan və müxaliflər	89		
Hökumət hər şeyi etməz!	93		
Azərbaycan paytaxtı - V	97		
Süni böhran	101		
Yanlıf bir avaz	103		
Bu günün məsələsi	105		
Hər sözə aldanmayalım	107		
Hökumət niyə istefa etdi?	111		
Hökumət niyə istefa halındadır?	113		
Hürriyyət gününün göstərişi	115		
Unudulmaz faciə!	117		
Nümuneyi-imtisal bir gün	119		
Milli bir gün	123		
İran və biz	125		
Siyasətə qarışmaz	129		

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

[ÖN SÖZ YERİNƏ]

RƏSULZADƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN

Sevgili mühərririmiz, istəkli natiqimiz, millət yolunda canını nisar [qurban] edən camaat xadimimiz Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları üç gündür şəhərimizə varid olmuşlardır [gəlmişdir].

Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda kərratla [dəfələrlə] həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir ulduz rolu oynayaraq, istiqlali-milli [milli istiqlal] yolunu Nikolay və Protopopov dövrünün müzlim [qaranlıq] gecələrində belə milliyyət müsafir-lərinə [milliyyət yolunu tutub gedənlərə] göstərməsi, rəhbərlik etməsi ilə vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ növcavan ikən, 1905 inqilabından sonra, meydanı-siyasət və ictimaiyyəyə [siyasi-ictimai səhnəyə] atılaraq o vaxt yenicə təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqelər tutduqdan sonra, irtica dövrünün hülulu [yetməsi] ilə rus qaragürhunun qəzəbinə giriftar olub İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeyini canından əziz tutaraq İran inqilabçıları ilə əl-ələ verərək bir tərəfdən “İrani-növ” qəzetəsi nəşri ilə millətinin fikrini işıqlandırmaqla bərabər, digər tərəfdən də fədailər zümrəsində Məhəmmədəli şahın yaxıcı, yıxıcı keyfəmayəşası [özbaşınalığı] müqabilinə mübarizə etmişdir. Bə'dəhu [ondan sonra] orada dəxi irtica baş qaldıraraq, rus istibdadı ilə İran keyfəmayəşası əl-ələ verdik-

də, həyatı təhlükəyə düşərək İrandan da İstanbula hicrət etmişdir. İstanbulda bir mühərrir sifəti ilə, Məhəmməd Əmin əfəndi müxtəlif qəzetə və məcmuələrdə iştirak edərək Azərbaycan – Qafqaziya türk-islamalarını Osmanlı türklərinə tanıtdırmaqda mühüm bir rol oynamışdır. Bugünkü meyvənin o vaxt toxumunu saçanlardan birisi də həmin Məhəmməd Əmin əfəndi olmuşdur.

Nəhayət, Cahan müharibəsi ibtidasında [başlanğıcında] Bakıya qayıdaraq ixtiyarı əldən alınmış olduğu halda məhəlli [yerli] qəzetələr başında duraraq “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” şüarı ilə “Açıq söz” bayrağını qaldıraraq, milləti bugünkü işıq tərəfinə dəvətə başlamışdır. Axirüləmr [nəhayət; sonda] Rusiya inqilabı başlanması ilə artıq meydanı açıq görərək, Azərbaycan muxtariyyəti şüarını meydana ataraq, məzkur [deyilən] şüarla işləyən Gəncə firqəsi ilə birləşib, son il yarım vaxtını ancaq bu fikrə təsis etmişdir [ayırılmışdır]. Bu uğurda Məhəmməd Əmin həzrətləri vəfat edən övladına təziyə saxlamağa macal tapmaz bir dərəcədə fədakarlıqla çalışmış və nəhayət, məqsədinə nail olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilmişdir.

Bundan sonra Məhəmməd Əmin öhdəsinə daha mühüm vəzifələr düşərək, İstanbul Konfrasında Azərbaycan heyətimürəxxəsəsi [nümayəndə heyəti] rəisi

sifəti ilə aləmi-islam paytaxtına gedərək, orada Azərbaycan uğrunda çox təşəbbüslər etmiş, Azərbaycana edilən təcavüz və haqsızlıqlardan vətəni müdafiəyə çalışmışdır. Bakının Rusiyayamı, ya Azərbaycanamı məxsus olması məsələsində, Məhəmməd Əmin əfəndi, tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakının Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalxışdı və haqqımızda bunca haqsızlıq işləmiş olan dövlətlərə protesto verdi.

20 yaşından bugünədək 13 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqalaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fəvqəladə fədakarlıq ibraz etmişdir [nümayiş etdirmişdir]. Azərbaycanlılar Məhəmməd Əminlər yetişdirməsinə iftixarla, öylələri haqqında qədirşünaslıqlarını da ibraz edirlər.

*X[əlil İbrahim]
"Azərbaycan" qəzeti,
N 35, 10 təşrin-i-sani [noyabr] 1918*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN

«AZƏRBAYCAN»

QƏZETİNDƏKİ YAZILARI

HANKI ÜMİDLƏ?

Azərbaycan istiqlalının yeni bir səhifəsi vərəqlənir. Şurayi-Milli açılır.

Şurayi-Milli açılır.

Bu sədanı eşidən azərbaycanlı əndişəsiz deyildir. Düşünür ki, bu qədər müsibətlər, giriftar olduğu bu qədər fəlakətlər kəndisində bir növ yə's və nomidlik [məyusluq və ümitsizlik] törətmişdir.

Mart hadisələrini görəndə, hürriyyət, ədalət və millətlərə həqqi-müsavət [bərabərlik haqqı] vəd edən adamların birərcanı, qatil və cəllad kəsilərək su əvəzinə qan axıtdıqlarına şahid olan, sentyabr müzəffəriyyətinin bütün şədaid [əziyyət] və təhəssüslərini duyaraq qurbanlar verən, hərbi-zərbin [müharibə və iğtişəslərin], səfalət və fəlakətin, daxili müharibələrin bütün müsibət və ələmlərini çəkən Azərbaycan vətəndaşı heç şübhəsiz ki, Şurayi-Milli açılır deyincə bir az düşünəcək, artıq əhvali-fövqəladədən [fövqəladə vəziyyətdən] çıxaraq mötad [alışılmış; normal] bir həyat-siyasiyyə [siyasi həyat] yaşayacağı fikrini bəsləmək istəyəcəkdir.

Fəqət nasıl? Türkiyə mütarəkə əqd etmiş [atəşkəs imzalamış], Avstriya-Macarıstan qitə-qitə [parça-parça] olmuş, Bolqariya çoxdan təslim olmuş, Almaniya silahını qoymuş, inqilab atəşləri bütün Orta Avropa məmləkətlərini bürümüş, Boğazlar açılmış, ingilislər Bakının qarısına dayanmışlardır.

Böylə ikən, əcəba hanki ümidlə Şurayi-Milli açılır? Şurayi-Milli bu qədər müşkülətə qarşı Azərbaycan istiqlalını mühafizəyə qadir olacaqmı?

İştə, əfkari-ümumiyyəminin [ictimaiyyətimizin] “Hanki ümidlə?” sualı ilə xülasə etmək istədiyi bir həyəcan.

Fəqət bu həyəcana pək o qədər də məhəl [yer] yox. Tamamilə ümitsiz bir halda deyiliz. Şurayi-Millinin açılması ilə azərbaycanlılar müqəddaratlarını tamamilə kəndi əllərinə alırlar. Burası millətin əməllərini [istəklərini], arzu və məqsədlərini bütün cahani-mədəniyyətə [mədəni dünyaya] elan edəcək bir kürsüdür. Bu kürsünün öz kürsümüz, öz minbər və öz məbədi-siyasimiz olduğunu bütün cahana isbat etməliyiz, etməklə mükəlləf.

Qoy, Mərkəzi Avropa dövlətlərinin cahanı təhdid edən bazuyi-ahənini [dəmir bazusu, qolu] qırılmaq keyfiyyəti bizi heç də naümid etməsin. Bizə haqqımızı verəcək, haqqi-həyatımızı [yaşamaq haqqımızı] təmin edəcək qüvvət nə Kruppun topları, nə də digər bir qüvvə-cabirədir [zərərli qüvvədir]. Biz haqqi-həyatımızı hər şeydən əvvəl kəndi iman və istedadımızdan, sonra bütün dünyaya hakim olacaq fikri-hürriyyət və üxüvvətdən [azadlıq və qarşılıq fikrindən] alacağıq.

Şimdi hərbi-zərb dövrəsi keçərək, fikir və istiqlal zamanı hülul edir [daxil olur, gəlib çatır]. Bu gün qaliblər də məğ-

lubların iləri sürdükləri əsasatı [prinsipləri] müdafiə edirlər. Lenin tərəfindən millətlərin hüququna aid elan olunan düsturlar, Vilsonun şəraitə-sülhiyyəsinə [sülh şərtlərinə] dəxi bir zəminə təşkil edir.

Vilsonun bütün aləm müvaciəsinə [qarşısında] elan etdiyi prinsiplərin bizə tətbiq edilməyəcəyini düşünmək üçün meydanda heç bir səbəb və cəhət yoxdur. Əcəba nə düşünülür? Bütün aləmi-islama nafiz bulunmaq [təsir göstərmək] vəziyyətində olan İngiltərə, yanı başımızda bir gürcü, bir erməni və sair millətlərin hüquq və haqqı-həyatını tanıy da, bizi boğarmı? Böylə bir düşüncə əbəs olsa gərəkdir.

Bizə haqqı-həyat tanıyacaq İngiltərə ilə pək əla uyuşar və etilaf edəriz [uzlaşırıq]. Azərbaycan Hökuməti Bakı dəxi daxil olduğu halda Qafqaziyanın qismimühümü [mühüm hissəsi] üzərində əminiyət və asayışı təmin etməklə ingilislərə müfid [faydalı] olar, ingilis mədəniyyət və fənnunundan da [elmindən də] biz istifadə edəriz.

Ümid edəlim ki, bütün millətlərə haqq və hürriyyət vəd edən Vilson zümərəsi Azərbaycan hürriyyət və istiqlalını boğacaq bir vəziyyət almasın.

Əvət, ümid edəlim. Bu ümidlərimiz vicdani-millimizin imanı və Hərbi-ümumi nəticəsində təəssüs edəcəyi [qurulacağı] möhtəməl bulunan [ehtimal daxilində olan, gözlənilən] Cəmiyyəti-Əqvam [Millətlər Cəmiyyəti] şüarı ilə ruhlansın.

Bu gün biri digəri ardından devrilən taxtların, qurama söküyü kimi parçalanan dövlətlərin, yarı Avropanı istila edən inqilabların yalnız bir mənası vardır: de-

mokratizmin qələbəsi. Bu qələbə yarı dünyaya deyil, bütün aləmi-mədəniyyətə şamil olmayınca, bəşəriyyət sükun bulamayacaq. Bunu görməli, o surətlə hərəkət etməlidir.

İştə, Azərbaycan Şurayı-Millisi böylə ümumi bir demokratizm ərəfəsində açılır ki, bu açılış bizim də millətlər bayramına hürriyyət libası geyərək çıxmamızı mövcib olacaq [lazımlı hala gətirəcək].

Ümid və iman edəlim ki, Azərbaycan kimi müqəddəs atəşi ilə əskidən bəri bir ziyarətəgah kimi tanınmış olan yurdumuz demokratiyasını yalnız soyuq göstərişlərə münhəsir [həsir] etməyib, səmimi işləri ilə də isbat etsin.

Qoy Azərbaycan Şurayı-Millisi qanlardan bıqmış, xarabəliklərdən usanmış bəşəriyyətin sülhi-ümumi bayramı üçün yapacağı çərağana [atəşfəşanlığa] kəndisinə məxsus azəri bir ziya saçsın. Kəndi himayəsində yaşayan insanları bilafərqi-cinsü-məzhəb [cins və məzhəb fərqi qoymadan] bəsləyəcək bir yurd, isindirəcək bir ocaq olsun.

Ey qarei-möhtərəm [möhtərəm oxucu]! “Hankı ümidlə?” sorurdun? İştə, böylə bir ümidlə!..

M. Ə. Rəsulzadə

N 41, 16 təşrinisani [noyabr] 1918

İSTİQLAL

Çəkilən zəhmətlərin, tökülən qanların, yaxılan xanümanların, axıdılan göz yaşlarının bir təsəllisi vardı: istiqlal!

İstiqlal bir növ hürriyyəti-şəxsiyyədir [şəxsi azadlıqdır]. Millətin şəxsinə məxsus hürriyyət, fərdlər hürriyyəti, dövlətin və yaxud millətin səadəti nöqtəyi-nəzərindən qüyyud [qeydlər; bağlar, zəncirlər] və hüdud [məhdudiyyətlər] altına alınmaq fərz olduğu kimi, bəşəriyyətin səadəti üçün dəxi millətlərin hürriyyəti, təbiriyyəti üçün dəxi istiqlalı, bir taqım qeydlərlə məhdud ola bilər.

Digər siyasi hürriyyətlər kimi millətlərin istiqlalı da insan övladının böyük məqsədini təşkil edən səadəti-bəşəri təmin edən yollardan birisidir. Dünya millətlərinin bir gün gəlib də məsud bir aileyi-mədəniyyət [mədəniyyət ailəsi] təşkil edəcəyi biz federalistlərə yabançı bir fikir deyildir. Millətlərin könül rızası ilə əqd edəcəkləri [bağlayacaqları] “Cəmiyyəti-Əqvam” [Millətlər Cəmiyyəti] fikri dünya federalistlərinin əski düşüncəsidir.

Rusiya həyatı-siyasiyyəsinə [siyasi həyatında] bu fikir başqa bir yolla qövlədən feilə [sözdən işə] gətirilmək istənildi. Rusiya vəhdaniyyəti-siyasiyyəsi [siyasi birliyi] bütün nəvaqis [qüsurlarına] və mənfiiyyətinə [mənfə cəhətlərinə] rəğmən millətləri yekdigərinə [bir-birinə] rəbt edə [bağlaya] biləcək bir çox rabiteyi-mədəniyyə [mədəni bağlar] hasil etmişdi. Bundan istifadə edilmək istənildi. Rusiya

millətləri arasında bir ittifaq əqd etmək, bir federasyon vücudə gətirmək fikri doğdu. Məhkum millətlərə mənsub olan federalistlər son dərəcədə sədaqət göstərərək bu məqsədin təbii bulunan yoldan sərfi-nəzər edərək, millətlərin kəndi rızasından deyil, məsələnin həllini Rusiya mütəfəkkirlərindən, Məclisi-Müəssisənindən [Təsisçilər Məclisindən] gözlədilər. Məttəəssüf [təəssüf ki], bu xüsusdə “kadetlərdən” tutub, “bolşeviklərə” qədər bütün Rusiya partiləri məsələni sözdə bir, işdə başqa bir yolda “həll” etdilər. Nəticədə nə oldu? Orası həpimizə məlumdur. Rusiyanın məhkum millətləri kəndi başlarının çarəsinə baxmaq zərurətində qaldılar. Bu əlim [kədərli] zərurətlər həm Rusiyaya, həm də kəndisindən ayrılmış vilayətlərə pək bahaya mal oldu [baha başa gəldi]. Çox zərərlər, çox ziyanlar gördülər. Fəqət, istər-istəməz sabit bir fikrə gəldilər. İsbat olundu ki, Rusiyaya bir daha toplanmaq müqəddər [qaçılmaz] isə, bu təqdir yalnız millətlərin kəndi arzuları, kəndi qənaət və istiqlalı-rəyləri [fikir azadlıqları] sayəsində mümkün olacaqdır.

Mənə “Rusiya vəhdaniyyəti-siyasiyyəsinə [siyasi birliyinə] girmək arzu edər misiniz?” deyər sorsanız, mən “əvət” cavabını vermədə heç tərəddüd etməm. Fəqət, “Bu vəhdətə nasil girmək istərsiniz?” deyər məsələni qurdalasınız, biraz təəmmül edərəm [düşünərəm].

Qulağıma Məclisi-Müəssisən səsi gəlir: Ufa Hökumətindən bəhs edirlər. Bu bəhslərdən anlamam. Məclisi-Müəssisənin nisfi [yarısı] bolşeviklərdir ki, məclis əleyhindədirlər. Rusiyanın nazimi [nizam vericisi] olan Velikorossiya bu gün tamamilə onların əlindədir. Ufa Hökuməti nə-rədədir, o nasıl hökumətdir, bilməyirəm. Bu hökumətlə təyini-münasibət etmək [münasibət qurmaq] üçün ravilər [rəvayət danışanlar] deyirlər ki, qoşa dibli gəmilərin dibləri arasında səyahət edərek, yalnız bir aydan sonra məqsədə ərmək mümkün imiş. Bu Hökuməti Rusiyanın kəndisində tanıyan daha yox imiş. Bu Hökumət sollar tərəfindən qəbul edil-mədiyi kimi, Milyukov belə bunun əley-hində imiş. Bu şəraitlə [şərtlərlə] topla-nacaq Məclisi-Müəssisənin təsadüfi bir məclis olacağı bəllidir. Böylə təsadüfi bir məclisə Rusiya millətləri kəndi müqə-dəratlarını nasıl tapşıra bilərlər? Burası əlbəttə ki, cəi-sualdır [sual altındadır].

Hər millət kəndi müqəddəratını təyin etmək səlahiyyətinə malikdir. Rusiya in-qilabının düsturu bu. Etifaf dövlətlərinin rəisi-cümhur [prezident] Vilson ağzı ilə təyin eylədiyi şüar da budur. Böylə ikən bizzərurə [zərurət qarşısında] istiqlalını elan eyləmiş bulunan Rusiya qitələrini [regionlarını] təkrar uyuşduracaq, barışdı-racaq, aralarını bulacaq, onlardan mü-təfiq və müvafiq bir kütlə vücuda gətir-əcək müəssisə nə ufaçıların təsəvvür eylədiyi mə'hud [vəd edilmiş] "Məclisi-Müəssisən", nə də bolşeviklərin "sovet"-ləridir. Böylə bir səlahiyyəti olsa-olsa yalnız Rusiya "Müəssislər Konqresi" haiz ola [daşıya] bilər. Bu müəssisə 1917-ci sənədə intixab olunan [seçilən] bir Məc-

lisi-Müəssisənin qırıq-tökük tətimməsi [əlavəsi] deyil, birər hökumət vücuda təş-kil etmiş milli üzviyyətlərin [orqanların] müsavi [bərabər] surətdə göndərmiş ol-duğu mürəxxəslərdən [nüməyəndələrdən] təşəkkül edə bilər...

Fəqət bu fikir, Rusiyadan ayrılıb da kəndi həyatlarını qurtarmağa çapalayan millətləri, ümumi sülh konqresinin təmin edə biləcəyi füyuzatdan [feyzlərdən] məhrum etməməlidir. Millətlər sülh kon-qresini buraxıb da hərc-mərc içində yu-varlanan Rusiyanın kim bilir qaç zaman sonra hali-təbiisinə gələcəyini gözləyə bilməzlər. Onların birər üzviyyəti-siyasiy-ə [siyasi orqan, hissə] olub da rəy [səs] sahibi bir vücut olmalarının sülhi-ümü-mi konqresinə [ümumi sülh konqresi tərəfindən] təsdiqinə böyük bir ehtiyac vardır. Bu ehtiyacdən onları kimsə mən edəmməz [məhrum edə bilməz]. Bilxassə [xüsusilə] ki, konqre[s]cə şəxsiyyəti təyin olunmuş siyasi üzviyyətlər daha böyük bir əmniyyət [inam] və etibarla əqdi-itti-faq edər [ittifaq bağlayar] və həqiqətən də mütəqabil [qarşılıqlı] bir etibar üzərinə uyuşar, müştərək bir birlik vücuda gətirə bilərlər. Çünki, o zaman ittifaqa girəcək hər bir üzviyyət kəndi vəziyyətini beynəl-miləl bir vəsiqə ilə əmin [təminat altına alınmış] görəcəyindən, kəndisini daha qüvvətli olan üzviyyətlərin təzyiqinə qar-şı qüvvətsiz görmədiyindən, qərarların-da daha sərbəst, binaileyh [dolayısıyla] daha səmimi olar.

Türkiyə ilə əqd olunmuş [imzalanmış] mütərikənin [atəşkəsin] məvaddını [mad-dələrini] tətbiq və Qafqaziya qitəsi üzə-rində təmini-asayış etmək məqsədi ilə gələn Müttəfiq ordularının komandanı

müsyö Tomsonun son bəyannaməsi dəxi məsələnin bu zəmində həll olacağını göstərməkdədir. Müsyö Tomson, "Qara dənizlə bəhri-Xəzər arasında vəqə olan ərazinin son müqəddəratı-siyasiyyəsi [siyasi taleyi] sülhi-ümumi konqresində həll olunacaqdır", deyir.

"Millətlər kəndi müqəddəratlarını tə-yin eyləmək səlahiyyətindədirlər" şüari-müqəddəsini [müqəddəs şüarını] yıldızlı bayrağının üstündə cəli xətlə [qalın hərflərlə] yazmış olan Vilson həzrətlərinin müttəfiqi, bütün dünya hürriyyətpərvərləri [azadlıqsevərləri] tərəfindən tarixi-inqilabi bir kitabı-müqəddəs kimi oxunan Fransanın silah arxadaşı, əsasi-idarəsi muxtariyyət və hürriyyət əqaniminə [üq-nümlərinə; prinsiplərinə] istinad edən Bri-taniya ordusunun komandanı başqa dür-lü hərəkət edəmməzdi. Bu gün Qafqazi-ya ərazisi üzərində haqqi-hayat və həqqi-millilərinə bilistifadə [istifadə edərek] elani-istiqlal etmiş bulunan Azər-baycan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan ərazisi və mülkiyyətindən bəhs olunmayırsa, bunun səbəbi bir dərəcəyə qədər bəllidir. Çünki bu yeni təşəkkül edən hökumətlər Müttəfiqlər tərəfindən hələ tanınmamışdır, fəqət bu tanınmamaq sülhi-ümumi konqresində tanınmayacaqlarına, əlbəttə dəlil olam-maz. Fövqəz-zikr [yuxarıda deyilən] bəyan-namə bu kimi məsələlərin həllini ümumi sülh konqresinə həvalə edir.

Sülh konqresindəki müvəffəqiyyəti-miz isə kəndi idrakımıza, dirayətimizə, rəftar və səbatımıza bağlı bir məsələdir. Kəndi istiqlalımızı, qonşularımızın da istiqlalını, kəndi hürriyyətimizi, onların da hürriyyətini təqdir və təqdis edəlim [mü-

qəddəs qəbul edərk]. Bu vaxta qədər tərə-feynin [hər iki tərəfin] işlədiyi qəbahətləri unudalım, ermənilərlə, ruslarla, bütün vətəndaşlarımızla, gürcü qonşularımızla olan məsələlərimizi sülh və müsəlimətlə [əmin-amanlıqla] bitirəlim. Adam-ağıllı [ağıllı-başlı], Avropakari [Avropa tərzində] bir idarə, bir məclis, bir hökumət təsis edəlim də həman Amerikaya, Avropaya adamlar göndərəlim, isbatı-ləyaqət [ləya-qətimizi isbat] edəlim, deyəlim ki:

Çəkilən zəhmətlərimizin, tökülən qanlarımızın, yaxılan xanümanlarımızın, axıdılan göz yaşlarımızın yalnız bir tə-səllisi var:

İstiqlal!

M. Ə. Rəsulzadə

N 50, 27 təşrini-sani [noyabr] 1918

SAMOAPREDELENIYE (Самоопределение)

İctimaiyyatçılardan birisi: “Lisan, daima insanları aldadan bir şeydir; bir kəlməni müxtəlif ağızlardan eşitdiyiniz zaman həpsinin bu kəlmədən eyni mənanı murad etdiyini zənn etməyiniz” deyir.

Bu qayda sanki rusca “samoapredeleniye” kəlməsi haqqında vəz edilmişdir [meydana qoyulmuşdur]. Hər ağızda bir dürlü mənaya malik olan və bu vaxta qədər mənayı-əslisi [həqiqi mənası] ağıllı-başlı təyin olunmayan bir kəlmə varsa, o da şu yuxarıya yazdığımız rusca “samoapredeleniye” kəlməsidir.

Rusca olan bu kəlmənin yalnız türkçəyə deyil, sair Avropa dillərinə də aydın bir kəlmə ilə vazeh [dəqiq, açıq-aydın] tərcüməsi yoxdur. Bu kəlməni sair dillərə tərcümə etmək istərkən, bir cümlə işlətmək lazım gəlir. Bizim qəzetlər bunu “kəndi müqəddəratını təyin etmək” şəkildə tərcümə edirlər. Fransızca da təqribən böylə bir cümlə ilə tərcümə olunur. Yalnız lüğəvi mənası deyil, bu kəlmənin ifadə etdiyi siyasi məfhumu dəxi müşkülətlə təyin olunur. Ruscadan başqa bir dilə deyil, ruscanın özündə belə bu kəlmənin mənası bir deyildir. Son zamanlarda hər hankı inqilab və siyasət istilahından [terminlərindən] ən məruf [tanınmış] və məşhuru olan bu rusca kəlmənin müxtəlif rus partiləri [partiyaları] nəzdində müxtəlif mənası vardır. Hər parti bu kəlməyə özünün təhəmmül edə

bildiyi [qəbul edə bildiyi; dözə bildiyi] bir mənanı verməkdədir.

Bolşeviklərdən tutaraq, “kadet” firqəsinə qədər hər parti “samoapredeleniye”ni işlədir və son zamanlarda hər kəs onu əsas etibarlı ilə qəbul edir. Fəqət bununla bərabər rus firqələrindən heç biri bu kəlməyə “samoapredelit” olacaq [öz müqəddəratını müəyyənləşdirməsi gərəkən] millətlərin anladığı və arzu etdiyi mənanı verməyir.

Zahiri bəlli, fəqət batini bu qədər ixtilafı olan bu kəlməni eyi anlamaq üçün bunun nə surətlə Rusiya siyasi istilahları içinə soxulduğunu öyrənəlim:

“Samoapredeleniye” formulu Rusiya firqələrindən “sosial-demokratiya” tərəfindən yaxın bir zamanda qəbul edilmişdir. Rusiya sosial-demokratiyasının ömrü yarım əsr qədər bir tarixə malik ikən, bu kəlmənin siyasət aləmindəki müddəti-həyatı [yaşı, ömrü] 10 sənəni ancaq bulmaqdadır.

Məlum olduğu üzrə sosial-demokratiya, ideal etibarlı ilə milliyyət fəvqündə və mərkəziyyətçi bir firqədir. Onun şüarı cümlə cahan fəqərəyi-kasibəsini müttəhid qılmaqdır [bütün dünya proletarlarını birləşdirməkdir]. Bu ittihad [birlik] dəxi onlarca [onların fikrinə görə], sinif mübarizəsinin artması və şiddət etləməsi nəticəsində hasil ola bilər. Sinif mübarizəsi onlarca əsasdır və bu mübarizəni qaralıqda buraxan hər ictimai cərəyan on-

larca maneyi-tərəqqi [tərəqqiyə mane] və irticai bir cərəyandır. Bu nöqteyi-nəzərdən milliyətpərvərlik onlarca qeyri-qabili-təhəmmüldür [qəbuledilməzdir]. Milliyət hər nə qədər təhəmmül olunar bir hadisə isə də, tərviç [rəvac verilən] və təşviq olunar bir amil olammas.

Nəzəriyyə etibarıyla milliyət qəziyyəsinə [məsələsinə] böylə baxmaqla bərabər, həyat sosial-demokratları da milliyət məsələsinə bir surəti-həll vermək [həll yolu tapmaq] məcburiyyəti qarşısında bulundurdu. Milliyət məsələsi, millətin dili, dini, yazısı, mədəniyyəti, kəndi haqq və həyatını təmin etmək istəyirdi. Əmələ [fəhlələr] və demokrasi [xalq] dəxi bu təminat tələbindən fariğ olamayırdı [əl çəkə bilmirdi]. Sosial-demokratiya hər nə qədər milli məktəb, dil və din hürriyyətini digər siyasi hüquq və hürriyyətlərlə bərabər tələb etmək surəti ilə milliyət məsələsinə yumşaltmaq istəyirdisə də, milliyət bununla qənaət etməyir, daha ziyadə təminat tələb edirdi. Bu təminatı vermədikcə, sosial-demokratiya məhkum millətlərin təvəccöh [rəğbət] və müavinətini [dəstəyini] səmimi bir surətdə qazana bilməyirdi. Sosial-demokratiya burada bir taktik hərəkəti işləməli idi. Bu kimi “tədbirə” o ilk dəfə müraciət etməyirdi. Ərazi məsələsində əsl nəzəriyyə və əsasatına [prinsiplərinə] rəğmən güzəşt edərək Rusiya həyatı-xüsusiyyəsinə [xüsusi həyatına] tətbiqlə proqramına ərazi maddələri əlavə etmiş olan bu firqə, milliyət məsələsinə də “samoapredeleniye” kəlməsi ilə həll edir, “milli samoapredeleniye haqqı” deyərək proqramına bir maddə əlavə edirdi.

Nə qədər ki, siyasi cərəyanlar inkişaf etməmiş, nə qədər ki, milliyət kəndi mətalibini [mətləblərini] eninə-boyuna ərz etmək imkanını hasil etməmişdi, nə qədər ki, millətlər ana lisanı ilə tədris etmək haqqını qazanmağı kəndiləri üçün bir neməti-üzma [böyük nemət] kimi tələqqi edirlərdi [qiymətləndirirdilər], o zamanlarda millətin kəndi haqqını təyin etmək haqqında olmasını qayət mübhəm olsa da təslim edən bu maddədən xoşlanacaqları təbii idi.

Milləti-hakiməyə [hakim millətə] mənsub olan sosial-demokratlara gəlincə, onlar “Madam ki, böylə mühüm bir kəlmə ilə çarizmə qarşı ifa eylədikləri mübarizədən bütün miləli-məhkumənin [məhkum millətlərin] təvəccöhü qazanılır, varsın proqramda bu maddə də olsun” deyərək düşünür, fəqət bu maddənin nə kimi bir mənanı ifadə eylədiyi bir o qədər də aranmayırdı.

Nəzəriyyə etibarı ilə daha fərdçi (individualist) olan sosialist-revolusionerlər isə “samoapredeleniye” məsələsində bir az daha iləri gedərək, Rusiyanın federasyon muxtariyyətlər əsası üzərinə idarə olunmasını tələb edirlərdi. Gərçi bu federasyon, milliyətdən ziyadə vilayət – ərazi üzərinə istinad edirdi.

Milli sosialist və federalist firqələrinə isə “samoapredeleniye”nin mənası tamamilə başqa idi. Onlarca [onların fikrinə görə], milliyət bir camiadir [topluluqdur; kütlədir]. Millətin hüquqi-şəxsiyyəsi [şəxsi hüquqları] vardır. Fərdlər millət vasitəsilə dövlətə mərbut [bağlı] olmalı, binəilyə [buna əsasən], Rusiya millətlərin rızası ilə bir hökuməti-müttəfiqə [ittifaq hökuməti] halında təşəkkül etməli idi.

Qurnaz [hiyləgər] bolşeviklər hökuməti zəbt edə bilmək üçün yalnız aşağı siniflərin xoşuna gedə biləcək şuarlar deyil, məhkum millətləri dəxi cəlb edəcək sözlər söylədilər. “Hər millət istərsə Rusiya ilə bərabər qalar, istərsə muxtariyyətlər alar, istərsə tamamilə ayrılar” dedilər. “Samoapredeleniye”yə bu qədər geniş bir məna verildilər. Gərçi məqsədlərinə erdikdən [çatdıqdan] sonra bu bəyannamələrini geri alıb, sair hürriyyətləri ziri-payi-qəhrlərində [qəhredici ayaqları altında] çardan daha şiddətli tədbirlərlə qəhr etdikləri kimi, millətlərin bu haqqını da qanlı təcavüzləri ilə inkar etdilər.

Kadetlər hər nə qədər zamanın iqtizası [tələbi] ilə bu gün daxili muxtariyyət sözünü dillərinin ucuna gətirirlərsə də, bu ancaq dillərinin ucundadır. Qəlblərində isə yenə həməən “Sentrodom”un “dövlət dili” haqqında Gürcü Şurasına yazdığı məktubda işlətdiyi amirlik [əmr etmə, buyurma] vəziyyəti vardır.

Rusiya menşevikləri də “yedinstva” [birlik] halına gəldilər ki, bu məsələdə həməən kadetlərə taydırlar. Sosialist-revolusionerlərin fikri isə başının həşirinə qalmış bütün millətləri Müttəfiqlərin zoru ilə təkrar bir araya toplayıb nə olduğu anlaşılmayan Ufaya bağlamaqdır.

Bu firqələrdən heç birisi “Rusiya millətlərinin təyini-müqəddəratı Ümumi Sülh Konfransında həll və təyin olunsun” formuluna yanaşmayırlar. Onlar millətlərin hesabına baxacaq bu “məhkəməyi-kübraya” getmək istəməyirlər. Burada icrayi-təsir edəcək ruhi-hürriyyət [hürriyyət ruhundan, hürriyyət ab-havasından] və hakim bulunacaq vicdani-bəşəriyyətdən qorxurlar. Qorxurlar ki, dünyada uzun bir

sülh və səlah [əmin-amanlıq] dövrəsini təsis üçün çağırılan bu məclis “samoapredeleniye” kəlməsini rus firqələri kimi hər yana çəkilər “çək uzandı” halından çıxarıb, həqiqi və sərih [açıq-aydın] bir məna-istiqlal ifadə edər formul şəklinə qoyar.

Fəqət bu qorxunu mən qətiyyəən anlamam. Rusiyanı Müttəfiqlərə istinadən, onların müavinətinə [köməyinə] güvənərək toplamaq istəyən adamlar, nədən eyni Müttəfiqlərin hakim və nazir [nüzuf sahibi] bulunacağı bir sülh məhkəməsindən qorxurlar?

Nəçin qorxurlar?

Əcəba “samoapredeleniye” təbirindəki [ifadəsindəki] mənanın mübhəm olduğu üçün mü?

M. Ə. Rəsulzadə

N 53, 1 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

AZƏRBAYCANIN PAYTAXTI

I

“Quzğun dəniz”in* sahilində, əski Albaniyanın** mərkəzində, Şirvanşahların paytaxtında, Abşoran yarımadasının cənubunda 49,51 dərəcə tul [uzunluq], 40,21 dərəcə ərzində [en dairəsində], bir tərəfdən Bayıl, digər tərəfdən də Zığ adı ilə suların bağına qol uzatmış, qarşıdakı adaların himayəsilə pənahsız gəmiləri hər növ tufanlara qarşı qoruyan, mərhəmətli bir qucaq açmış liman var:

Bakı bəndəri [limanı]!

Şöhrətli azərkədəsi [atəşkədəsi, atəşgahi], “odunsuz yanar, sudan qorxmaz” mənqəbədər [haqqında əfsanələr, hekayələr danışılan] atəşi*** uzun zamanlardan bəri məruf [bilinən], tarix səhifələrini boyamış neft quyuları, hər dəm bir fəvəran edər [fəvvarə vuran] “Yanardağ”ı ilə Azərbaycan isminin müsəmması [adının mənasını özündə ehtiva edən], həmişəyanar bir ocaq var:

Bakı bəldəsi!

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı.

Bakı, bu gün istiqlalını elan etmiş olan Şimali Azərbaycanın mərkəzi-idarəsi [idarə mərkəzi] olduqdan sonra deyil, daha əvvəldən, qədim zamanlardan bəri Azərbaycan paytaxtı, paytaxtı deyilsə də, mühüm mərkəzlərindən biri olmaq heyyyətinə malik olmuşdur.

Azərbaycan kəlməsinin “od” mənasındaki “azər”dən ayrıldığını iddia edənlər, buradakı atəşkədələri göstərir. Ona

görə də bu yerlərə “od abad edən” mənasında “Azərbaycan” və yaxud “Azərbaycan”, daha sonra müərrəb [ərəbləşmiş] olaraq “Azərbaycan” denildiyini bəyan edirlər.

Şəmsəddin Sami bəy mərhum “Qamusül-ə’lam”ında “Azərbaycan” kəlməsinin əvvəlcə Təbrizin özünə, sonra ətrafına, daha sonra vilayətinə ələm [nişan; ad] olduğunu qeyd edərsə də, bir az aşağıda Azərbaycanın torpağını və yerlərinin mürəkkəb olduğu məvaddı [ibarət olduğu maddələri] tərif edərkən deyir ki:

“Məmləkətin torpağı əraziyi-bürkəniyyədən [vulkanik ərazi] olub, qaz çıxarır yerləri və neft quyuları çox olduğu kimi,

* Əski türklər üç türk gölündən (Baykal, Aral və Kaspi) böyüyü olan Kaspiyə “Quzğun dəniz” derlərdi. Bunun türklərcə digər bir adı da “Türk dənizi” idi.

** Şirvan vilayətinin, hazırkı Bakı quberniyasının yerində qüruni-ülada [ilk əsrlərdə] “Albaniya” adı ilə məruf [bilinən] bir qövm yaşayırdı. Bu qövm, olduqca cəngavər olub, Roma imperiyası ordularına müqavimət etmişdi. Sonra, şimaldan axın edib gələn türklər səyələnina [selinə, axınına] dayanamayıb, Xəzər türkləri tərəfindən münqəriz olub [məhv olub, nəslə tükənib], məmləkətləri tutulmuş və türk qəbilələri tərəfindən oturaq edilmişdir.

*** Əski iranilərdə bir “Üç atəş” əfsanəsi vardır. Bu əfsanə, Azərbaycan ənənəti [adət-ənənəsi] ilə əlaqədardır. Bu əfsanədəki həmişəyanar üç atəş, “odunsuz yanar, sudan qorxmazmış” ki, Bakının yerdən çıxar və suda yanar təbii qazına kinayə edilmişdir.

zəlzələləri dəxi pək sıx olub, qəsəbələri və ələlxüsus mərkəzi olan Təbriz şəhəri dəfəatla xarab olmuşdur. Zamani-cahiliyyətdə [cahiliyyə dövründə] atəşkədələrinin kəsəti [çoxluğu] və bəlkə “Azərbaycan” təsmiyə olunması [adlanması] dəxi bir atəşi-daimi [daimi atəş] halında olan bürkan [vulkan] və neftlərinin kəsətidən irəli gəlmişdir.”

Görürsünüz ki, müəllifi-möhtərəm sizə tamamilə aşına bir mənzərə təsvir edir. Tərif tamamilə Bakıya və vilayətinə aid. Daimi bir atəş halında bulunan bürkan – Bakı, dəfəatla zəlzələyə məruz qalan da Şamaxıdır. Burada Təbriz və həvalisinə [ətrafına] bənzəyən bir şey yox. Çünki, o həvalidə nə qaz çıxarırlar, nə də neft quyuları vardır.

Bunu zikr etməkdən məqsədimiz, təbii, Təbrizin Azərbaycan mərkəzi olduğunu inkar deyil, əsl “Azərbaycan” isminin mü səmması olacaq nöqtənin Bakı ola biləcəyini göstərməkdir.

Əvət, Bakı yalnız bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı deyil, əski Azərbaycan qitəsinin [ölkəsinin] də mühüm bir mərkəzidir. Vaxtilə bu mərkəz, əski “Midiya” yerini tutan Azərbaycan sakinlərini müqəddəs atəşləri ilə qızdırmış; bu hərəatiylə o, İrandan, Hindistandan və dünyanın sair yerlərindən zairlər [zəvvarlar, ziyarətçilər] cəlb etmişdir.

Bakı bu gün də ziyarətəgah, bu gün də məbəddir. Bugünkü Bakı zairləri, əski atəşpərəstlər kimi din hissiyyəti və ruh ehtiyaclarını tətmin [doymur] üçün deyil, maddi həvəslərini təmin, artıq təməhələrini doymurmaq üçün gəlirlər. Burada sərətə kəndi kaşanələrinə [saray-

larına, imarətlərinə] axıtmaq istəyirlər. Bu müasir zairlər, tarixin hekayələrini oxurkən, hind zairlərinin gəlib burada müqəddəs atəşlərə tapınmaqdan başqa bir fayda gözləmədiklərini heyətlərlə tələq-qi edər [qiymətləndirər], o nur və hərəət sərgərdanlarını [işığın və hərəətin ardınca gəzənləri] qətiyyənlə anlayammazlar. Çünki, onlar “eşqi” şəmin başına fırlanıb da kəndisini yaxan və yaxılarkən səs çıxarmayan “pərvanədən”* deyil, çəmənləkləri, çiçəkləkləri birər-birər gəzib də güllərdən şirə çəkən “arılardan” öyrənmişlərdir. Onlar icab edərsə palçığa girər, hisə bulaşar, mazuta batar, fəqət atəşə tapmazlar.** Çünki, məbud [ilah, tapınmanın obyektini] olaraq onlar qazi, nefti deyil, bunlardan hasil olan “sarı mədəni” tanırlar.

Fəqət, Bakının müridləri yalnız bu uzaq vilayətlərin zəvvarı deyildir. Buranın maddi deyil, mənəvi atəşlərinə Hindistan məcusisi və İran zərdüştüsündən daha şiddətli bir ehtiyac və daha qüvvətli bir imanla mərbut [bağlı] olan mücavirlər [daim ibadətəxana və ya türbə yanında yaşayıb vaxtını ibadətdə keçirən adamlar, abidlər], mötəkilər*** vardır:

Azərbaycanlılar!

Əvət, Bakı əski məcusilərdən ötrü şöləsinə yaxılır şəm, qonşu imperia-
listlərlə Avropa kapitalistlərinə ötrü şirəsi çəkilib gül isə, Azərbaycan türk-

* Ey mürqi-səhər, eşq zi-pərvanə biyamuz
K'an suxtərə can şüdü avaz nəyaməd.

Sədi

** Tapmaq, tapınmaq - türkcədə ibadət və təəbbüd etmək [ibadət etmək] mənasındadır.

*** Mötəkil - günlərlə məsciddə oturub da boyuna ibadətə (etikafa) oturan zata denilir.

lərindən ötrü təvaf olunar əməl Kəbəsi [arzuların Kəbəsi], etikaf olunar həyat məscididir.

Bu, bizə bir əməl Kəbəsi və həyat məscidi olan Bakımızı, əcəba heç bilirmiyiz? Bu suala cavab almaq üçün mətbuati-ümumiyyətimizin cavan hücrəsini ümumi bir surətdə gözdən keçirdim. Bakıya aid bir şey görmədim. Bu mənə həvəs və cəsəət verdi. Müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir qəç yarpaq qaralayalım, dedim. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat, Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtının şən və heysiyyəti ilə mütənasib olammayacaq. Çünki, əl altında nə o qədər mənbə, nə də o qədər zaman və fürsət vardır. Fəqət, Azərbaycan mətbuatında bu xüsusda daha heç bir yazı yazılmadığından düşündüm ki, naqis də olsa bir şey olsun. Biz naqisini başlarız, mütəşəbbis [təşəbbüskar] gənclərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə, səy eylər, bu başlanğıcı təkamil edərlər [kamilləşdirərlər]. O zaman biz də əziz paytaxtımızın mükəmməl bir tarixinə malik olmaq səadətinə dərk edəriz.

M. Ə. Rəsulzadə

N 55, 3 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

AZƏRBAYCANIN PAYTAXTI

II

“Baku” kəlməsi indiki halda dünyaca məruf [bilinən] kəlmələrdən birisi və hər kəsin viridi-zəbanı [dilinin əzbəri] olduğu kimi, hər azərbaycanlının da bəsmələsidir.

Bu kəlmə, bilxassə Azərbaycan istiqlalının xofla ümid arasında bir böhran keçirməkdə olan bu günlərdə həssas ürəklərə müəssir [təsiri] bir izzət ver-məkdədir.

Qəlblərimizi bu qədər əlaqədar edən [cəzb edən] “Baku” kəlməsi əcəba hanki mənanı ifadə edir?

Bu kəlmənin “bad” və “kub”dan mü-rəkkəb olan “bad-kubə” kəlməyi-farisi-sindən müxəffəf olaraq [qısaldılaraq] ayrıldığı və “yeldöyən” mənasına gəlmişdir. Böylə bir təsmiyənin [adlandırmanın] səbəbi isə burada hakim olan, şimaldan əsən “xəzri” və cənubdan əsən “giləvar” yelləri imiş.

Fəqət “Baku” isminin böylə mənaya malik olduğu məşhur isə də, dərin düşünür müdəqqiqlər [tədqiqatçılar] böylə bir vəchi-təsmiyəni [adlandırma şəklini] amiyənə [bəsit] görürlər.

İran-məablar [İran tərəfdarları] “Baku” isminin əslini iranilərin tələffüzləri “bad-kubə”dən aradıqları kimi, bəzi türkçülər bakılıların “Baki” şəklində tələffüz etdikləri bu kəlməni “bak” kəlməsindən ayırmaq istəyirlər. Ərəb müvərrixlərindən [tarixçilərindən] bəzilərinin paytaxtımızı “bak” şəklində qeyd etdiklə-

rindən dəxi istidlal edərək [nəticə çıxaraq], bir rəvayətə görə Xəzər türkləri tərəfindən təsis olunmuş olan bu şəhərin əslində “bəy” müqabili bulunan “bæg” kəlməsindən irəli gəldiyini söyləyirlər. Əksər ərəb müvərrixlərincə “bakuyə” məruf olan [bilinən] tələffüzü də “bəycəyiz”in müərrəbi [ərəbləşmiş şəkli] imiş deyər iddia edirlər.

Ərəb coğrafiyyunundan [coğrafiyaşünaslarından] Yaqut Həməvi Bakını “Bakuyə” şəklində qeyd etmişdir.

İbnül-Əsir Cəziri isə “Kamil” adlı tarixində “Baki” şəhərini “baq” olmaq üzrə göstərir və deyir ki, “Baq – Bəsfərcan elində bir şəhərdir.” Yaqutun Bəsfərcan tərifinə görə Aran (yəni Şimali Azərbaycan) ölkəsində kain [yerləşən] bir elin adıdır.

Amasiyalı Hüsəməddin “İqdam”da nəşr etdiyi bir məqaləsində İbnül-Əsirin “Baq”ını alaraq bunun “Bak”dan çıxdığını “Bak”ın da “Bakuyə” şəklində gəldiyi və bunun da şimdiki türkcəmizdə “Bəy şəhəri” demək olduğunu iddia etməkdədir.

Digər bir mühərrir dəxi Bakının yenə türkcə olaraq “sultanülqürə” [kəndlərin sultanı] və “şahkənd” mənasına olaraq “bəy köy” olduğunu zikr edərək şair Şeybaninin aşağıdakı:

Bəyköydə bana görüldü bənli

Ol lələ-üzər [ü] sim tənli

beytini dəxi istidlal üçün iqtibas edir [sübut üçün misal göstərir].

“Baku” kəlməsinin iştiaqı [etimologiyası] haqqında bu kimi tədqiqat biçimli digər mülahizələr dəxi yox deyildir. Fəqət bu mütaləyələrin [fikirlərin, rəylərin] qərini-həqiqət [həqiqətə yaxın] olduğunu təsdiq etmək məsuliyyətini boynumuza alammayız.

Bizə öylə gəlir ki, Bakının qədimliyini, burada əski iranilərin, yunanilərin, xəzərlərin və sair qədim millətlərin hökmlərini olduqlarını nəzərə alaraq “Baku” kəlməsinin farscaya və yaxud türkcəyə uydurub da kəndisinə mətlub [istənilən, arzu edilən] bir mənanı bağlamaqla məsələ həll ediləmməz.

Bakı kəndisində bulunan gərək Venedikkarı [Venesiya üslubunda] qalaları və gərək Hindkari [Hind üslubunda] azərkədələri [atəşkədələri] ilə bəşəriyyətin əski dindarları olan hind atəşpərəstlərinə bittəb’ [təbii ki] bəlli idi. Bunu göstərir sərih [açıq-aşkar] məlumatı-tarixiyyə [tarixi məlumat] vardır.

Bir bürkan [vulkan] halında, daimi atəş surətində yanıb tutuşan Bakı, atəşpərəstlərə yabançı qalammazdı, həm qalmamışdır, burası onlarca [onlar üçün] bir ərzi-müqəddəs [müqəddəs torpaq] idi. Suraxanıdakı atəşkədə Azərbaycan atəşkədələrinin ən qüdsisi idi. Buraya hind məzcublarının [dərişlərinin] zəvvar qafilələri təşkil edərək gəldikləri müsəlləmdir [məlumdur; şübhəsizdir].

Bu mülahizəyə görə, “Baku” kəlməsinin iştiaqını nə bəgünkü farsçada, nə də türkcədə aramaq səhih olammaz. Bunun üçün sanskrit dilinə müraciət edilərsə, daha münasib olar.

Sanskritcədə “Baku” kəliməsi bir məna ifadə edirmi? Bilməyiriz. Fəqət bəzi

mənbələrə görə hind lisanlarından “qücəratı-qədim” dilində “baqu” kəlməsi “həqiqətə doğru” mənasını ifadə edirmiş. Çox ehtimal verilə bilər ki, hind məcusiləri möcüzəni [mücüzəni, möcüzə göstərən] atəşkədəsindən dolayı burasına böylə müqəddəs bir isim vermiş olalar. Bilxəssə ki, “odunsuz yanar və sudan qorxmaz” üç atəş əfsanəsi dəxi Bakı atəşkədəsinin bulunduğu yerə isnad olunur.

Tarixən müəyyən olmayan bir zamanda İran tarixi ilə məşğul olanlar deyirlər ki, atəşpərəst zərdüştilərindən bir qafilə Azərbaycandan “Abşeron” yarımadasına gələrək səhildən iki fərsəx fasilədə [məsafədə] Bakı atəşkədəsini vücuda gətirmişlərdir.*

Onların anlatmasına görə: “Bu məbəd (yəni Bakı atəşkədəsi) sıcaq bir torpaq üzərində təsis olunmuşdur. Bütün ətraflarda kəsərlə [çox miqdarda] mövcud olan şist yağları ilə neftin qarışmasından hasil olmuş karbonlu hidrogen o səhədə kəsərlə vardı. Bu qaz, atəş alır yanırdı. Hətta yalnız torpaq üzərində deyil, bu qaz dəniz açıqlarında da mövcuddur. Alovlu bir şey atılınca həmin suyun üzü atəş alıb yanır.”

Bakının Hindistan, İrani-qədim və atəşpərəstliklə olan əlaqəsi, adının nərdən gəldiyi haqqında verilən izahat arasında göstərildi.

* “Axşam” qəzetəsində, Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bu fəqərə [məsələ, mövzu] haqqında əlavə edir ki: “Müəxxərən [son zamanlarda] icra edilən tədqiqat nəticəsində elm aləmində bir həqiqət şəklinə tələqqi edilən bu rəvayətin heç əsli olmadığı və atəşpərəstlik bu səhəyə ancaq XVIII əsrdə hindlilər və hindli parsilər tərəfindən idxal edildiyi təhəqqüq etmişdir [məlum olmuşdur].”

Burasının yunani-qədim və Venedik dövrləri ilə münasibətdar [əlaqəli] olduğunu bildirir əsar [əsərlər] da vardır. Bayıl qabağında sular içərisində bulunan əski qala hasarını andıran barıların ənqazı [xarablıqları] bu əsardandır. Şəhərimizin gözəlliklərindən birisini təşkil edən kupalniya (dəniz hamamı) yapıldığı zaman bu ənqaz səmtindən məzkur [adı çəkilən] hamam müqabilində, səhildə duran Qız qalasına doğru uzanan bir növ səngfərşlər [daş döşənmiş yollar] kəşf olunduğu zaman mütəxəssis mühəndislər bunun əski yunan əsari-memariyyə-sindən [memarlıq əsərlərindən] olduğuna zəhib olmuşlardı [zənn etmişdilər]. Məzkur Qız qalası dəxi adı ilə türk əsəri isə də, tərzi-memari və şəkil etibarilə Venedik əsarını andırırmış.

Haşimov meydanında, Qoşa qala qarpısı üzərində müşahidə olunan rəsmlər dəxi islamiyyətdən əvvəlki bir dövri-qədimə aid olsa gərək.

İsminin nə kimi bir məna ifadə elədiyi haqqında mövcud olan bu qədər rəvayətlər içərisində amiyənə [avamlara məxsus tərzdə] bir təfsiri olan “bad” və “kub” tövcihi [yozumu, izahı] məruf olduğu kimi, şəhərin qədimliyi və kim tərəfindən təsis olunduğu babda da iranilərcə məruf bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə, Bakı Nuşirəvani-adil tərəfindən təsis olunmuşdur. Buna müqabil şəhərin Nuşirəvan istilasından daha əvvəl Xəzər xaqanlığına təbə bir türkmən xanlığı dairəsində olduğu da iddia olunmaqdadır. İbnül-Əsirin Bakının Bəsfərca elində bir şəhər olduğunu zikr etdiyini qeyd etdik. “Mucəmül-buldan” sahibi Yaqut Həməvi isə Bəsfərca elini: “Bəsfurca: Bəsluca,

Basluca kimi Bəsfurcanın müərrəbidir [ərbəcələmiş versiyasıdır]. Türklərin ‘Bay suburqan’ dediklərinə iranilər ‘Bəsfurcan’, ərbəblər də ‘Bəsfurcan’ və ‘Bəsfərca’ demişlərdir. Şərqdə Seyhun üzərində kain [yerləşən] Suburqan şəhəri Xorasanın mərkəzi-qədimi olan Mərv önündə axan Macan (Magan) nəhri üzərində vəqə İşfurqan (Suburqan) şəhəri və qərbdə Kür nəhrinin şərq tərəflərini mühit olan [əhatə edən] Basburqan eli türk bilad [ölkə] və əsari-məşhurəsindəndir.” deyər izah edir.*

Şəhərin kimlər tərəfindən təsis edildiyi ixtilafı olduğu kimi, hankı sənədə təsis edildiyi də ixtilafıdır. Burasının məmurə [abad] olaraq 1500 sənədən bəri məlum olduğu, hətta bir rəvayətə görə miladi-İsadan [İsanın doğumundan] 978 sənə əvvəl dəxi burada məmurə olduğu rus qamuslarında [lüğətlərində, ensiklopediyalarında] müqəyyəddir [qeyd edilmişdir].

M. Ə. Rəsulzadə

N 57, 6 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

* Hüseyin Hüsəməddin, “İqdam” qəzetəsi.

HADİSƏLƏRİN MƏNASI

Dünya müharibəsində üz-üzə gələn böyük dövlətlərdən İngiltərə, Fransa və Amerika zümrəsi nəhayət qalib gəldi; Rusiya, Avstriya, Almaniya zümrəsi isə məğlub oldu. Yalnız məğlubiyyətlə qalmadı, bu dövlətlər daxilində inqilablar zühur etdi. Bu hadisələrin mənasını anlamaq lazım. Çoxları deyirlər ki, inqilab çıxdı, çünki məğlub oldular. Bəziləri də deyirlər ki, məğlubluqlarına bais olan səbəb inqilablarına bais olan səbəbin eynidir. Əcəba bunların hankısıdır, nədir bu ağılları heyran buraxan hadisələrin səbəbi?

Dövlət, insanların müxtəlif şəkillərdə bulunan cəmiyyətlərindən birisidir. Cəmiyyətin tərəqqisi vardır, bu tərəqqi müəyyən qaydalara və qanunlara tabedir. Müəyyən bir şəkli-siyasiyə [siyasi forma] girincəyə qədər cəmiyyət müxtəlif hallar keçirir; fəqət hər hankı halda olursa-olsun, cəmiyyətin özünəməxsus daxili təzadları vardır. Təzadlar ictimai olduğu kimi, siyasi də ola bilər. Siyasi təzadların da ənvəsi [növləri] vardır. Bu təzad, sinfi də olur, milli də.

Hərbi-ümumiyyə iştirak edən böyük dövlətlərin bünyələrində müxtəlif təzadlar vardı. Bunların həpsində müştərək bir təzad vardı: ictimai müsavatsızlıq. Məmləkətin məhsuləti, Yevropa dövlətlərindən heç birisində daha müsavət üzrə təqsim edilməyir [bərabər paylanmayıır]. Sosializm heç yanda tətbiq

olunmamışdır. Dövlətli-kasıb, tox-ac davası hələ hökmündə baqidir [qalır]. Bu təzad İngiltərədə də, Fransada da, Almaniya, Avstriya və Rusiyada da mövcud idi və hələ dəxi mövcuddur.

Bundan keçdikdən sonra, bir də siyasi təzad vardır. Siyasi təzad, millətin tərəqqiyati-ictimaiyyəsi [ictimai inkişafı] ilə malik olduğu şəkli-hökumət [idarə üsulu] arasında hasil olur. Əhalinin müstəhsil [istehsalçı] qismi, demokrasi sinfi idrak sahibi olar; tərəqqi edər, gözü açılar, sinfi ehtiyaclarını dərk edər. Buna müqabil, siyasi şərait və hürriyyətlər istər; istədiyi siyasi şəraiti hasil etməyincə əfkari-ümumiyyə [ictimai rəy] ilə hökumət və təzə-hökumət arasında bir ixtilaf çıxar ki, bu da siyasi bir təzədə bais və fürsət hasil olunca böyük bir böhrana səbəb olar.

Rusiyada yeni həyata girmiş, fəal, münəvvər [ziyalı] bir burjua sinfi vardı. Rusiya demokratiyası [xalqı] inqilabpərvəranə fikirlərlə pərvəriş tapırdı [bəslənirdi]. Qüvvətli, parlaq bir ədəbiyyat, mütəfəkkir və münəvvər bir ürəfa vücudunda gəlmişdi. Əfkari-ümumiyyə başqa bir məcrada axırdı. Məmləkət dərəbəyliyindən [feodalizmdən] qalma qəliblərə sığmayır, hürriyyəti-siyasiyyə [siyasi azadlıqlar] tələb edirdi. Halbuki çarizm həman əski üsul ilə dururdu. Hökumət, məmləkətin münəvvər və fəal əsnafına deyil, köhnəpərəst, mürtəcə dvoryanstvaya [zadəganlığa] istinad edirdi, ruhla qəlib

arasında bir təzad vardı; ruh qəlibə sığmıyordu.

Almaniya da öylə idi. Almaniyada olduqca qüvvətli, mütəşəkkil, bilikli, bəcəriqli bir xalq, dünyanın müəzzəm [böyük, əzəmətli] və müntəzəm bir təşkilata malik mücərrəb [təcrübəli] əmələ [işçi] firqəsi var ikən hökumət aparatı feodal halı ilə yaşayan əsgəri bir firqənin əlində, iqtidar yarım-dərəbəyi hökmündə bulunan xanədanlarda idi; intixabi-ümumi [ümumi seçki] yox, məsuliyyəti-vüzərə [nazirlərdə məsuliyyət] yox idi. Demək ki, burada da ruhla qəlib arasında siyasi bir təzad var idi. Yalnız alman sisteminin intizamı, bu təzadın Rusiyada olduğu qədər məhsus [həssas] olmadığına səbəb olurdu.

Avstriya kəza [eynən] bu dərdə mübtəla idi. Şu qədər var ki, Avstriyanın Almaniyadakı demokrasi cərəyanından daha şiddətli bir böhrani-siyasidən başqa digər bir bəlası dəxi vardı: milli təzad. Avstriya müxtəlif millətlərdən təşəkkül etmişdi. Bu millətlər kəndi haqlarını tələb edirlərdi; hissi-millini, haqqi-millini arayırdı. Halbuki Avstriya-Macaristan sultanı bu hissələrin fəvqündə mətbu [tabe edən] və nazim [tənzimləyən] rolunu oynayırdı. Demək ki, millətlə dövlət arasında bir təzad, bir mübarizə vardı.

Bu dərddə Avstriya yalnız deyildi. Rusiya da bu dərddə idi. Rusiya da onun kimi qurama bir hökumət idi. Rusiyada dövlət milləti əzir, millətlə dövlət arasında qatı mübarizələr davam edirdi.

Dövlət və millət kəlmələrini mütəzad [bir-birinə zidd] və mütəbariz [açıq, bariz] mənada işlədiriz; halbuki, əksərən, dövlətlə milləti bir bilirlər; çünki

dövlət də millətin bir şəkli-digəridir [başqa bir halıdır]. Millət özək, dövlət qabıqdır; fəqət bu tərif, şümulu bir millətə aid olan dövlətlər haqqında səhihdir. Digər təbirlə demək olar ki, bu tərif təbii təşkilata malik olan dövlətlər haqqındadır; çünki ən təbii dövlət, milli olan dövlətdir; fəqət təhti-idarəsində [idarəsi altında] bir çox millətlər olan dövlətdə, məlumdur ki, dövlət mənası ilə millət mənası bir olamaz. Nasıl ki, Avstriya-Macaristan dövləti daxilində çex, slovak, macar, alman, polyak, rusin, italyan, rumın millətləri olduğu kimi, Rusiya dövləti daxilində də rus, fin, türk, erməni, gürcü, ukrayna və s. millətlər vardır. Halbuki İngiltərə, Fransa, sonra işə müdaxilə edən Amerika dövlətləri ictimai bir təzadla, yəni sinif müsavatsızlıqlarına malik idisələr də, şəkli-hökumətləri bu biri məmləkətlərdə olduğu qədər dərin bir təzadla azarlı deyildi. Bu hökumətlər binnisbə [nisbətən] demokratik və o dərəcədə də milli hökumətlər idi. İngiltərədə bir irland məsələsi var idisə də, Avstriya, Rusiya dərəcəsində deyildi. Fransa bu məsələyə tamamilə yabançı idi. Amerikada kəza milli ziddiyyət yoxdu. (Bu məmləkətlərin daxili təşkilatı nəzərə alınaraq hökm verilir. Qanuni siyasəti başqa bir məsələdir.)

Yuxarıda söylədik ki, müharibə mövcud təzadları şiddətləndirmək xasiyyətinə malikdir. Təbiidir ki, təzadları müxtəlif və çox olan dövlətlərin müharibəyə təhəmmülləri [dözümləri] də o nisbətdə az olacaqdı. Əvvəl təhəmmülsüzlük göstərən, əcaib [təəccüblü] deyildir ki, Rusiya oldu. Çünki Rusiya şəkli və qəlib etibarını ilə Yevropa ölkələrindən ən gerisi, icti-

mai, siyasi və milli böhran nöqtəyindən illətli [problemlisi] idi. Sonra sıra Avstriyaya gəldi. Nəhayət, qüvvəyi-istehsalıya [istehsal gücü] və iqtisadiyyəyə də kəndisindən daha qüvvətli olan Amerika ilə də toqquşmağa məcbur qalan Almaniya bitab düşdü.

Almaniya böhranı, milli Almaniya dövləti daxilində qalaraq, siyasi bir şəkildə cərəyan edir. Yarım-feodal bir şəkli-hökumət, demokratik cümhuriyyətə dəyişdirilir. Rusiya ilə Avstriya isə bununla qalmayıb, parça-parça olaraq mürəkkəb [ibarət] olduğu parçalarına ayrılır. Hər ayrılan parçada, eyni zamanda birer cümhuriyyət elan edirlər. Demək, demokratik və milli olmayan dövlətlər, xaric bir zərbə təhtində [altında] təhəmmül göstərməyərək birer milli-demokrat şəkli alırlar.

Daha Hərbi-ümuminin [Dünya müharibəsinin] ibtidasında [başlangıcında] ikən bu böyük badirə [təhlükə; fəlakət] üzərinə yazılan siyasi təhlillərdə deyirlərdi ki, Hərbi-ümumi nəticəsində millətlərin haqqı təslim olunacaqdır. Qərib idi ki, İngiltərə zümrəsi də, alman zümrəsi də millətlərin hüququ üçün davaçı olduqlarını iddia edib dururlardı. Əlbəttə, imperialistlərin məqsədi-əsliləri [əsl məqsədləri] bu deyildi; fəqət məqsəd bu deyil ikən hər iki tərəfin bundan bəhs etməsi, bu həqiqətin nə dərəcədə qüvvətli olmasını göstərirdi.

Azərbaycan məbuslarından Sxakaya pək doğru deyirdi ki, Böyük Fransa inqilabı insanın hüququnu təşxis [təyin] edədi isə, Hərbi-ümumi də millətin hüququnu elan etdi.

Milli hərəkətlər eyni zamanda da demokratik bir rəng alır. Milliyyət və

demokratizm haqqında yanlış məlumat sahibi olanlara bu iki kəlmənin yanaşı gəlməsi bəlkə də bəid [qəribə] görünür; çünki demokratizm, adətən milliyyət-pərvərliyə zidd ədd [hesab] olunmaq bidəti [səhvi] bizcə məşhurdur. Bu bidətə vaxtilə çox etina olunurdu. Hətta bizim Qafqaziya sosial-demokrat şeyxləri belə bu xüsusda az inad və israr göstərmişlərdi.

Fəqət bu gün onlar da mötərifdirlər [etiraf edirlər] ki, milliyyətlə demokratlıq qətiyyətlə düşmən məfhumlar deyildir. Səbiq Qafqaziya və lahiq [indiki] gürcü demokratiyasının pişvalarından [liderlərindən] Jordaniya cənabları, baxınız bu xüsusda nə kimi etirafda bulunurlar. Son günlərdə söyləmiş olduğu bir nitqində Jordaniya deyir ki:

“Millətin kəndi iradəyi-müstəqiləsini kəndi hüdudu daxilində və kəndi dili və mədəniyyəti vasitəsilə ibraz edəmmədiyi [nümayiş etdirə bilmədiyi] bir yerdə demokratizm təsəvvür etməyə qeyri-mümkündür. Milliyyət və demokratlıq cərəyanları əksərən ittifaq edirlər. Böyük Rusiya inqilabı çıxdığı zaman, biz milliyyətlərə ayrılmanın əleyhində olduq. Halbuki bizim istədiyimizə rəğmən həyat bu əsası üstə çıxardı.”

Əvət, Avropanın qərbini təşkil edən İngiltərə ilə Fransa, şərqini təşkil edən Almaniya-Avstriyaya qarşı çıxdıqda, şərqin qərbə qarşı bir nöqsanı vardı ki, burası demokratik və milli deyildi. Şimdi Avropanın şərqə də qərbi kimi milli və demokratik bir şəkli alır. Bu şəkli, yalnız Avropa dövlətlərində deyil, Türkiyədə də hakimiyyət qazanır. Orası da həm milli-ləşməkdə, həm də demokratlaşmaqdadır.

Demək ki, aləm keşməkeşlərinin nəticəsində milliyyət və demokratizm prinsipləri qalib çıxır. Dünya hadisələrinin bugünkü mənası işlə bəndən ibarət.

M. Ə. Rəsulzadə

N 65, 15 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

AZƏRBAYCAN PAYTAXTI

III

Bakını ilk dəfə bir liman (bəndər) olaraq ərəb müvərrixlərindən [tarixçilərindən] əl-Müqəddəs zikr etmişdir. O zamanlar Dərbənd (ki ərəblər ona Babül-əbvab [Qapılar qapısı], türklər də Dəmir Qapı deyirdi) daha ziyadə əhəmiyyət və şöhrətə malik idi. Bakı isə Dərbənd mülhəqətindən [ətraf ərazilərindən] bir bəndər sayılırdı. Buna görə də məşhur ərəb müvərrixləri kitablarında bu tərəflərdən bəhs edərkən Dərbəndə böyük əhəmiyyət verdikləri halda, Bakını zikr etməyirlər. Fəqət, bununla bərabər, Bakının bir liman olaraq olduqca böyük əhəmiyyət peyda etdiyi zamanlar da olmuşdur. Moğol istilasından sonra Bakı, Xəzər dənizinin qərbi ilə şərq arasında bir ticarət və tranzit mərkəzi olduğundan, burasına diqqət verilmişdir.

İran, Turan, Xəzər, Rusiya məmləkətləri arasında bir ticarət deposu halını alan Bakı o dərəcə əhəmiyyət peyda etmişdir ki, Xəzər dənizinin bir adı da “Bakı dənizi” olmuşdur.

Bakının islamiyyətdən sonrakı tarixinə və buradakı asara [əsərlərə] baxıldıqda burası, Şirvanşah namı ilə hökumət edən bir sülalənin ikinci paytaxtını təşkil etmişdir. İçlərində Məlik Mənuçöhr, Şah Xəlilullah kimi elm, ürfan dostu olan Şirvanşahlar əsasən Şamaxıda otururlardısa da, Bakı dəxi bəndər olduğundan, burasına dəxi əhəmiyyət verir, əksərən buraya gəlir, iqamət edirdi. Şah məs-

cidi, Xan sarayı, sonra şah olan bağları Şirvanşahlardan qalma baqıyyatdır [qalıntılardır]. Şah məscidi ilə Xan sarayının təzi-memarisindən dəxi görüldüyü vəchlə, Şirvanşahlar zamanında Bakı olduqca məmur [abad] bir bəldə halında olub, came və mədrəsələri məruf [məşhur] imiş. Qamusların [ensiklopediyaların] göstərdiyinə görə, Şirvanşahlar altıncı əsri-hicridə buralarda hökmran olmuşlardır. Məscidi-camenin əski binasında mövcud olan kitabələrdən dəxi cameiməzkurun [adı çəkilən camenin] 5-ci əsri-hicridə bina edildiyi görülməkdə idi. 893 sənəyi-hicrisində müluki-Səfəviyyənin [Səfəvi hökmdarlarının] cəddi olan Şeyx Heydər tərəfindən Şirvanşah üzərinə hücum vəqə olmuşsa da, Ağqoyunlu Yaqub xan imdada gələrək şeyxi-mümailəy [adı çəkilən şeyx] məğlub edilmişdir. Fəqət sonra Şah İsmayıl atasının intiqamını almaq üçün Şirvana qoşun çəkərək, 906-cı tarixdə Şirvanşahı məğlub etmişdir. Bu məğlubiyyət, şahiməzkurun [adı çəkilən şahın] vəfatına səbəb olduğu kimi, Bakı qalasının da Səfəvilər əlinə keçməsinə bəis olmuşdur. Şəhəri zəbt edən Səfəvilər burada mövcud olan sərvət və samanı [var-dövləti] nəql etmişlərdir.

Şah İsmayılı-saninin [ikinci Şah İsmayılın] qətlindən sonra bəradəri [qardaşı] Məhəmməd Xudabəndə İran taxtına cülus etmişdi [əyləmişdi]. Fəqət bəradərinin qətlini mövcib olan [qətlinə səbəb

olan] daxili ixtilal daha sükut bulmadığından, İran məmləkətinə bir az zəf [zəiflik] gəlmişdi. İstanbul cahangirləri bu zə'fdən istifadə edərək Sultan Murad-salisi [Üçüncü Muradı] İran səfərinə təşviq etmişlər. Nəhayət, Sokullu Mehmed paşa kimi dirayət sahibi ricalinin [dövlət xadimlərinin] sözünə baxmayaraq padşah, Lala [Lələ] Mustafa paşa komandasında böyük bir ordu tədarük etdirərək İran səfərinə icazə vermişdir. Lala Mustafa paşa ordusu ilə bərabər 986-cı sənəyi-hicridə Qafqaziya təriqi [yolu] ilə İran hüduuna gəldi. Gürcüstan bəyləri Osmanlı ordusunu hüsn-istiqlal edərək [xoş qarşılayaraq], məşhur Özdəmir oğlu Osman paşa komandasında bir ordunun Qazax, Gəncə, Ərəş təriqilə Şərqi Qafqaziya səmtinə keçməsinə yol verdilər. Özdəmir oğlu Osman paşa burada sənə-lərlə hər b edərək iranilərlə çarpışdı. Şirvan, Gəncə kimi şəhərlər dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Nəhayət, Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndi kəndisinə iqamətgah qərar verərək orada oturdu. Krım tatarlarından kəndisinə kömək gələrək İran qüvvətlərlə hər b etdi. 987-ci sənədə Dərbənddən qalxaraq Krım xanı Məhəmməd Giray xanla bərabər Şirvan üzərinə yürüdülər. Osman paşa əvvəlcə Bakı üzərinə bir müfrəzə [dəstə] çıxarmışdı. Bu müfrəzə Bakını aldı. Mühafizləri olan Xan Əli ilə Maqsud sultanı və sair zabitləri məmləkətin əyanı ilə birlikdə Şamaxıya əsir gətirdi.

Krım tatarları, adətləri vəchilə [adətləri üzrə] Özdəmir oğluna müavinət [yardım] üçün gəlir və yağma edir, təkrar geri dönürlərdi. Bu dəfə də öylə yapmışlardı. Tatarların döndüyünü xəbər alan İran

qüvvətləri Şamaxının istirdadını [geri alınmasını] düşünmüşlər, tədarükə başlamışlardı. Bunu xəbər alan Özdəmir oğlu, Şamaxının müdafiəsi üçün məxsusi qüvvət ayıraraq düşməni dəf edə bilmiş, kəndisi ləvazım və tədarükünü düzəldə bilmək üçün Dərbənddən Bakıya enməyə qərar vermişdi. Osman paşa o qışı (987-988) zərərsizcə Bakıda keçirdi. Vəqənavis [tarixçi] Əbdürrəhman Şərəf bəy əfəndi "Tarixi-Osmani Əncüməni məcmuəsi"ndə bu xüsusda deyir ki:

"Özdəmir oğlu Dəmir Qarıdan Bakıya endi. Xarab olan qalasını təmir və dağılan əhalisini təmin və cəm etdi. Bakı əhalisinin sərvəti-təbiiyyəsinə [təbii sərvətlərindən] istifadə çarələrini düşündü. Neft mənbələrini zəbt ilə müqatiyə bağladı [onlardan illik kira almağa başladı]. İpək məhsulətini vergiyə tutdu və sair vergiləri tənzip edərək xəzinəyə xeyli gəlir çıxartdı. Əsgərin məvacibini və qala təmirində çalışdırdığı əmələnin [fəhlələrin] ücrətini [maaşını] vermək üçün kafi miqdarda sərmayə hasil etdi."

O qışı Bakıda oturmaqla bərabər, Kür nəhrinin ötəsində qüvvət toplamaqda olan Salman xanı dəxi rahat buraxmaq istəməyib, Qazi Girayı bir miqdar əsgərlə onun üzərinə göndərmişdi. Salman məğlub edildi. Bunun üzərinə təkrar zübdə [seçilmiş, xüsusi] bir qüvvət təşkil edərək Salman xanla bərabər Pir Məhəmməd xan komandasında qüvvətli bir ordu ilə iranilər təkrar Kür nəhrini keçərək, Şamaxı üzərinə yürüş etdilər. Şamaxı müqabilində [qarşısında] vaqe olan böyük bir müharibədə Osmanlı qoşunu məğlub olub, ordu rüəsasından [başçılarından] çox az adam qurtula bildi. Bu qalibyyət

üzərinə Pirə Məhəmməd Xan Şabrani təkrar ələ keçirmiş və Osmanlı fərari-lərini qovaraq Dərbəndə qədər ilqar [hücum] etmişdi. Bunun üzərinə İran xanları müşavirə edərək, Bakı mühasirəsinə qərar vermiş və bu tərəfə qoşun çəkmişlərdi. Bakının bu mühasirəsini isə Əbdürrəhman Şərəf bəy böylə təsvir edir:

"Mühasirədən əvvəl Osman paşa Dərbəndə getmiş və Bakı mühafizəsinə bahadırani-üməradan [igid qoşun başçılarından] Əhməd bəyi təyin və iqamə etmişdi [yerləşdirmişdi]. Bakı mühasirəsi çox şiddətli olmuşdur (988-ci ilin axırları). Mühasirə 40 gün davam etmişdir. İranilər qalanı almaq üçün nərdüban qurmaq və torpaq sürmək kimi müharibə təlimlərinə müraciət etmişlərdi. Məhsurin [mühasirədə qalanlar] bir müddət şücaətlə səbat göstərmişlərdi; lakin ərzaq və mühimmatları [ləvazimatları] kafi miqdarda deyildi. Şəhər əhlindən birisi ox ilə məktub atıb, qala içindəki müzayiqəni [çətinliyi; ehtiyac halını] mühasirəyə [mühasirə edənlərə] xəbər verir və onları yürüşə dəvət etdi. Zaman oldu ki, məhsurin [istədilər ki,] bəndərdəki [limandakı] gəmilərə minib kəndilərini xilas etsinlər. Lakin Əhməd bəyin əzm və şövq[ü] və casusun bulunub da oda yandırılması surətilə mücazət edilmiş [cəzalandırılmış] və bundan sonra qala əhvalından məlumat ala bilməyən iranilərin məyus olaraq mühasirədən əl çək-mələri Bakını qurtarmışdır. İran sərdarı Pirə Məhəmməd Xan, Bakı mühasirəsinə qayıdanda Şabranda vəfat etmişdir. Bu adam, Səfəvilərin sınıanmış sərdarlarından idi. Oğlu nəşini alıb İrana göndərmişdir."

Bu surətlə Bakı qalası 989-cu ildən etibarən Osmanlı təhti-idarəsinə [həkimiyəti altına] keçmişdir. Bakı 23 sənədən ziyadə Osmanlı idarəsində qaldıqdan sonra Türkiyə ilə İran arasında əqd olunan müsalihə icabı olaraq [imzalanan sülhə əsasən] Osmanlı ordusu buralardan çəkilərək, Bakı təkrar Səfəvilərin idarəsinə keçmişdir. 1017 tarixli bir kitabə şəhər surunun [divarının] Birinci Şah Abbas Səfəvi tərəfindən təmir edildiyini göstərməkdədir.

M. Ə. Rəsulzadə
N 68, 19 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

BU ZABASTOVKA NƏ İDİ?

Şəhərimiz üç günlük bir zabastovka keçirdikdən sonra təbii şəklini aldı. Həyat öz yoluna girdi.

Hər kəsin zehninə təbii bir sual gəlir: əcəba bu zabastovka nə idi?

Zahirini hər kəs bilir. İngilis komandanı Tomsonun əmri ilə bir neçə “Böyük Rusiyaçı” partiyalara mənsub və siyasətlə məşğul olan adamlar tutulmuşdu. Tomson bunları nə kimi bir mülahizə ilə tutmuşdu? Təqsirləri nə idi? Burası, bizcə, məlum deyildir. Müəyyən səbəbi camaatca məlum olmayan bu həbslər, ictima etməkdə olan [yığıncaq keçirən] əmələ [fəhlə] konferensiyasının nəzəridiqqətini cəlb etmiş, komandanlıq kəndisinə müraciət edən konferensiya nümayəndələrini qəbul edərək, məhbusların buraxılmayacağını bildirmişdi. Bunun üzərinə konferensiya Zabastovka Komitəsi intixab edərək [seçərək] tutulanların buraxılması və siyasi hürriyətlərin təmin olunmasına qədər əmələni zabastovka etməyə dəvət etmişdi. Nəhayət, Tomson ilə Zabastovka Komitəsi arasında saziş əmələ gəlib, tutulanlardan bir neçəsi buraxılmaq, digərlərinin mühakiməsi sərilsədir[il]mək [sürətləndirilmək], ictimalara da Tomsonun icazəsi ilə müsaidə verilmək surəti ilə məsələ yatırılmış, zabastovka da dayandırılmışdır.

Demək ki, zahirən bu zabastovka əmələnin bilafərqi-cinsü millət [cins və millət fərqi olmadan] Tomsonun keyfi

idarəsinə qarşı bir protesto, hürriyətlərin mühafizəsi üçün bir mübarizəsidir.

Əcəba, batində böyləmidir? Bu zabastovkanın görüldüyündən başqa, siyasi bir mənası və məqsədi yoxmuydu?

Biz kəndi mühakiməmizi söyləmədən əvvəl təcavüzkar rus imperializminin bayraqdarı “Yedinaya Rossiya” qəzetəsinin bu xüsusdakı mütaliəsini nəql edəlim:

“Yedinaya Rossiya”nın fikrincə, zabastovkanın məqsədi, əlbəttə ki, siyasi idi. Fəqət bu siyasi məqsədin ruh və mənasına gəlincə, məzkur [adı çəkilən] qəzetə deyir ki:

“Bu zabastovka birdən çıxmadı, xalqın ürəyində bir çox acılar və acıqlar toplanmışdı və məəttəəssüf [təəssüf ki], bu bir yerə toplanmış yanğı maddələrinin tutuşmasına general Tomsonun çıxışı səbəb oldu. Bütün bunlar dəxi zabastovkaya hər növ səbəblərdən əlavə, bir də mütəmədiyyən rus dövlət və millət hissiyyatına endirilən zərbə və təhqirlərdən doğma siyasi bir protesto şəklini verdi. Böyük bir məmnuniyyətlə qeyd edirik ki, bütün rus camaatı arasında bu hiss gündən-günə artıb yer tutur və möhkəmləşir. Bunun isbatı da həman keçirdiyimiz zabastovkadır.”

Demək ki, “Yedinaya Rossiya” qəzetəsindən “Bu zabastovka nə idi?” sualına “Hakimlik hissiyyatı təhqir olunan rus xalqının oyanması idi” cavabını alırıq.

Yeni çıxan “İskra” sosial-demokrat qəzetəsi dəxi eyni fikri demokratizm kəlməsi altında işlədir; bu, demokratik Rusiya fikrinin qələbəsi idi, deyir.

Zabastovkanı idarə edən komitə isə bu xüsusda daha tədbirli və daha ehtiyatlıdır. Bununla bərabər, “Yedinaya Rossiya” qəzetəsinin tərif eylədiyi hissiyyəti zəbt edəmməyərək, bu komitə nəşr eylədiyi “İzvestiya”sında zabastovka edən əmələlərin düşmənlərini sayarkən deyir ki:

“Bizim üç düşmənimiz var: aclıq, Azərbaycan Hökuməti və xaricdən gələn qüvvət.”

Bu xaricdən gələn qüvvət, yəni ingilis qüvvəti aclıqla Azərbaycan dərəcəsinə bir ədüvvi-əkber [böyük düşmən] kimi göstərilir. Fəqət nə vaxtdan?

Aclıq bulanlıq suda balıq tutmaq istəyən bir taqım hakimiyyət həvəskarı “siyasilərin” dostumudur, yoxsa düşməni mi, biləmmiriz. Azərbaycanın; kəndiləri kimi macərəçilərə düşmən olduğunu isə inkar etməm. Fəqət ingilislər əcəba neyçün bunların düşmənləri sırasına keçdi? Bunlar ki, daha dün ingilislərlə bahəm [birgə] idilər. İngilislər buraya ibtidada [əvvəlcə] onların dəvəti üzərinə gəlmişlərdi. Onlar ki, onlarla bərabər getmiş və bərabər də gəlmişlərdi.

Görünür ki, bunların ingilislər komandanlığından istədikləri mətləb, təkrar “Mart hökumətini” qurmaq, Azərbaycanı da yox hökmündə tutdurmaq idi.

Böylə bir macərə, bəlkə də, “Daşnak-sutyun”a yarardı. O “Daşnak-sutyun”a ki, bu günə qədər “demokratiçeski saveşaniyelər”də müəyyən bir qətnamə göstərməmək surəti ilə susdu. İndi araya az

bir həyəcan gəlincə, mart günlərinə məxsus bir fitnəkarlıqla irəliyə atıldı. “Vperyod” nam [adlı] fəsadnaməsi ilə daha sağalmamış mart və sentyabr yaralarına duz səpdi. Min dürlü böhtan və iftiralarla aranı təkrar qarışdırmaq qəsəndə olduğunu göstərdi və hələ dəxi bu məqsədini icra edib durur.

Bu macərə, hakimiyyəti əlindən alınan böyük rus imperialistlərinin “dərindənə” yanan Rus Milli Komitəsinin istədiyinə müvafiq olardı. Çünki məhkum bir millətin təkrar əsarət və məhkumiyyət altına girməmək üçün çırpınması onun əlbəttə vecinə gəlməz. Onun təsəvvürüncə, burası daima “velikorus” millətinin koloniyası olmuş, öylə də qalmalı və müqəddəratımızın baş yazısını daima Moskva ilə Petroqraddan almalyız. Şimdiki halda Petroqrada ilə Moskvaya hakim olan Leninlərlə Trotskilər hər nə qədər buradakı Podşibyakınlarla Baykovların könüllərincə deyilsələr də, eybi yox, azərbaycanlının canı çıxar aylar, illər gözlər, cəhd və mübarizə edər, Lenini atar, Milyukovu tutar, axırda da gələr əfəndilərə təzim eylər.

Nəhayət, bu macərə burada təkrar “bolşevikvari” bir hökumət qurmaq istəyən bəzi bülhəvəslərin [həvəslərinin dalınca qaçan; ağına gələn hər şeyi etmək istəyən adamların] işinə də yaraya bilərdi.

Yalnız, macərəpərəstlik şanıdan olmayan ingilis komandanlığı, təbii idi ki, bunu yapmayacaqdı. Təbii idi ki, azərbaycanlılar haqqında dost deyil, düşmən məhfillərdən [dairələrdən] məlumat almış olan Müttəfiqlər Bakıya girdikdən sonra həqiqəti öyrənəcək və ona görə də rəftar edəcəklərdi. Həqiqəti gördülər,

öyrəndilər, burada kəndi müqəddəratını həll etmək əzmində bulunan bir millət gördülər, bu qədər böyük müşkülət və maneələr içərisində bu millətin kəndisini idarə etmək istedadını göstərdiyini dəxi öyrəndilər. Təbii idi ki, Müttəfiqlər onununun arzusu üçün bir millətin arzusuna qarşı çıxammas, təbii idi ki, azərbaycanlıları Vilson prinsipləri xaricində tutamaz və təbii idi ki, kiçik millətlərin hüququ üçün hər bətdiklərini hər zaman və hər məkanda söyləyə-söyləyə gəlmiş olan Müttəfiqlər, burada bir istisna təşkil edəmməzlərdi, etmədilər də.

Nəticədə, bizi Ufa Hökumətinə tabe etmək və istiqlalımızın üzərinə qələm çəkmək istəyənlər heyətlərlə gördülər ki, Azərbaycan Parlamanı açıldı. Onlarsız da olsa, hökumət təşkil eylədi. İngilis əsgəri Parlamanı mühafizə etdi, onu hər növ ehtimallara qarşı qorudu.

İş bu şəkllə minincə “Yedinaya Rossiya” və “Znamya truda” qəzetələri Tomson əleyhində yazılar yazmağa, əl altından da bir taqım işlər görməyə başladılar. Mart günlərinin “bərəkəti” də hələ kəsilməmişdi. Gəmidə gəzən bankın əlbəttə ki, bir təsiri olacaqdı. “Namənnun” əmələləri qalxızmaq lazımdı.

İştə məsələnin doğu bu mehvər üzərində idi.

Zabastovka siyasi idi, həm də bu siyasət sinif məsələsi üzərinə ictimai bir binaya deyil, milli hissiyyətə istinad edir, siyasi-milli rəng alırdı.

Zabastovkanı idarə edənlərin məharəti onda idi ki, işi sürətlə idarə edib, əmələnin geniş kütləsinə siyasətin bu qarışıq nüktələrini [incə mətləblərini] idrak etməyə meydan vermədilər. Azər-

baycan-türk əmələləri məsələnin bu şəkildə olduğunu öyrəncə, həman [dərhal] zabastovkadan ayrılmağa başlamışlardı. Suraxanı, Binəqədi rayonları daha bir gün əvvəl işə başlamış, Balaxanıda dəxi bir neçə mədənlərin əmələsi zabastovka əleyhində qətnamələr çıxarmışlardı.

Fəqət şübhəsiz ki, bu zabastovka siyasi bir təcrübə idi, bu təcrübədə azərbaycanlılıq nöqtəyi-nəzərində duran siyasi firqələrin üzərində böyük bir məsuliyyət vardır. Onlar yeni hökumət təsisi məsələsi ilə fəzlə [çox] məşğul olaraq, bu cəhətə lazım olduğu qədər əhəmiyyət verəmməmişlər. Bunların, bu sürətlə məşğul olduqlarından bilistifadə [istifadə edərək] rus partiyaları və Rusiyanın nöqtəyi-nəzərində duran partiyalar həman sürətlə işə başlamış, hətta Azərbaycan sosialist firqələrinə belə sormadan, soruşmadan qərarlarını çıxarmışlardır. Bu bizə dərs olmalıdır. Bu dərsi qulağıma sığa edib də asalım.

Əmələsinin əksəriyyəti türk və müsəlmandan ibarət olan paytaxtımızda əmələ namına hərəkət edən və məəttəəssüf hərəkətlərində müvəffəq olan ünsürlər, Azərbaycan düşməni ünsürləridir.

Əmələnin haqqı, mətbuatın hürriyyəti, şəxsin məsuniyyəti [toxunulmazlığı] doğru və haqq sözlərdir. Biz bu haqq sözlər uğrunda mübarizə edənlərə, hansı tərəfdə varsa, tərəfdarız. Onlara müiniz [yardım edəniz], fəqət bu şərtlə ki, bu mübarizə – bu sözlər qədər haqq və doğru olan Azərbaycan fikrinə qarşı olmasın, Azərbaycan istiqlalını uçurmasın!

Təbiidir ki, Azərbaycanı da özünə aclıq dərəcəsinə düşmən sayan bir əmələ ilə, azərbaycanlı bir türk və bir müsəlman əmələsi özünü yoldaş sayarmaz. Təbiidir ki, hüriyyətlərin müdafiəsi adı ilə, fəqət rus hakimiyyət hissini tələqin eylədiyi bir məqsədlə icra olunan protest zabastovkasını Azərbaycan vətəndaşı xoş nəzərlə görəmməz.

Hökumət kəndi bəyannaməsində istiqlalımızı göz bəbəyi kimi qoruyacağını vəd eylədi. Göz bəbəyi hər şeydən ziyadə tozdan xarab olur. Bizim səhlənkərligimiz üzündən bir növ müvəffəqiyyət kimi görünən keçmiş zabastovka kimi hərəkətlər həman istiqlal gözüne üfürülən zərərli tozlardır. İstiqlal bəbəyimizi zəhərli tozlardan qorumaq istərsək əmələ vətəndaşlarımızın gözlərini açalım.

M. Ə.

N 74, 30 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

AZƏRBAYCAN PAYTAXTI

IV

Səfəviyyədən sonra bu tərəflərdə təvəfi-müluk [kiçik dövlətlər, xanlıqlar] əmələ gəlib, Azərbaycan vilayətləri birər müstəqil və nim-müstəqil [yarı-müstəqil] xanlıqlar halında yaşarkən, Bakı dəxi uzun bir zaman xanlıq halında yaşamışdır.

Bakının o zamanlarda nə kimi bir həyatla yaşadığını məşhur türk səyyahından öyrənə bilərik. 1057 sənəyi-hicriyyəsinə Bakıya gəlmiş Osmanlı səyyahi-şəhiri [məşhur səyyahı] Övliya Çələbi həzrətləri, Bakı qalasını bərvəchi-ati [aşğıdakı kimi] tərif edir:

“Bakı qalası Şirvan əyalətində olub Əcəm (İran) sərhədidir. Burada bir ziyafət edilib, təamdan sonra Ərzurum valisi Məhəmməd paşa əfəndimizin naməsini, inci (mirvarid) təsbəhlə, məvvac [dalğalı] ipəkli firəng xaraların [ı], şəmşiri-hədəyanı [hədiyyə qılıncı] xana verdim. Səfasından: “Xeyir-müqəddəm [qədəminiz xeyirli olsun], xoş qədəm gətirdiniz” deyə dilnəvazlıqlar etdi [ürək açan sözlər dedi]. Təbriz və Naxçıvan xanlarının namələrini də verdim. “Surunuz [toyunuz] mübarək ola” deyə çox sənaxanlıq eylədim [tərif dedim].* Zətən namələrdə də həqiri xeyli tövsif [vəsf] etmişlər. Rəvan xanı** həqiri kəndi həmşirəsi [bacısı] sarayına mehmanlığa verdi. On gün, on gecə zövqü-səfalar etdik. Xan isə [inci təsbəhi] göstərmədik xan və sultan*** qoymadı.

O gün həqirə bir qat əcəmanə [əcəm tərzində] əlbisə, on түmən bəxşişi-şahanə

[hökmdar bəxşişi] ehsan olundu. Rəfiq-lərimizlə şəhəri təməşaya başladıq.

Bakı qalası, Mosko [Moskva] kralına qarşı Dara şah tərəfindən bəhri-Xəzər sahilində bir püştəyi-ali [yüksək bir təpə] üzərində mürəbbeülşəkl [dördkünc, kvadrat] olaraq bina edilmiş bir qalayı-rənadır [gözəl qaladır]. İç qalasının qərbə nazir [baxan] bir qapısı vardır — hədidi-Naxçıvanidəndir.**** Mühiti [əhatəsi] 700 addımdır. 70 qüllə, 600 bədəndir. Divarının qəddi [boyu, hündürlüyü] 100 zirai-məkkidir [Məkkə arşınıdır]. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Qala içərisində torpaq örtülü yetmiş qədər əski ev vardır. “Heydərşah cəməsi” adı ilə bir də cəmə varsa da, minarəsizdir. Xan (karvansara), hamam və sairədən nişan yox. Lakin dəryə kənarındakı ribat***** [şəhərətəfi bağları], böyük karvansarası, min qədər evli, bağ və bağçalı, cəmə, xan [karvansara] və hamamlı, çarşı [üstüörtülü və ya üstüaçıq bazar yeri] və bazarlı bir şəhəri-məmurur [abad bir şəhərdir] ki, üç tərəfi sur [hasar] ilə mühafizəli olub, üç qapısı vardır. Şimala açılan Gilan qapısı, cənuba Babüləbvab qapısı, qərbə dəryə kənarında Liman qapısıdır. Bu-

* Övliya Çələbi Bakıya gəldiyi zaman xanın toy məclisi varmış.

** Övliya Çələbi, Rəvan xanı ilə birlikdə Bakıya varid olmuşdur.

*** Sultan, İran nizamınca bir mənəbdir.

**** Naxçıvan dəmirindəndir.

***** Şəhərin əsgəri olmayan digər qismi ki, o da hasarlı imiş.

radan yeddi ədəd böyük minarə görünməkdə idi. Üç hamamı varsa da, Mirzə-xan hamamı qayət xoşdur. Çarşı və bazarı o qədər müzəyyən [bəzəkli] deyildir. Lakin Mosko sərhədi olduğundan şahsevən, dizçökən əsgərləri vardır.

Şirvan əyalətində başqaqa xanlıqdır. 3000 əsgər və 12 hakimi (uyezd naçalniki) vardır. Başqaqa qazısı və yeddi nahiyəsi vardır. Bir qaç kərə Mosko kazakı qarşı İdil nəhrindən şaykalarla gəlib Gilanı və Bakı nahiyələrini nəhbü-qarət [talan və qarət] etmişdir. Çünki qarşı tərəfi 300 mildə Mosko diyarıdır. Hətta bu qalanı Özdəmirzadə fəth etmiş, içində osmanlılardan Qubad paşa hakim ikən Əcəmin (İrənin) təşviqi ilə Mosko kazakı qəlib Bakı qalasını mühasirə etmişsə də, onlarla bərabər əcəmlər də dəndənitiğdən [qılıncın dişlərindən] keçirilmişdir. Hələ kəmikləri sahili-bəhrdə [dəniz kənarında] bir püştəyi-ali [hündür təpə] üzərində durur.

Şəhərin havası səhləkdir [yumuşaqdır]. Çünki qəzalarında pirinc [düyü], kətan, yağ, bostan hasil olur. Amma suyu neft yağı qoxar. Şəhər qürbündə [yaxınlığında] 7 yerdə neft mədənləri vardır ki, hər biri bir lövndür [rəngdir]: sarı, qırmızı, qara, ilaxır... Nahiyələrindən Müskür, Səndan, Reynəb nəvahisi [nahiyələrinin] əhalisi şəm'i-əsəl [bal mumu], şəmiruğən [yağ mumu] yaxmayıb, həp qara neft yağı çıraqda yaxarlar.

Xalqı qayət təndürüst [sağlam bədənli] və tənərvərdir [canına qulluq edəndir]. Olduqca dilbəri [çox gözəlləri] də vardır. Şəhəri on səkkizinci iqlimi-ərzi [yer iqlimi] hüdudundadır. Əhalisi əksəriyyəni sünnidir.

Bu qala ilə Dəmirqala arası, dərya kənarından dörd mənzildir. Aralarında Müskür nahiyəsinin kəndləri məmurdur [abaddır]. Əhalisi köçəbə türkmənlərdir. Obaları ilə qonub-köçərlər.

Şaburan [Şabran] şəhəri Bakının şərqində və üç mənzil məsafədədir. Şamaxı şəhəri də şərqində olub beş mənzildir. Gilan da şimalındadır. Bakı Şamaxının bəndəri-iskələsidir [körpü limanıdır]. Çin və Xitay ilə Xütəndən, Fağfur eli ilə Zənan şəhərlərindən, Qalmax (Kalmık) və Mosko diyarlarından daima elçilər və karbanlar məta [ticarət malı] gətirirlər. Moskolar daima Bakıya gəlib Bakıdan tuz (duz) neft, zəfəran, ipək (hərir) alıb Moskoya götürürlər. Mosko (Moskva) elçiləri gəlib rəhn (girov) dururlar. Mosko diyarından samur, balıq dişi, sincab əksəriyyəni İrana Bakıdan çıxarılır. Bir qismi də Gilandan çıxar.

Bakı nahiyələrində bəzi şurə [şoran; ot bitməyən] yerlər vardır. Adam və ya at ayağını basıb bir az dursa ayaqları yanar. Karvan xalqı bəzi yerləri həfr edərək (qazıyaraq) təcərə (qazança) qoyur, təamları zəminin hərərəti ilə bir anda bişər. Əcib hikməti-xudadır [Allahın əcaib bir hikmətidir].

Bəzən Mosko kazakı kənarı sazlı [qamışlı] gəmilərlə Kür nəhri ilə gəlib Bakı ətrafını nəhbü-qarət edirlər. Buradan aldıkları əsirləri Gilan bazarına aparıb orada satırlar. Nəhrin eni Tuna qədər varsa da, dərinliyi o qədər deyildir.”

Övliya Çələbi bu təfsilatı verdikdən sonra səyahətinin xatiməsini [sonunu] təsvir üçün yazır ki:

“Bir yandan şəhərə tamaşa etdiyimiz kimi, digər tərəfdən əcəm surlarının

(ziyafətlərinin) zövqü-səfalarına qoyulduq [daldıq]. Suri-zifafı [toy şənliyini] təhriş eyləsək [yazsaq], böyük kitab olar. Rəvan xan[ı] Tağı Əli xan ilə Bakı xanı Əşrəf xandan səmuri-əcəmənlər [əcəm tərzində xəzlər], gürcülər, tavus dəvələr ehsan aldıq. Rəvan xan dəxi gömrüyə min baş karban göndərməyi təəhhüd [vəd] edərək, paşa əfəndimizə bir səmur kürk, 10 cift [cüt] Gilan yayı, altı gürcü qulamı [qulu; köləsi], 10 cift balıq dişi, 3 ənbər şamama hədaya verdi.

Ayrıca məhəbbətnamələr də təhriş eylədi [səmimi hisslərini ifadə edən məktublar da yazdı]. Həqirə dəxi 10 tımən bəsi xərci-rah [xeyli yol xərci], təvəbələrımızə [tabeliyimizdəki adamlara] 10 tımən abbasi ehsan eylədi. Cümlə Bakı əyanı ilə vidalaşaraq qiblə tərəfə rəvan olduq [yola düşdük].”

Övliya Çələbi Bakının neftindən də təfsilat verir. Onun “Səyahətnamə”sinə görə:

“Neft yağı mədənləri yerdən qayna-yaraq çıxır. Kiçik göllər[də] neft yağı suların üzərində qaymaq bağlar. Neft başqaqa [xüsusi, ayrıca] əmanət [idarə, dövlət qurumu] olub sənəvi [ildə] şaha 7000 tımən aqça gətirir. Neft əmininin [neft idarəsi rəhbərinin] adamları bu gölcəyizlərin içinə girib gecələri nefti yığaraq keçdi tuluqlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar [tacirlər] alıb, diyar-diyar götürürlər. Səkkiz rəngdə neft olur. Lakin sarı neft qayət məqbuldur. Siyah neft şahlıqdır ki, İrəni diyarının, Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağıstan, Ali-Osman sərhədlərindəki qalalara bu qara nefti götürüb ətraflarına çərağan edirlər [qalaların ətrafını işıqlandırır]. Əsgər üzərlərinə hücum et-

dikdə üzərlərinə və ayaq altlarına neftli yorğan və köhnə əşya atıb atəşbazlıq edirlər [yandırır, alışıdır].

Neft, qala və şəhər mühimmatı [ehtiyacları] üçün lüzumludur. Hətta şah hüzurunda, dəri-dövlətlərində [dövlət qurumlarında] yanan məşəllər həp Bakı neftindəndir. Neftin gecəli-gündüzlü nigəhbənləri [keşikçiləri] vardır. Çünki atəş dəyərsə, ilanəhəyə [axıra kimi] yanıb sönmək bilməz. Onun üçün neft mədənlərinin kənarında dağlar kimi qum təpələri amadə [hazır] durur. Neft mədəninə bir şərərə [qığılcım] isabət eyləsə, həman cümlə rəəya [rəiyyətlər] yetişib üzərinə torpaq ataraq söndürərlər. Başqa əlacı yoxdur.”

Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində bu qədər tərif olunan Bakı nefti haqqında ərəb coğrafiyaçıları da məlumat vermişlərdir. Məs’udin “Mürucüz-zəhəb”ində bu xüsusda təfsilat verildiyi kimi, Yaqut Həməvinin “Mucəmul-büldan”ında izahat vardır. Yaqutun izahatına görə, Bakıda başlıca iki neft mənbəyi varmış ki, birindən sarı və ya ağ neft, digərindən qara yaxud yaşıl neft çıxarmış. Məsudi buradan başqa heç bir yanda ağ neft çıxmadığını da əlavə edir.* Hicri 9-cu əsrdə əl-Bakuvinin yazdığına görə, gündə çıxarılan qara neftin miqdarı 200 qatır yükü imiş. “Dərbəndnamə”dən iqtibasla Məhəmməd Cavad bəy deyir ki, Bakıdakı neft mənbələri ilə duz mədənləri, Dərbənd əhalisinə aid bir vəqf idi. Hicri 1003 tarixli bir kitabədən çıxarılan məlumata görə, bunlar seydilərə təxsis edilmiş [ayrılmış] bir vəqf imiş.

* “Axşam” qəzetəsi, Köprülüzadə Məhəmməd Fuad.

Şah İsmayıl Səfəvi imzası ilə İdareyi-Ruhaniyyə [Ruhani İdarənin] quberniya məclisi dəftərxanasının övraqı [kağızları, arxivi] arasında məhfuz [qorunan] vəsaiqə [sənədlərə] nəzərən, neft quyularından bir neçəsi Təzəpir həyatında mədfun bulan [dəfn edilmiş] şeyx həzrətlərinə vəqf edilmiş imiş.

M. Ə. Rəsulzadə

N 75, 31 kanuni-əvvəl [dekabr] 1918

RUSCA DANIŞMALI İMİŞ

Keçən yekşənbə [bazar] günü “Raboçi klub” zalında əmələ [fəhlə] konfransı var idi. Burada qərribə bir hal müşahidə olunurdu. Məsələlər iki nöqtəyi-nəzərdən görülürdü. Bir nöqtəyi-nəzər Azərbaycan istiqlalı və hökumətinin qəbulu, o biri nöqtəyi-nəzər isə Azərbaycanı tanımayıb, yeni bir hökumət aramaq niyyəti idi.

Əmələ məclislərindən ötrü təbii görünməyən bir hal da daha müşahidə olunurdu. Azərbaycanı qəbul ruhu ilə təklif olunan qətnamələrə müsəlmanlar, bunun ziddi bir ruhda olan qətnamələrə isə ələlümüm ruslarla ermənilər rəy verirlərdi. Bu hal, müsəlman əməllərini qızdırır [əsbiləşdirir], məclisdə az olduqlarını görərək “Yaxşı, görünüz biz də bu dəfə çox gələr, sizə göstərərək ki, necə Azərbaycanı tanımayırınsınız” deyər söylənirlərdi. O biri tərəfdən də “Biz Azərbaycanı tanımayırıq” səsi eşidilir, əvəzində “Bunlara bax, yersiz gəldi, yerli qaç məsələsi çıxarırlar” nidası [ilə] cavab verirdi.

Bu ruhun nə dərəcədə hökmfərma [hakim] olduğu bilxassə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənablarının türkcə nitqə başlaması üzərinə görünürdü. Rus əməlləri tələb edirlərdi ki, rusca söyləsin. “Söylənəcək sözlərin sonra ruscaya tərcüməsi olacaq” ixtarına [xəbərdarlığına] isə “Əvvəl rusca söylənsin” xitabı eşidilirdi.

Məclis rəisi güclə başa sala bildi ki, hansı dildə isə danışmaq haqqına hər

kəs malikdir və əlavə etdi ki, “bu hal ilə ülfət etməlidir [barışmalıdır]”. “Vaxtdır” deyər müsəlmanlar onun fikrini qüvvətləndirdilər.

Rusca danışmalı imiş. Çünki, onlarca [onlara görə], burası Rusiyadır. Çünki, bu vaxta qədər ruscanı, rusluğu hakim görmüşlərdir. Çünki, yalnız Rusiyanın hakim siniflərini və onların məqsədlərini tərvic edən [rəvac verən, onları önə keçirən] partiyalar deyil, məhkum siniflərinin əməlləri [arzu] və məqsədlərini tərvic edən partiyaları da bu fikri irəli sürmüş, rus imperializmini başqa bir qəlibdə, başqa bir şəkildə tərvic etmişlərdir.

Nə surətlə tərvic etmişlərdir?

Bunu o məclisdə türk socialistlərinədən və türkcü gənclərdən Əhməd bəy Pepinov cənabları gözəl surətdə təşrih [şərh] etmişlər.

Dedilər ki:

“Biz Azərbaycan socialistləri, siz Rusiya socialistləri ilə bərabər bundan bir il əvvəl birlikdə çalışırıydıq. Birlikdə deyirdik ki, demokratiyanın məqsədi birdir, yolu da birdir. O zaman biz, bolşeviklərin xaricində olaraq düşünürdük ki, Rusiya inqilabı siyasi bir inqilabdır. Bu siyasi inqilab hürriyyətləri təmin etmişdir. Yalnız Rusiyada müşkül bir məsələ dəxi vardı. Bu, milliyət məsələsi idi. Milliyət məsələsini Rusiya socialistləri ağız sürütdürmə həll edirdilər. Bir tərəfdən deyirdilər ki, millətlərin haqqı var öz mü-

qəddəratlarını həll etməyə, amma o biri tərəfdən Kerenski gedib Finland Seyminin ağzını bağlayırdı. Biz buna etiraz edirdik. Bolşeviklər bu məsələni bir az həll edən kimi oldular. Hətta, hər millət istərsə, Rusiyadan ayrılma da bilər, dedilər. Fəqət sonra onlar da bu fikirlərini çaşdırdılar. Rusiyada bolşevizm çıxdıqdan sonra Ukrayna, Gürcüstan və sair millətlər kimi Azərbaycan da elani-istiqlal etdi. Azərbaycanda bir partiya yoxdur ki, elani-istiqlala tərəfdar olmasın. Biz Azərbaycan sosialistləri bu istiqlalı qəbul etmişik. Çünki biz, Rusiya sosialistləri ilə birlikdə işləyəndə, programımızın bir maddəsi də millətlərin öz müqəddəratını qurmağa haqlı olduqları idi. İndi isə nə görürüz? Rusiya sosialistləri bunu qəbul etməyirlər. Demək ki, burada ayrılan yalnız millətlər və millətçilər deyil, biz özümüz dəxi ayrılırız.

Siz bilirsiniz ki, hal-hazırda Gürcüstan hökumətinin başında duran adamları bir il əvvəl biz hamımız təqdis edirdik [müqəddəsləşdirir, ucaldırırdıq], onları demokratiyanın mürşidləri sayırdıq. Amma bu gün onlara əks-inqilabçı deyirlər. Neyçün? Çünki bu məsələdə Rusiya sosialistlərindən ayrılmışlardır. İştə, bizi biri-birindən ayıran, məni Rəsulzadə ilə, Roxlini də kadetlərlə və Biçeraxovla bərabər, yekdigərimizlə isə zidd olaraq çalışmağa vadar edən cəhət budur.

Qoy Rusiya sosialistləri daşı ətəklərindən töksünlər, millətin kəndi müqəddəratını qurmağa haqlı olduğunu qəbul etlənələr. Necə ki, bir il əvvəl biz onlarla birlikdə Rusiya işlərini islahə çalışırdıq, indi də onlar bizimlə birlikdə Azərbaycan işlərini islahə çalışsınlar. O

zaman bu ixtilaf, çəkişmələr, milli nizalara [qovğalara] yer qalmaz. Yoxsa kiçik millətlərin haqqını qəbul etməkdə israr və başqa bir hökumət müəssisəsi vücudə gətirib də Azərbaycan fikri ilə Azərbaycan Parlamanı xaricində mübarizə edərlərsə, o zaman su yenə körpünün o tayında qalar, fəsad çıxar, yenə mart, yenə sentyabr hadisələri təkrərrür edər [təkrarlanar].”

Natiqin rusca söylənən bu məntiqli nitqi kamali-diqqətlə, fəqət sükutla, alqışsız olaraq eşidilmişdi. Türkcəyə tərcüməsi başlanınca, rus əməlləri səbirsizliklə məclisi tərk etdilər. Ortada isə birisi “O özü bildiyi kimi burada söylənib də təşviqat yapır” - deyə sosialisti şübhə altına aldı. “Rusca söylədi, bəsdir” - deyə səslər eşidildi. Türklər isə “Sağ ol” - deyə alqışladılar.

“Rusca söyləməli imiş!”

İştə, təzahür edən bir ruh!

Bunu bilib də “Yedinaya Rossiya” adındaki “kadət” qəzetəsi sevinəcək, “rus milli ruhu dirilir” deyəcək; “Znamya truda” rus mədəniyyətinin əzəmətindən və bu əzəmətin kəndi işini görəcəyindən bəhs eyləyəcək, “İskra” isə Bakı demokratiyasının həyəcanından, bilxassə [xüsusilə] “Kaspi dənizindəki matrosların hissiyyatından” ilham alıb bolşevikvari söylənəcək; menşevik bu gün, eser yarın, kadət də o biri gün bolşevik olacaq, daha o biri gün bunların hamısı bir yerdə təkrar bir millət təşkil edərək Hindistan səfərinə çıxacaqlar. Yol üzərində ikən fürsəti qaçırmayaraq burada bir duracaqlar:

“Rusca danışmalıdır” - deyə hökm edəcəklərdir.

Hürriyyətini sevər, izzətini güdər, milliyətini idrak edər bir xalq, bir camaat, bir millət lazımdır ki:

“Yox, dillər azaddır!” - desin, türklüyünü yüksək tutaraq böylə bir komandaya qarşı:

“Yox, türkcə danışmalıdır!” - əmrini versin, dediyini yeritsin.

M. Ə.

N 82, 8 kanuni-sani [yanvar] 1919

MİLYUKOV ZEHNİYYƏTİ

İstanbuldan qayıtmış arxadaşımız, Türkiyə həyatının son səhifələri haqqındakı təsirlərini anladarkən, söz arasında, əzcümlə [o cümlədən] Milyukovun İstanbulla gəlişindən də bir neçə kəlmə danışdı.

Milyukov, İstanbul qəzetələrinə bəyanat vermiş; bəyanında demiş ki:

“Rusiyada, əzcümlə Qafqaziyada vücuda gələn yeni cümhuriyyətlər, bolşeviklərin hərəkətləri nəticəsində məcburiyyət və zərurətlə hasilə gəlmiş hökumətlərdir. Onların başqa cürə rəftar etməyə çarələri də yox idi. Başlarını saxlamalıdırlar. Hələ [nə vaxt] ki, işlər yoluna düşdü, Rusiyada bolşeviklik qurtardı, təbiidir ki, bu hökumətlər yenə Rusiyaya qovuşacaqlar. Nəhayət, olsa-olsa onlara daxili bir muxtariyyət (avtonomi) verilməlidir. Bunun şəklini də Rusiya Məclisi-Müəssisəni təyin edəcəkdir.”

Dağılmış Rusiyanın təkrar yığılması haqqındakı mülahizəsini öyrəndikdən sonra türk mühərriri rus siyasətinin Türkiyə haqqında baxışını öyrənmək istəmişdir. Bu xüsusda Milyukov nə desə yaxşıdır? Milyukov demişdir ki:

“Türkiyənin sədəti, xalis bir türk hökuməti əmələ gətirməkdədir. Ərəbistan, Ermənistan və sair türk olmayan yerləri cəbrən [zorla] əlində saxlayıb da bu qədər müxtəlif millətlərin ayrı-ayrı arzu və hərəkətləri içində boğulub qalmaqansa, Türkiyəyə yekparə milli bir

hökumət olmaq daha əsləhdir [yaxşıdır]. Bundan türk milləti fayda görər. Türk səltənətinin bəqası da [daimiliyi də] bu əsas üzərinə quruludur.”

Milyukovun türk səltənəti və türk millətinin faydası haqqında söylədiyi bu mütaliə, bizim də tamamilə şərik olduğumuz bir məsələdir. Bu, bu gün bütün cahani-bəşəriyyət üzərinə hakim olan bir fikirdir. Bu fikir, Milyukovun vətəni olan Rusiyada, bəyənmədiyi bolşeviklər tərəfindən bütün dünya hüzurunda bəşəriyyətin müqəddəs bir məqsədi kimi elan edildi. Gərçi elan olunduqdan sonra bolşeviklərin qanlı cizmələri [çəkmələri] altında da paymal oldu [tapdalandı]. Bolşeviklərin saflığını saxlaya bilmədikləri bu müqəddəs şüarı Amerika demokratiyasının ruhiyyətinə tərcüman olan böyük rəisi-cümhur [prezident] Vilson Dünya müharibəsinin insanlıq aləminə qazandıracığı ilahi düsturların başlıcası olmaq üzrə hürriyət və salaha [asayışə] təşnə olan [susayan] millətlərə bildirdi, bəşəriyyət[in] üzünü güldürdü.

Bundan sonra Rusiyada, Türkiyədə, Avstriyada, qismən də Almaniyada cəbar [despot, müstəbid] və hakim olmaq istəyən bir məslək yerinə, istiqlal davası ilə ortaya bir çox millətlər çıxdı. İnkilab məşiməsindən [bətindən] doğmuş olan yeniyetmə millətlər, səslərini Hərbi-ümumi [Dünya müharibəsi] əsnasında, cahangir [imperialist] dövlətlərin toqquş-

ması zamanında ayaq altında əzilen kiçik millətlərin səslərinə verdilər.

Hərb dəhşətləri altında məhv olan insanlara sülh bəşarəti [muştuluğu], cahan-girlik altında paymal olan millətlərə istiqlal müjdəsi, istibdad çəngəlində [caynağında] can çəkişən zəhmətkeşlərə hürriyyət nəvidi [vədəsi] verən İngiltərə, Fransa, Amerika və müttəfiqlərinin camaatları dəxi müxtəlif cinslərdən, millətlərdən; verilən bəşarət, müjdə və o nəvidlərə müstəhəq [layiq] təbəqə və cəmiyyətlərdən ibarətdirlər.

Verilən vədlərin vəfa və səfa ilə ifası onların kəndilərindən ötrü də mənasız deyildir.

Zənn edirmisiniz ki, Böyük Britaniya məhkum etdiyi düşmən məmləkətlərdəki əhalinin hüquqi-milliyəsini təmin edəsin də, bu müzəffəriyyətin hüsulunda [əmələ gəlməsində] kəndisi ilə silah arxadaşığı edən hindlinin ehtiyacını nəzərə almasın? Yaxud irland homrulu nəticəsiz qalsın?.. Qətiyyəni deyil.

Hərbi-ümumi bir şeyi isbat etdi. Bunu hər şeydən ziyadə isbat edən İngiltərə, Amerika, Fransa ittifaqı isbat etmiş oldu: Bir millətdən təşəkkül edən dövlətlər, yaxud milləyyətləri təzyiqlə deyil, ülfətlə birləşdirmiş olan dövlətlər müzəffər çıxdılar. Müqabilə [müqavimət] qüvvətləri çox oldu. Ağır zərbələrə dayandılar. Hətta bu gün məğlub kimi görülən Almaniya belə bu xüsusda bir istisna təşkil etməmişdir.

Kimsədən ötrü gizlin deyildir ki, bu Hərbi-ümumi əsnasında ən çox sarsılan, ən çox daxili təşvişlərə tutulan və axırda bəxyələnmiş [bir-birinə tikilmiş, yamanmış] olduğu parçalara dağılan hökumətlər –

Rusiya, Avstriya və Türkiyə hökumətləri olmuşdur. Çünki bu üç hökumət dünyada mövcud müxtəlif millətlərdən ibarət olan dövlətlərin ən məxlutu [qarışığı], ən azarlıları idi. Bunların azarı milli dövlət olmamaqdan, ayrı-ayrı meylləri, mənfəətləri təbii bir surətdə deyil, zor və güclə bir məqsədə çevirtməkdən ibarətdi.

Türkiyənin nicatı Osmanlı imperatorluğu deyil, türk hökuməti olmaqdır. Aməna [inandıq, doğrudur]. Buna Milyukov deyil, bütün türkcülər, milliyətin ən qüvvətli birlik camiasını xalqımızın “dili dilimdən, dini dinimdən” dediği camiasında görünən müasir müsəlmanlar dəxi etiqad edirlər. Fəqət əcəba, bu düstur neyçün yalnız Türkiyəyə münhəsir [aid] olsun?! Neyçün Rusiyanın səadəti tamamilə rus kütləsindən mütəşəkkil milli bir dövlət şəklinə girməkdə olmasın?! Neyçün dini türkün dinindən, tarixi türklə birlikdə islam yolunda cihad etməkdən ibarət ola gələn və əsrlərdən bəri türk sultanını xəlifəyi-ruyi-zəmin [yer üzünün xəlifəsi] deyər tələqqi [qəbul] edən ərəbin Türkiyədən ayrılıb da bir Ərəbistan vücuda gətirməsi Türkiyə üçün bir səadət, bir yüngüllük ədd [hesab] edilsin də, məsələn, Gürcüstan, Ermənistan, daha ziyadə tamamilə başqa bir dil, özgə bir din, adət və ənənəyə [adət-ənənələrə] malik olan Azərbaycan və Türküstan kimi vilayətlərin istiqlalı təsəvvür olunmasın?!...

Bu bir zehniyyətdir.

Zehniyyət demək, insanın beynində yer tutmuş bəzi sabit fikirlərdir ki, onu oradan çıxarmaq çətin bir işdir. Bu xəstə zehniyyət yalnız bu gün müsafir kimi bulunduğ İstanbula bir fateh və bir sahib

kimi girmək azarı ilə xəstə olan Milyukovun qafasına məxsus deyil, kamali-təəssüflə görürük ki, bütün rus partiyalarında vardır.

Yalnız Milyukovun şagirdləri olan “Yedinaya Rossiya” qəzetəçiləri deyil, biz görürük ki, rus partiyalarından heç biri, ən soldan tutub ən sağına qədər, bizim haqqi-istiqlalımızı qəbul etmək istəməyirlər. Biz görürük onlar “xilaskar” və “naci” [“nicat verən”] deyər buraya gətirdikləri və gəldikləri günə “xilas günü” dedikləri ingilisləri, Azərbaycan istiqlalını tanımaya mail görüncə nə intriqalar çevirməyə, nə böhtanlar söyləməyə başladılar! Onlar hətta o dərəcəyə gəlir ki, adətə Azərbaycan türklərinin neyçün durub da ingilislərlə ədavət eyləmədiklərinə acıqlanırlar.

Bu xüsusda heç bir zaman barışmayan bolşeviklə kadet belə kəndi aralarında ümumi bir dil bulurlar. Menşevik esərlə anlaşır. Əmələ [fəhlə] burjuyla birləşir. Arşın ikiləşir. Tibqi [eynilə] Milyukovun arşını kimi. “Vahid Rusiya” denilir. Bu, bütün demokratiyanın səsidir, deyər iddia olunur.

“Azərbaycan”, denilir, bu, “Müsavat”ın intriqası, xan, bəy və ağaların kələyidir, sayılır.

“Azərbaycan istiqlalını bütün Azərbaycan sosialistləri də müdafiə edir”, denilir. Buna qarşı, “Onlar müsavatçı sosialistdir”, deyirlər. Fəqət unudurlar ki, bu məntiqə [görə] kəndiləri də “kadet”çi sosialistlərdir.

Bu bir zehniyyətdir, fəqət xəstə zehniyyətdir. Bu zehniyyətə bilxəssə hökumət eyləməyə, hakim olmağa öyrənmiş olan millətlərin firqələri tutulmuşdur. Tutulmaları bir dərəcəyə qədər təbiidir də.

Milyukovun və milyukovçu sosialistlərin düçar olduqları xəstəliyə mən bəzi Türkiyə firqələrinin də giriftar olduqlarını görmüşdüm.

Fəqət bu xəstəlik, firqə partizanlığı edən bəzi politika adamlarında olsa da, əmin olmalıdır ki, məsələyə daha saf və daha aydın nəzərlə baxan və hadisələri sağlam bir hisslə duyan xalq, avamfrib [demaqq] və zəhərli siyasətlərlə xarab edilməmiş olan camaat, hər zaman doğrunu sezər. Bir kərə bu doğrunu sezdimi, həqiqi rəhbərlərini görər, həqiqət yolunu tapar.

Ümid edəlim ki, tarixin bir mislini daha qeyd edəmədiyə Cahan müharibəsinin verdiği dərsələr nəticəsində müqəddərati-ələmə [dünyanın taleyinə] icrayitəsir etmək vəzifəsilə vəzifədar olan böyük millətlərin böyük demokratiyası [xalqı] bu böyük həqiqəti sezəcəkdir dərəcədə həssas olsun. Bu olarsa, o zaman arşınlar birləşər, Türkiyə üçün istənilən Rusiya üçün də istənilər. “Demokratiya” denildiği zaman mənası dəyişilib də “rus milləti” anlaşılmaz. “Azərbaycan milləti”ni dəxi bəy, xan, deyər təfsir edəməzlər!

M. Ə. Rəsulzadə

N 85, 12 kanuni-sani [yanvar] 1919

ZAQATAL MƏSƏLƏSİ

Zaqatal okruqu Zaqafqaziyanın xalis müsəlman əhali ilə məskun vilayətlərindən biridir. Buradakı yüz min əhalidən, ən mübaliğəli hesabla, ancaq 5 min miqdarı “inqlo” adı ilə məşhur gürcümanənd [gürcülərə bənzər] bir cinsdən olub, mabaqisi [qalanı] qismən türk, qismən də ləzgi, hər müsəlmandır. Türkcə bütün müsəlmanlar arasında danışılır ümumi bir dildir. Bura əhalisi əskidən İlisu sultanlığı adı ilə muxtar və müstəqil bir həyatı-siyasi ilə yaşayaraq, daima müsəlman məmləkəti olmuş, Rusiya təbəyyətinə [tabeliyinə] keçdikdən sonra dəxi bir idareyi-müstəqilə [müstəqil idarə] halında bulunmuşdur.

Zaqatal okruqu Zaqafqaziyada təşəkkül edən cümhuriyyətlərin hankısı daxilində olmalıdır? Bu məsələ ortaya atılınca, yuxarıda söylənən əlamətlərə bir də bu vilayətin sıldırım Qafqaz silsiləsi ətəyində olduğunu əlavə etməlidir. Vilayətin Şimali Qafqaziya ilə olan rabitəsi aylarla bağlanır. Coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən Zaqatal, Nuxu qəzasının məbədidir [davamıdır]. Bunlar nəzərə alındığı zaman yuxarıdakı sualın cavabı kəndikəndiliyindən verilmiş olur.

Zaqatal əhaliyi-islamiyyəsi bu xüsusda məntiqin, milli, dini, ictimai və coğrafi məntiqin icab etdirdiyi cavabı zətən vermişdir. Daha Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi komitəsi təşkil olunduğu zaman zaqatallı qardaşlarımız kəndi

nümayəndələrini göndərməklə, bizimlə mərbut [bizə bağlı] olduqlarını göstərmişlərdi. Azərbaycan Hökuməti ilk dəfə olaraq Gəncədə təşəkkül eylədiyi zaman, Zaqatal vilayəti dəxi bu hökuməti tanıdı. Onun göndərmiş olduğu məmurları qəbul eylədi. Zaqatal Milli Komitəsi vilayətin Azərbaycan daxilində olduğunu rəsmən elan eylədi. Şimdiki halda dəxi Zaqatal nümayəndələri Azərbaycan Parlamentində isbatı-vücut [iştirak] edirlər.

Meydanda bu qədər bariz sübutlar, cərh edilməz [rəddedilməz] dəlillər, söz götürməz bürhanlar [sübutlar] var ikən, Gürcüstan-Azərbaycan ittihadının daisi olan [birliyini müdafiə edən] “Qruziya” qəzetəsinin Azərbaycanın Zaqatal üzərindəki haqqı-hakimiyyətini [hakimiyyət haqqını] inkar edəcək bir tərzdə nəşriyyatda bulunmasına təəssüf etməmək qabil deyildir.

Azərbaycan Hökuməti hər bir nöqtəyi-nəzərdən ixtilaf götürməz bir qitəsi [hissəsi] olan Zaqatala aid olan övraq [sənəd] və vəsiqələrin kəndisinə təslimi üçün Gürcüstan Hökumətinə müraciət eyləmişdi. Gürcüstan Hökuməti isə bu vilayətin kəndisinə aid olduğunu iddia ilə, məsələ həll olunmayana qədər istənilən övraq və vəsiqələrin Azərbaycan Hökumətinə verilməyəcəyini bildirmişdir. Gürcüstan Hökumətinin bu hər növ heyrat və təəccübə şayan [layiq] olan cavabını “Qruziya” qəzetəsi iki əllə imza edir. Həm

də Gürcüstanla Azərbaycan münasibətlərinə [münasibətlərinə] sui-təsir hasil edəcək [pis təsir göstərəcək] bu məsələdə Azərbaycan Hökumətinin bu kimi bir təkliflə Gürcüstana müraciət etməsini səlah [doğru] görməyir.

“Qruziya” qəzetəsi hüddud [sərhəd] məsələlərinin həllində yalnız “milliyyət” prinsipindən nəşət [çıxış] edib də, məsələni hankı yerdə hankı millət oturur, deyə həll etməyi müvafiq görməyir. Zaqatal okruqu tarixən bir Gürcüstan vilayətidir, deyir.

Biz bu məsələni şu sırada mövzuyibəhs etmək istəməzdik. İstəməzdik ki, arada feilən bir məsələ yox ikən, Zaqaqaziya cümhuriyyətləri bədxahlarına artıq söz danışmaq üçün fəzlə [artıq, əlavə] material verək.

“Qruziya” qəzetəsi torpaq üzərində yaşayan xalqın arzuyi-ümumisi, rə'yi-qatesi [qəti qərarı], nüfusun cinsiyyəti, dili, adət [adətləri] və əxlaqı və bütün bunlar üzərinə cəbrən [zorla] deyil, yerli xalqın kəndi teyyibi-xatiri [kənül xoşluğu] ilə vaqe olan olmuş bir işi (əmrivaqeni) [faktı] deyil, xatiri sayılır əsas olmaq üzərə yalnız “Gürcüstanın hüquqi-tarixiyyəsinə” etibara alır və ancaq bu düsturu təqdis edib [müqəddəsləşdirib] də iddialarını yalnız bu nöqtədə iqamə edərsə [meydana qoyarsa], o zaman əmin olsun ki, tək qalar, kəndisinə dost bulammas. Gürcüstan böylə bir iştəha ilə yaşarsa, o zaman Qazax qəzası ilə Gəncə qəzasını dəxi təhlükəyə məruz görmək qorxusunu bəsləməyə haqlı olmazmıyız?

Bu kimi iddialar nəyə yarar əcəba? Demokrat Gürcüstan kəndisinə bir növlə isinəmməyən Axısxanı alar, cəbrlə olsa da

Borçalını tutar, yerli əhalinin ruhuna, arzusuna, cinsiyyətinə və əzminə rəğmən, fərz edəlim, Zaqatal ilə Qazax və sairəyə malik olarsa, nə qazanar? Kəndisinə müxalif vilayətlər, kəndisinə darğın qonşular.

Biz Gürcüstan Hökumətini etidala [mötədilliyə], dostunu tanımağa dəvət edirik. Azərbaycanla Gürcüstanın dostluq və anlaşmaqdan hasil edəcəkləri böyük mənfəətlər yanında bu kimi kənül bulandırıcı hərəkətlərə məhəl [yer] qalmamalıdır. Təyini-hüddud [sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi] kimi məsələlərdəki əsrimizin ruhuna uyan əsasların milliyyət və rə'yi-amm [camaatın rəyi] (referendum) olduğu hər kəsdən ziyadə Gürcüstan Hökuməti başında duran sosial-demokratlara bəlli olsa gərək. Milli tələbləri demokratlıq cildinə geydirmək məharətində Sereteli kimi natiqəpərdazlar [nitq söyləməkdə məharəti olanlar] hər nə qədər mahir olsalar da, təsirləri yalnız Azərbaycan hüddudunu Neftlikdən bir az uzaqlaşdırmaq, Tiflisə nəfəs verdirmək üzərinə aid ola bilər. Yoxsa, qatı imperialist məsləki olan “hüddudi-tarixiyyə” [tarixi sərhədlər] əfsanəsini Sereteli cənabları belə söyləsə, kimsə onu bir həqiqət olaraq qəbul edəmməz.

Zaqatal müsəlmanları isə heç bir vəchlə Gürcü Hökumətini qəbul etməzlər, onların böylə bir əzmdə olduqları gürcü məhafilinə [dairələrinə] məlum olsa gərəkdir.

Zaqatal okruqu Azərbaycanın zəngin, hasili-xübz [çörək qazanan; bərəkətli], qəyur [qeyrətli] və həmiyyətənd [işgüzar] bir qitəsidir. Bu vilayət, Şərqi Qafqaziyanı anarxiya seli silib-süpürməkdə olduğu bir zamanda kəndi arasından kafi

miqdarda kənüllü çıxarmış, kəndisini müdafiə etmişdir. Azərbaycan Hökuməti əxzi-əsgərə [əsgər yığmağa] başladığı zaman, bu vilayət böyük bir sürur [sevinc] və şöqlə əsgərliyi qəbul etmiş, bütün gənclərini silah altına almışdır. Nasıl olur da böylə bir vilayətə bu qədər şövq, zövq və hissiyyətə mərbut [bağlı] olduğu məmləkətdən ayrılmaq, istəmədiyi bir məmləkətə qoşulmaq təklif olunsun? Bir məmləkətin bir dövlət təbəiyyətində [tabeliyində] bulunması üçün müasirinin [müasirlərimizin, əsrimizin] qanacağına görə, hər şeydən əvvəl, o məmləkət əhalisinin kənülü əldə olmalıdır.

Gürcüstan Hökumətinin Zaqatal okruqu üzərinə iddiayi-təməllük etmək [sahiblik iddia etmək] üçün əlində nəyi var? Azərbaycana vermək istəmədiyi övraqmı?

İştə, o qədər.

Varsın, bir tərəfdə əhalinin milliyyəti, dini, meyli, arzusu və güc istemal etmədən [zor işlətmədən] hasil olan bir əmrivaqe, digər tərəfdən də təsadüfən əldə qalan köhnə idarələrə aid bir taqım övraq və vəsaiq [vəsiqələr] olsun. Bitərəf bir məhkəmə hüzurunda bunlardan hankısının daha qüvvətli bir höccət [sübut] olduğu bir taqım rəsmi mülahizələr və “hikməti-hökumət” [höküm sürməyin hikməti] kimi “nazik nüktələr” [incə mətləblər] bağlı olan Gürcüstan hökumətinə “məchul” olsa da, gürcü-türk dostluğunun mürəvici [carçısı] bulunan “Qruziya” qəzetəsindən ötrü heç olmasa məlum olmalı idi.

Təəssüf olunur ki, gürcü qonşularımız “tarixi hüddud” prinsipini sui-təvilə uğradırlar [səhv yozurlar]; fəqət, ümid edəlim

ki, vaxtın əhəmiyyətini dərk edənlər də bu təvili fəna bir surətdə istemal etməyə [bu yozumdan arzu edilməz surətdə istifadə etməyə] qədər getməzlər.

M. Ə. Rəsulzadə

N 87, 14 kanuni-sani [yanvar] 1919

TÜRKİYƏ MƏĞLUBMUDUR?

Mütərikə əqd olunmuş [atəşkəs imzalanmış], Türkiyə aman istəyəcək bir dərəcəyə gəlmiş. Müttəfiqlər İstanbulda oturlurlar.

Demək, Türkiyə məğlub olmuş.

Zahiri düşünülərsə böyledir. Məğlubluq vəqədir [baş vermişdir].

Bu mülahizədən baxılırsa, çox adamlar Türkiyənin məğlub olduğuna hökm edirlər. Həm sözün camaat arasında mötəd olan [adət edilmiş, öyrəşilmiş] mənası ilə də iş böyledir.

Türkiyə Müttəfiq dövlətlərə qarşı məğlubdur. Mənsub olduğu müharib [savaşan] dövlətlər zümrəsi sındı, o da onlarla bərabər basıldı, məğlub oldu.

Bu xüsusda iki söz olammaz. Böylə zahiri bir mühakimənin təsiri çox böyükdür. Yalnız zahirbin [zahiri görən] adamlar deyil, bugünkü halda Türkiyənin Maarif naziri məqamında bulunan filosof Rza Tofiq bəy cənabları dəxi, hökumətə vəqə olan bir sorğuya cavab verərkən “Nə yapalım, onlar qalibdir, biz məğlub; hökm qalibindir” – demişdir.

Maarif nazirinin böylə filosofanə bir rizada bulunması, məbuslardan bəzinin öteri tənqidatına məruz qalmışsa da, ən şiddətli taziyanəni [qamçını] İstanbul qadınlarından yemişdir.

Oxucular yəqin hiss edirlər ki, Kadıköy xanımlarının qəzetələr vasitəsilə nəşr eyləmiş olduqları protestonamədən bəhs edirik. Qəzetəni diqqətlə oxu-

yanların ömürləri uzununu unutmayacaqları lazım gələndə bu fəqərəni [hadisəni], hər ehtimala qarşı, bir daha buraya nəql edirik. Bəlkə oxumamış olanlar vardır.

İstanbul Kadıköy xanımları məzkur [deyilən] protestolarında deyirlər ki:

“Tarixi-cahana [dünya tarixinə] Çanaqqala müdafiəsi kimi bir şahəsər ehda [hədiyyə] edən qəhrəmanların ana, zövcə, həmsirə və qızları olan bizlər, Çanaqqalanın müqəddəs torpaqları altında yatan şəhidlərimizin ruhi-müəzzəzləri [əziz ruhları] qarşısında türk qadınlığına və ələmi-mədəniyyətə xitab edirik: Limanımızda görülən ahənin [dəmir] qalaları məğlub edən və qaraya çıxarılan yarım milyon əsgərini dənizə tökən millətimizi məğlub ədd [hesab] etməyirik. Dün Məclisi-Məbusan kürsüsündən hökumət naminə söz söyləyən Maarif nazirinin “məğlubuz, istədiklərini yaparlar” sözlərini şiddətlə protesto edirik. Peçələrimizi [niqablarımızı] yırtan və sonra hürriyyəti-cahan [dünyanın azadlığı] naminə deyə hər b etdiklərini elan edənlərə təəssüf edirik. Hüquqi-milliyə və ismətimizi mühafizə edəcək hökumət və erkək yoxsa, biz varız.”

Kadıköy türk xanımlarının bu protestonaməsi müşkül zamanlarda gücü ancaq dilinə çatanların qüvvət və əhəmiyyətədən ari [uzaq] sözü kimi görülməz.

Bu sətirlərdə böyük bir qüvvət, bir iman qüvvəti görülür. Çanaqqala müda-

fiəsi kimi “şahəsər”in istişhadi [şahidliyi] ilə qəhrəman millətlərini məğlub ədd [hesab] etməyən analar, zövcələr və bacıların yerdən göyə qədər haqları vardır.

Çanaqqala əsrimizin ağılları heyran buraxan möcüzə [mücüzəli] sənəti, texnikası, böyük mənzilli topları, bilməm hankı cəhənnəmə [cəhənnəmi andıran] ixtiraları vasitəsilə müdafiə edilməmişdi. Burası vətənin xilas etmək, hürriyyətini saxlamaq, paytaxtını qorumaq niyyətilə canını verən qəhrəman bir millətin köksü ilə, ölümü istehqarı [ölümə meydan oxuması, ölümü saymaması] ilə müdafiə edilmişdir. Bu müdafiə yüz minlərlə nüfusa mal olmuş [yüz minlərlə insan bahasına başa gəlmiş], Türkiyə əməlpərvər [idealist] gəncliyi, türk millətinin çiçəkləri burada tələf olmuş, canını cananına vermişdir.

Müharibənin mənfur, nəngin [bədnam] səhifələri arasında öylə şanlı parçaları vardır ki, qarşısında təzim üçün əyilməlidir.

Məsələn, kiçik Belçikanın o ölər, fəqət dönmək bilməz əzmi, Serbiyanın hər növ məhrumiyyətlərə, məhviyyətlərə qarşı ta dəmi-vapəsinə [son ana] qədər duruşu Hərbi-ümuminin təqdir-lərlə yad edəcək hadisələrdəndir.

Çanaqqala hadisəyi-kübrası [böyük hadisəsi] dəxi tarixin sitayişlərlə yad edəcəyi şanlı bir cilveyi-hərb [müharibənin şanlı bir təzahürü], şahkar [şahəsər; nadir] bir müdafiədir.

Çanaqqaladakı türklük Verdendəki fransızlıq kimi yalnız maddətən deyil, mənən də qalib idi. Türklər Çanaqqala müdafiəsini təfaxürlərlə [iftixarla] yad edərkən “Bu müdafiə ilə biz yalnız İstan-

bulu deyil, İstanbuldan daha qiymətli bir şeyi qazandıq” - deyə tərif edirdilər. O şey nədir?

Etimadi-nəfs!

Çanaqqala müdafiəsində müzəffər çıxan türklər, bir az əvvəl Balkan müharibəsində itirdikləri etimadi-nəflərini qazanmışdılar. Yaşaya biləcəyiz - deyə inanmışdılar.

Etimadi-nəfsin türkcəsi “özünə güvən-mək”dir.

Özünə güvənən türk, Çanaqqala müdafiəsində yalnız maddətən deyil, mənən də qalib idi. Bunu artıq nə məndən, nə də İstanbul qəzetələrindən deyil, türklərin böyük dostu, fransız ədibi-möhtərəmi Pyer Loti həzrətlərindən öyrənəlim.

Fəqət Pyer Lotinin mütarikədən sonra Türkiyə haqqında yazmış olduğu bir məqaləsinin mövzumuza aid olan bəzi parçalarını buraya nəql etməkdən əvvəl, bu böyük mühərririn [yazıcının] kəndisi haqqında bir qəç sətir yazmadan keçəməyəcəyəm.

Türkiyə müharibəyə girər-girməz, Pyer Lotinin türklərdən üz çevirdiyini, bir bəhriyyə [dənizçi] zabiti sifətilə İstanbula qarşı müharibə [hərbçi] olaraq getdiyini və türk dostluğundan hüzuri-nasda [xalqın qarşısında] tövbə eylədiyini rusca qəzetələr nəşr eyləmişlərdi.

Şərq aşiqi səmimi bir Qərb mühərririnin nə olduğunu təsəvvür etməyən adamlar bittəb’ [təbii olaraq] bu xəbərə inanmışlardı. Bilxassə ki, müharibənin ilk günlərində vətən qeyrəti və millət təəssübünün məntiqinə uyan hər bir xəbərə inanmamaq əldə deyildi. Dünya “internasionalı” uçuqdan, sosi-

alistlərin belə qarşı-qarşıya gəlib də vətən və millət naminə biri-birinə qılınc çəkəndən sonra bir fransız ədibinin təğyiri-məslək etməsində [əqidəsini dəyişdirməsində] nə bə’s [qüsür; zərər] ola bilərdi?

Fəqət həqiqət böylə deyilmiş. Pyer Lotinin türklərə qarşı olan məhəbbətini “müəzzəz [əziz] və şimdi hər zamandan ziyadə şayani-pərəstisi [pərəstia layiq]” Fransası ilə Türkiyə arasındakı hali-hərb belə dəyişməmiş, dəyişməmişdir.

Pyer Lotinin türklər haqqındakı bu məqaləsini ayrıca dərc edəcəyiz. Burada isə Çanaqqalada türklərin mənən dəxi qələbə çaldıqlarını isbat edən bir yerini nəql edirik.

Fransa mühərriri:

“Deyirəm ki və bütün müddəti-həyatımda [həyatım boyu] dedim ki, türklər Şərqin ən namuskar, ən salim [sağlam] ünsürünü, bilxassə ən səbur [səbirli] və ən mütəhəmmil [dözümlü] olanını təşkil edirlər” - deyir və əlavə edir ki: “Bu iddia həqiqətə naməhrəm olanları diksindirə bilər, inanmaq istəməzlər.”

Fəqət bu kimilərin ən inadçı olanlarını belə iqna [qane] etmək üçün müharibəyə gedərkən, kəndisini türklər haqqındakı fikirlərindən dolayı “təhlükəli bir xəyalçı” təsəvvür edən bir çox general, zabıt və nəfər [əsgər] dostlarından aldığı bir kitablıq minlərcə məktubdan bir parasını nəşr edir. Əzcümlə [o cümlədən] kəndisinə oradan (Çanaqqaladan) yazırlar ki: “Ox, bunları, bu nəcib və qəhrəman adamları siz nə qədər eyi tanıyırmısınız. Bu adamları ki, əsirlərə, məcruhlara [yaralıları] qarşı o qədər müşfiqdirlər və onları birər qardaşa

baxırlarmış kimi tədavi [müalicə] edirlər. Bizə etimad ediniz, vətənə dönüncə sizin hissiyyat və etiqadınıza biz də bizimkilərinə komalarla əlavə edəcəyiz!”

* * *

Kadıköy xanımlarının filosof Rza Tofiq bəy əfəndiyə eyi bir fəlsəfeyi-siyasət dərsi verdiklərində nə dərəcədə haqlı olub-olmadıqlarını daha aydın bir surətdə həll edə bilmək üçün Türkiyənin nə üçün hərbi eylədiyini bilməlidir.

Həqiqətən Türkiyə nə üçün hərbi edirdi? Üzərinə mütaliə [fikir] yürütdüyümüz mövzu ilə bu sualın böyük bir əlaqəsi vardır. Çünki Türkiyənin hərbdən gözlədiyi məqsədi hasil olmuşsa qalib, olmamışsa məğlubdur.

Hərbi-ümumini doğuran amillərdən ən müəssir [təsiri] olanı məşhur Şərq məsələsidir. Bu məsələdən dolayı qarşı-qarşıya gələn iki müharibə [savaşa] zümrə arasında Türkiyə bitərəf qala bilməyəcəkdə. Bir tərəfə qoşulmalıydı. Türkiyə Almaniyə zümrəsinə qoşuldu. Fəqət bununla o, Fransa ilə İngiltərəyə deyil, Rusiyə çarlığına elani-hərb etdi. Rusiyə İstanbula istəyirdi. Rusiyə Türkiyəyə qəsd etmişdi.

Pyer Loti “Türklər bizə degil, ruslara elani-hərb etdilər” - deyir və “Onların yerində kim başqa tərzdə hərəkət edə bilərdi?” - deyə kəndilərinə haqq verir.

Türklərin bu müharibədəki məqsədləri rusların qalib gəlməməsi idi.

“Xəstə adam”, malına göz dikmiş və bunun üçün canına qiymiş “sağlam” qonşusu ilə son dəfə olaraq pəncələşməyə qərar vermişdi.

Türkiyə, əsrimizdə icra olunan müharibə nöqtəyi-nəzərindən müvəffəqiyyətlə çəkişməyə müsaid bir məmləkət deyil ikən, daha Trablusqərb, Balkan hərbləri, Yəmən, Havran, Arnavud ixtilalları ilə siyasi inqilablar keçirmiş, yorğun və bitab düşmüş ikən hərbbə girdi.

Bu qələbə deyilmi ki, tam mənası ilə sağlam və 15 milyonluqla əsgər çıxarmış Rusiya kimi əzim [böyük] bir dövlətin davam gətirəmmədiyi bu badireyi-üz-mada [böyük müsibətdə] xəstə təsəvvür olunan Türkiyə daha ziyadə qabiliyyəti-həyat [həyatda qalmaq bacarığı] göstərdi?...

Türkiyənin bu nöqtəyi-nəzərdən məqsədi hasil oldu. Canına qıymış, İstanbulu göz dikmiş Rusiya bu gün yoxdur. Demokratizm və sosializm fikirləri ilə pürucuş [cuşa gəlmiş] bir qazan kimi qaynar bir qitə üzərində bir çox hökumətlər, istiqlallarını təminə çalışan xırda millətlər vardır. Əsl rus milləti isə Sazonov-Milyukov məsləkini təqiblə Ayasofyanın başına xaç taxmaq qəsdində deyil, kəndisinə təhəmmül olunur [qatlaşmaq mümkün olan] bir insan həyatı təmin etməklə məşğuldur.

Bu, Türkiyənin qələbəsidir. Məclisi-Məbusan rəisi Xəlil bəy bu qələbəyə aləmşümul bir məna vermişdi. O, Çanaqqala müdafiə edilməsə, bu günün hakimi Vilson deyil, İkinci Nikolay olacaqdı - deyir. Bəlkə bir dərəcəyə qədər də haqq söyləyir.

Tələt paşa kabinəsinin ən böyük xətası hərbbə girməsində deyil, hərbdən çıxmamasındadır. Türkiyəni təhdid edən bir Rusiya ortadan çıxdıqdan sonra, türklər üçün artıq heç bir məqsədi-hərb qalmamışdı.

Məğlub olan Türkiyə Brest-Litovskdan sonrakı Türkiyədir.

* * *

Ərəbistanın istiqlalını, Ermənistanın muxtariyyət alacağını, Suriyanın ayrıldığını, xülasə Osmanlı imperatorluğunun parçalandığını, Türkiyənin olsa-olsa türklərlə məskun Anadoluya inhisar edəcəyi [sığacağı; həbs olacağı] mühəqqəq [qəti] olduğunu nəzərə alaraq, nasıl olur da Türkiyə qalib olur, deyə heyrat edə bilirlər.

Osmanlı Məclisi-Məbusanında Rza Tofiqin mövzuyi-bəhsimiz olan nitqi irad olunan [söylənən] iclasda məbuslardan birisi "Bu millət ölməz, çünki islamıyyətə istinad edir və müsəlmanlıq və osmanlılıq layəmutdur [ölümsüzdür]" - demişdir.

Fəqət mən cəsarat edib demək istəyirəm ki, bu müharibədə məğlub olan bir şey varsa, o da müsəlmanlıq və osmanlılıqdır.

Türklər elani-cihad etdilər, bütün müsəlmanları kəndiləri ilə bərabər hərbbə etməyə çağırıdılar. Fəqət fitvayi-cihad, [cihad fitvası] ərəb üsyarı ilə Hicaz, Suriya və İraq istiqlallarından başqa bir nəticə vermədi.

Osmanlılıq fikri dəxi iflas etdi. Türklər kəndilərindən başqa kəndilərinə sadıq bir ünsür bulamadılar. Hər millət kəndi kökü üzərində bitmək istədi. Bununla mübarizə edərkən, türklər erməni müqatilatı [toqquşmaları] kimi maddi və mənəvi böyük zərərlərə, həqiqi məğlubiyətlərə uğradılar.

Rus imperializmi kimi türk mərkəziyyətçiliyi də aləmşümul müharibənin

təzyiqinə dayanammadı. Avstriya xəlitəsi kimi Osmanlı xəşili də qaynayıb qarışmadı.

Süleyman Qanuni zamanındakı "müsəlmanlıq iksiri" iqtizayi-zamana [zamanın ehtiyaclarına] pək yabançı bir tədbir olaraq "milliyyət kimyası" qarşısında kərgər olamırdı [işə yaramadı].

Osmanlı imperatorluğu ilə müsəlman xəlifəliyi məğlub oldu.

Bu məna ilə filosof Rza Tofiq bəyin bütün mənası ilə "məğlub olduq" deməyə haqqı vardır.

Fəqət bununla bərabər, Türkiyədə əməlpərvər [idealist] bir gənclik var. Bu gənclik xalqa doğru getmək yolu ilə azim [əzimli], demokrat və milliyyətərpərvər bir qafilədir. Əməlpərvərlər qafiləsi! Bu qafilə Anadolunun dərdlərini çəkir, türkün qəlbi [həqiqi, ürəkdən gələn] ehtiyaclarını dərk edir. Çanaqqala xəriqələrini göstərən bir millətin müasir bir həyatı-milliyə yoluna düşdükdən sonra qabil deyil, dünya üzündən silinməyəcəyinə, kəndi hürriyyətilə, düha və ürfanı ilə xarab olmuş mədəniyyət dünyasının təmir ediləcək bağında rəngin və rəna [gözəl] bir bağça yapacağına əmin-dir.

Bu əmniyyəti, bu imanı ilə o çalışır. Əvvəla kəndisinə, sonra da dünya demokratiyasının əzminə, məzlum bəşəriyyətin adil vicdanına inanır. "Cəmiyyəti-Əqvam" [Millətlər Cəmiyyəti] daxilində türk millətinin də möhtərəm və azad bir mövqə tutacağı üçün çalışır, çırpışır. Bu səylər məşkur [təşəkkürə layiq] olmaya bilməz. Bu ümidlər əlbəttə ölməz.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Kadıköy xanımlarının "Millətimiz məğlub deyildir!" -

deyə bağırımağa haqları vardır. Türkiyə məğlub deyildir!

M. Ə. Rəsulzadə
N 90, 17 kanuni-sani [yanvar] 1919

YENİ İNGİLİS KABİNƏSİ

Teleqraf, İngiltərədə Dünya müharibəsi əsnasında ilk dəfə olaraq, məmləkətin hali-hərbdə [müharibə şəraitində] olduğu baxmayaraq, böyük bir müvəffəqiyyətlə seçkilərini təzələyən Britaniya Parlamanının toplandığını bildirdi. Bunun təbii nəticəsindən olmaq üzrə yeni İngiltərə Kabinəsinin təşəkkül eylədiyi də xəbər alındı.

İngilis ünsürünün Avropa ünsürləri arasında ən mütərəqqi, əzmkar və tutduğu işlərində müvəffəq olmayınca əl çəkməz, səbatkar bir ünsür olduğu mərifət idi [bilinirdi].

İngilis qüdrəti-idarəsinin [idarə gücünün] aləmşümül [bütün dünyanı əhatə edən] bir şöhrətinə nümunə olmaq üzrə xalqımız arasında birisinin zəkavət və bacarığını bildirmək üçün söylənən “ingilisdür” kinayəsini zikr etmək [yada salmaq] kafidir.

İngilis siyasəti. Bunun nə olduğunu kim bilməzdi?!

Bir zaman Avropa mütəfəkkirləri ingilislərin müvəffəqiyyətinə heyran və bunun “əsbabi-faiqiyyətini” [üstün olmasının səbəblərini] aramaqla məşğul olurlardı. Bu məsələ, bilxassə [xüsusilə] Fransa mütəfəkkirlərini məşğul edirdi.

Avropanın mərkəzində Bismarkdan sonra yeni bir hökumət vücuda gəlirdi. Almaniyə millət gətirmiş olsa da “ingilislilik”lə rəqabətə çıxırdı. Bu rəqabət öylə hesaba alınmaz, kitaba keçirilməz

rəqabətlərdən deyildi. Bu rəqabət, doğrudan-doğruya İngiltərəni qorxuzurdu. Almaniyə bəhriyyəsi [donanması] artır, ticarəti genişləyir, siyasəti dəxi bu nisbətə müvəffəq [təvəccül] bir şəkildə alırdı.

Almaniyə İngiltərədən ötrü daha əvvəlcə Hindistanı təhdid edən Rusiyə kimi deyildi. Daha ziyadə müdhiş idi. Çünki yalnız əsgər qüvvəsi deyil, texnika, elm, fənn və təşkilat cihazları ilə də müsəlləh [silahlanmış] idi. Həqiqətən də, kəndisindən çəki[ni]lər bir hərif idi.

Hətta Almaniyanın az bir zaman içərisində çox təcürüklər gördüyünü, çox tərəqqilər göstərdiyini tədqiq edənlər, ingilis dövrünün intəhaya [nəhayətə] uğramaq üzrə olduğuna zahib olmuş [inanmış, zənninə qapılmış], mövqeyini yeni bir qüvvət və düha ilə ortaya çıxan “almanlığa” tərki etmək sırası gəldiyinə hökm verməyə başlamışlardı.

Vəziyyət həqiqətən də ciddi idi. Qoca İngiltərə ehtiyat tədbirləri görmək məcburiyyətində idi.

İngilis də ehtiyatsız olarmı?

“Robinzon Kruzo” hekayəsində yalnız bir adaya düşüb də tək başına bir aləm vücuda gətirən və hər şeyi yoxdan sazlayan insan tipi bir ingilis müxəyyiləsindən [təxəyyülündən] doğmamışmıdır?

Bir çox münəqqidlər [tənqidçilər] “Kruzo” tipinin qeyri-təbii olduğunu iddia eyləmişlərdi. Fəqət Hərbi-ümumidəki [Dünya müharibəsindəki] ingilis mətanət

və tədbirləri “Kruzo” tipinin xəyal deyil, bir həqiqət olduğunu göstərdi.

Yoxdan ordular yapıldı. Ürf və adət düşkünü, ənənə və tarix əsiri olan ingilis, ömründə ilk dəfə olaraq mükəlləfiyyəti-əsgəriyyə [hərbi mükəlləfiyyət] yükünü yükləndi.

Camaat bətnindən yetişmə bir xalq oğlu, qoca bir imperiyanın başına keçərək Britaniya cəzirələrini [adalarını] dünyanın çar ətrafında [dörd bir tərəfində] qaranın [dünyanın quru ərazilərinin] altından bir dərəcəsiyə genişləyən, müxtəlif məkanda, müxtəlif lisanda danışan insanlar bir araya topladı və cızılmış məqsədə doğru sürükləyə bildi. Nəticədə dünyanın Rusiya, Almaniya kimi müəzzəm əsgəri dövlətləri ixtilal və inqilab atəşləri içində yaxılıb qıvrılmaqda ikən, İngiltərədə adi bir zamanda imiş kimi seçkilər icra olunur. Lloyd Corc kabinəsi təkrar bir qaya kimi möhkəm duraraq mövqeyini saxlayır.

Müharibəni müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün ingilisləri əsgərlik altına çəkmiş olan Lloyd Corc, kəndisi Mühafizəkar partisinə [Mühafizəkarlar partiyasına] mənsub olduğu halda, ingilis mühafizəkarlığının əsasını təşkil edən milli bir ənənəni qırmağa ingilis qövmünü vadar etmişdi. İngilis məcburi olaraq əsgərliyə alınmışdı. Bu, İngiltərəni bilənlər üçün Almanyanın sülh istəməsi qədər nəzərə bəid gəlir [uzaq görünən] bir məsələ idi. Onun üçün də ingilis əsgərliyinin könüllü üsulundan üsuli-icbariyə keçməsi böyük bir inqilab idi. Fəqət İngiltərə tarixinin çoxca qeyd etmiş olduğu qansız inqilablardan.

Müharibəyə şiddətli surətdə davam etmək əzmində ikən, daxili bir inqilab

yapmış olan İngiltərə, sülhi-ümumi ərəfəsindəki hazırlığında da digər bir inqilab yapmışdır.

Saqın İngiltərəyə “bolşevizm” girdi, sanmayınız.

Xayı, hankı bir vəq’ədən bəhs etmək istədiyimi duysanız, burada “inqilab” kəlməsi işlətdiyimə belə heyrat edərsiniz.

İngilislərin Hindistanla olan əlaqələrinin dərəcəsi kim bilməz? Kim bilməz ki, Hindistan İngiltərənin canı və yaxud təbiri-mərufla [məşhur bir ifadəylə] can şüəsidir. İngiltərə siyasətinin məhvəri-siyasəti [siyasətinin mərkəzi oxu] daima Hindistanın mühafizəsi üzərində dönmüşdür. Dostluğunun da, düşmənliyinin də səbəbi daima Hindistan olmuşdur. Hindistana aşıq olanları, oraya doğru baxanları İngiltərə daima qısqanmışdır. Bununla bərabər ənənəpərəst ingilis “lordluğu” bir hindliyi heç bir zaman bir britaniyalı qədər müsavi, onun qədər həmhüquq və həmvəzifə görəmməmişdi. Dünyanın binnisbə [nisbətən, digərlərlə müqayisədə] ən demokratik bir məmləkəti və tarixcə ən qədim bir məşrutə [konstitusiyalı] hökuməti ikən halən [hələ də] lordlara qarşı, xalqdan başqa bir şəkildə mərasim və təşrifat [təntənə] istəyən bu torpaqda ingilis olmayan millətlərə qarşı dəxi xüsusü surətdə müamilə yapılırdı [rəftar edilirdi]. Bunun üçün bir hindlinin gəlib də ingilis hökuməti əzasından [üzvlərindən] olması, bir ingilisin icbari surətdə əsgər getməsi qədər böyük bir vəq’ədir, bir inqilabdır.

Birinci vəq’ə müharibənin müzəffəriyyətlə bitirilməsinə səbəb oldu. İkinci vəq’ə də sülhün millətlərin müsavati-

hüququ [hüquq bərabərliyi] ilə nəticələncəyi üçün bir fali-nik [uğurlu əlamət] təşkil etsəydi...

Həddi-zatında [əslinə baxanda], dünyanın istila edən bugünkü demokratik fikirlərin qalibiyyəti qarşısında bir hindlinin nəzarət [nazirlik] məqamını ehraz eyləməsi [əldə etməsi] əlbəttə ki, böyük bir şey təşkil eyləməz. Fəqət bu vəq’əni mücərrəd olaraq deyil, ingilis ənənəti [ənənələri] nöqtəyi-nəzərindən görərək mühakimə etməlidir.

Fəqət ingilislər nə qədər mühafizəkar və ənənəçi olsalar da, dərəcəyi-kamala gəlmiş [kamilləşmiş] millətlərin istədikləri haqlarını verməkdə digər cahangir [imperialist] dövlətlər qədər müənnid [inadkar] olmadıqları da bəllidir.

Dərəcəyi-kamala ərib də, haqqını israrla istəyən millətə qarşı güzəşt etmək, bu da bir ingilis ənənəsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən irland homrulu [muxtariyyəti] qanunən qəbul edildi. Hali-hərb keçincə, feilən də tətbiq olunacağına inanmalıdır.

Hindli Ser Sinhanın Britaniya nazirliyinə təyini dəxi hindli milliyətpərvərlərin tələbatına qarşı hind muxtariyyət və imtiyazatı tövsisinə [imtiyazlarının genişləndirilməsinə] doğru atılmış bir güzəşt siyasətinin dəlili deyildir?

Zənn edəriz ki, odur.

Müqəddəratımızın surəti-həllini sülhi-ümumi məclisindən bəkləyib dururuq. Bu məclisdə nüfuzlu bir söz sahibi olan İngiltərə hökumətinin millətlərin haqlı tələbatını, bizim kimi dövlətlərin hürriyyət və istiqlal tələbindəki iddialarını qəbula mail bir hökumət olmasını əlbəttə ki, arzu edəriz. Kəndi arasına İngiltərə əfkari-ümumiyyəsinə [ictimaiyyətin-

dən] ötrü belə nagəhani [gözlənilməz] olaraq xilafi-ənənə bir hindlini dəxi almış olan Lloyd Corc kabinəsinin istədiyimiz böylə bir hökumət olmasını çin könlüdən [ürək-dən, səmimi qəlbədən] diləriz.

M. Ə. Rəsulzadə
N 92, 20 kanuni-sani [yanvar] 1919

HESAB GÜNÜ

Sülhi-Ümumi Konqresinin gözlənməsi münasibətilə

Məzahib və ədyanın [məzhəblər və dinlərin] əksərində, insan dünyadakı işlərindən, savab gördüyü işlərlə irtikab eyelədiyi [işlədiyi] günahlarından, bir gün gələcək də hesab verəcək. Qiyamət qopacaq, məhşər olacaq, hesab günü gələcəkdir.

Ehtimal ki, ayrı-ayrı fərdlərin Allaha nisbət irtikab eyelədikləri qəbahətlərin mühakiməsi və icra etdikləri savabların mükaflatını verəcək bir “yövmülhesab” [hesab günü] daha irəlidədir. Kim bilir, bəlkə yenə dəccallar, mehdilər, nəhayət məhşər, sirat körpüsü, mizan [tərəzi] görəcək, “yövmülhesab”a çəkiləcəyiz.

Ehtimal ki, bu mərhələlərin həpsini keçmişiz və keçməkdəyiz də, fərdən [şəxsən, fərdi olaraq] mütənəbbəh olmur [oyanmır], hiss etmir, mətləbi duymuruz.

Fəqət insanlar fərd həyatından başqa, bir də cəmiyyət həyatı ilə yaşayırlar. Cəmiyyətləri biri-birindən ayıran və ona bir camieyi-şəxsiyyə verən [ona bir cəmiyyət kimi şəxsiyyət qazandıran] ən böyük amil, milliyyət amilidir. Millətlər birər fərddirlər.

İştə bu milliyyət etibarilə birər fərd təşkil edən bəşəriyyətin hesab günü (yövmülhesabı) gəlmişdir.

1914-üncü sənəsindən bəri dünyanı alt-üst edən, mövcud şəhərləri, məmurləri [abad yerləri], binaları xarab etdiyi kimi, maddiyyatımızda olduğu qədər mənaiviyyatımızı dəxi rəxnədar edən

[yaralayan] bu böyük qıtal (öldürüş) və bu üzdən hüsula [meydana] gələn aclıq, kəsad, qırğın əcəba qiyamət və məhşərdən başqa bir şeymidir?

Əvət, millətlərin qiyamətidir. Məhşəri-kübraya [böyük hesab gününə] yalnız həyatı-siyasiyyələri [siyasi həyatları] ilə mövcud olan millətlər deyil, çoxdan bəri məzara gömülmüş olan millətlər də gəlirlər.

1914-üncü ildə patlayan top gülləsi, xəri-dəccalın [dəccalın eşşəyinin] nə'rəsinə mümasil idi [oxşayırdı]. 1918 sənəsində böyük Amerika Cümhuriyyəti rəisinin cahana elan eyelədiyi 14 maddəlik sülh əsasları isə İsrafil suruna bənzəyirdi. Bu sur: “Qalxınız, ey zavallı millətlər, yövmülqiyam [qiyamət günü], yövmülhesabdır!” deyirdi.

Millətlər qalxdılar, hesab ayağına qoşdular.

Bu hesab Parisdə vaqe olacaqdır. Parisdə qurulacaq olan Sülhi-Ümumi məclisi, qəzetələrin rəvayətinə görə, 1500 adamdan ibarət olacaq. Bu 1500 adam dünyadakı nə qədər millət varsa, hamısını təmsil edəcəkdir.

1500 müxtəlif millətlərə mənsub, müxtəlif dillərdə mütəkəllim [danışan] bir “Cəmiyyəti-Əqvam” [Millətlər Cəmiyyəti] məhşəri bir kərə təsəvvür olunsun. Babil qülləsi, oradakı təbəlbüli-əsvat [səslərin qarışıqlığı] həman xatirə gələr.

Fəqət şəklən Babildəki rənglərə malik olsa da, Paris Konqresi mə'nən o halda bulunmayacaqdır. Bir kərə, mə'nayi-zahir [zahiri məna] etibarilə də olsa, dünyanın (Şərq ədəbiyyatındakı məşhur təqsimatına [bölgüsünə] görə) 72 millətdən ötrü Fransa lisanı aşağı-yuxarı anlaşılır bir dildir. Digər tərəfdən də 1500-ün içində nüfuzi-kəlmə sahibi [sözü nüfuzlu] həqiqi hakimlər vardır. Bu ərəbabi-nüfuz [nüfuz sahibləri] artıq "təbəlbülə" [qarışıqlığa] imkan verməzlər, zənn edəriz.

Dünyanın hesabını görəcək Paris Konqresi ələmi yeni başdan tikəcək, yeni bir həyatın əsaslarını vəz edəcək [qoyacaq]; cahan xəritəsini yeni rənglərə boyayacaq və böylə yapıqdan sonra:

– Ey dünya, böylə yaşamalısın! – deyər əmr edəcəkdir.

Bu əmr, millətlərə səadət gətirə biləcəkdir?

İştə sual!..

Xalqın müxəyyiləsində [təxəyyülündə] mücəssəm olan [konkretləşən] hesab gününün nəticəsində insanlardan bəzisi behiştə, bəzi cəhənnəmə, bəzi də bərzəxə məhkum olacaq deyər, bir təsəvvür vardır. Bu hesab gününün nəticəsində dəxi bütün dünya millətlərinin "behiştlik" olacaqlarına hökm verə bilmək üçün həddindən artıq nikbin olmaq lazımdır.

Doğrudur, hesab çəkənlərin ən qüvvətli olan Vilson həzrətləri: "Böyük millətlə kiçik millətdə fərq olmamalıdır" - demişdir. Doğrudur, gizli diplomatiyanın qaldırılması mətlub [lazım] görülmüşdür. Doğrudur, silahlanmanın bihudə olduğu etiraf edilmiş, təhdidi [məhdudlaşdırılması] faydalı olacaq denilmişdir.

Fəqət bunlar daha hesabı görülmüş, müvazinəsi təyin edilmiş birər həqiqətlər deyildir. Həqiqət olmaq arzusu ilə söylənilib duran birər böyük şüarlar, iztirablı qəlblərin döyüntüsünü rahat edən birər "valerian" damcısıdır. Bu damcılardan sonra bəşəriyyətin pozulmuş mədəsini, üzülmüş səhhətini təkrar iadə edəcək [bərpa edəcək] həqiqi əlaclar veriləcəkdir? Hesabi-ümumi məhkəməyi-kübrası [böyük məhkəməsi] hüzuruna gedən millətlər, düçarı olduqları əziyyətli azarlarının əlacı iləmi qayıdacaqlar, yoxsa əllərinə verilən namə, şəfa reçetəsi (nüsxəsi) deyil, edam cəzası olacaqdır?

Vilson, prinsiplərini izah edərkən söylədiyi nitqlərindən birində – yanılmayırsam – "Cəmiyyəti-Əqvam əsasının təmin etdiyi feyzdən hər millət kəndi ləyaqəti və mədəniyyətinin dərəcəsi nisbətində istifadə edə biləcəkdir" – demişdir.

Kəndi ləyaqəti və mədəniyyəti nisbətində!..

Özü-özlüyündə irad götürməz bir düstur.

Fəqət eyni zamanda geniş təvillər [izahlar], uzun təfsirlərə mütəhəmmil [əlvərişli] bir formul.

Millətlərdən, bilxassə bizim kimi "bə'sü-bədəlmövt" [ölümdən sonrakı diriliş] nəticəsində qiyam edən [dirilən, ayağa qalxan] millətlərdən ötrü bu düsturun şü və yaxud bu şəkillə təfsiri dürlü-dürlü nəticələr verə bilər. Olar ki, bu düstur bizi behiştlik, olar ki, bərzəxlik, olar ki, cəhənnəmlik etsin!

Məhkəmənin bu üç hökmdən birisini verməsinə oradakı nümayəndələrimizin,

təbiri-digərlə [başqa sözlə], dava [məhkəmə] vəkillərimizin məharəti, ciddiyyəti, səy və çalışqanlığı təsirsiz olmayacaq. Fəqət bu, kifayət etməz! Lazımdır ki, biz də burada çalışaq, kəndimizi idarəyə, behiştlik dərəcədə idarəyə istehqaq [haqq] qazanmış olduğumuzu isbat edək.

Bu vasitə ilə işin yarısı görülmüş olsa da, məhkəmə hökmünün xırda millətlər haqqında tamamilə müvafiq çıxarılması üçün Avropa və Amerika demokratiyasının [xalqının] bu hökmlər üzərinə həqiqi bir nüfuz icra etməsini arzu etməliyiz. Bu nüfuz vaqe olarsa, o zaman bütün cahana qarşı elan olunan prinsiplər az-çox safiyyətini [səfliyini] saxlar. Onların səflilərinin məhfuz qalması [qorunub saxlanması] isə bizim kimi xırda millətləri qurtarar [xilas edər], dirilik yarlığını [fərmanını] əllərimizə tapşırar.

Hər halda bütün dünyanın nəzəri bu gün Parisə mütəvəcəhdür [çevrilmişdir]. Paris dünya millətlərinə kəndilərinə müstəvli olan [onları əhatə edən] istibdadı qurtarmaq dərəcəsini vermiş böyük millətin mənəviyyətə qüvvətli böyük bir paytaxtıdır. Hüquqi-bəşər bəyannaməsini nəşr edib [yayıb], bu mənsuru [yaymağı] ilə bütün dünya hürriyyətpərvərlərinə bir növ "üsuli-din" dəftəri bəxş etmiş olan bu böyük şəhər, bu dəfə bütün dünya millətlərinə "hüquqi-miləl" [millətlər hüququ] qanunnaməsi yazmaqla məşğuldur. "Hüquqi-miləl" bəyannaməsi, "hüquqi-bəşər" bəyannaməsi qədər müqəddəs və hər kəscə qabili-tətbiq [hər kəsin tətbiq edə biləcəyi] böyük düsturlara malik olarsa, o zaman Fransa, Fransanın gözəl paytaxtı olan Paris, dünya millətlərinin mənəvi bir paytaxtını təşkil

edəcək, hürri vətəndaş kəndi mərkəz vilayətindən sonra Parisi tanıyacaqdır.

Xoşbəxt şəhər! Bir il bundan müqəddəm [qabaq] əjdəhayi-hərbin [müharibə əjdahasının] zərbələri altında xarab olmaq təhdidində ikən, bu gün bütün dünyanı şənəndirmək, bütün millətləri sevindirmək işinə mərkəz olursan! Nə böyük səadət!

Fəqət saqın; möhtəşəm salonlarından birisində, ehtimal ki, Versalın tarixi binasında in'iqad edəcək [yığılacaq] bəşəriyyət qarşısındakı məsul ricallara [adamlara] təlqin et ki, məğrur olmasın, mövqe və iqtidarlarını sui-istimal [sui-istifadə] etməsin; yalnız bəşəriyyəti və yalnız istiqbali-bəşəri [bəşərin gələcəyini] düşünsünlər. Hökmlərini verərkən bütün demokratiyanın tələbini nəzərə alsınlar, məzarlarından qalxmış və diriliyə təşnə olmuş [susamış] millətləri təkrar məzarına gömməsinlər!

Bilsinlər ki, o zaman vicdani-bəşər rahat edəmməz! Təkrar məzarlarına gömülmüş millətlər daima bir xortlaq kimi, rifahla yaşamaq istəyənlərin hüzur və rahatını pozurlar.

M. Ə. Rəsulzadə

N 93, 21 kanuni-sani [yanvar] 1919

ƏMƏLƏ MƏSƏLƏSİ

Əmələ [fəhlə] məsələsi yenə, demək olar ki, bütün şiddəti ilə Bakı əfkari-ümmiyyəsinə [ictimaiyyətini] işğal etməkdədir.

Əmələlərin halı həqiqətən də müşkül bir dərəcədədir. Aldıqları maaşlar yedikləri çörəyə çatmayıır. İşsizlik, əmələni arvad-uşağı ilə bərabər aclığa məhkum edir. Başqa bir tərəfdən də Bakının keçirmiş olduğu hallar, düçar olduğu fəlakətli günlər, mədənləri, ticarəti, mədənçiləri də müşkül bir hala qoymuşdur. Bu üzdən böyük bir böhran hasil olmuşdur.

Azərbaycan Hökumətinin, Parlamanının məqsədi əmələlərin halını yaxşılaşdırmaqdır. Bu xüsusda Azərbaycan Məsa'i [Əmək] naziri əmələlərlə sahibkarlar arasında vaqə olan şurada əmələlərin tərəfini iltizam etmişdir. Əmələlər əmin ola bilərlər ki, zamanın imkanı dərəcə-sində Hökumət həmişə əmələlərin haqlı tələblərini müdafiə edəcək. Hökumət eyni zamanda əmələlərə ucuz ərzaq yetirmək üçün tədbirlər görmək fikrini dəxi bəsləməkdədir.

Məlum işdir ki, əmələlərə artırılacaq məvacib bu günün ehtiyacı olan bahalığı rəf etmək [aradan qaldırmaq] üçün olmalıdır. Bunun üçün də Nəzarət [Nazirlik] subaylara 120, evlilərə 360 manat bahalıq xərci almağı tövsiyə edir. Əmələlər istərlərsə ki, bu təqsimat [bölgü] başqa cür olsun, taparlarsa [hesab edərlərsə] ki, subay-evlilik fərqi qoyulmasın, Hökumət bunu da nəzərə alar.

Həpimiz bilməliyiz ki, bu kimi zamanlarda, məmləkətin çətin və müşkül dəmlərində hər kəs vətən və millət naminə bir az fədakarlıq etməlidir.

Hökumət də əmələlərin haqlı tələbləri tərəfində olduqdan sonra məsələnin qolaylıqla həll edilməsini gözləməlidir [gözləmək lazımdır; gözləmək olar]. Bu gün əmələlər konfransa gəlməli, deməlidir, görək vaqə olan təklifə nə cür baxırlar? Yalnız bu baxışlarını söylərkən düşüncəli olmalı, tədbirlə hərəkət etməli, həqiqi mənfəətlə yalançı mənfəəti sezməlidir.

Məsa'i naziri deyir ki, yalnız məvacibin artması ilə məişət ucuzlandırılmaz. Doğrudur. İstəməlidir ki, məişətin ucuzlandırılması üçün Hökumət ciddi tədbirlər görsün.

Əmələ vətəndaşlar, bilməliyiz məmləkətin düçar olduğu bu halından, bu yoxsulluq və aclıq bəlasından öz siyasi faydaları üçün mənfəət aparmaq istəyən partiyalar, axıntılar [cərəyanlar] vardır. Əmələnin həqiqi ehtiyacını rəf etmək istəyən axıntı ilə siyasət çevirən, politika qayıranları ayırd etməlidir.

Azərbaycanın bu qədər müşkülət içində olduğu böylə bir zamanda həll olunacaq məsələ, müşkülatsız həll oluna bilərsə, onu öyləcə həll etməlidir. Zəbas-tovka bir tədbirdir ki, əmələlər son dəqiqədə müraciət etməlidirlər. “Bizim itirə-cəyimiz artıq heç bir şey qalmadı” deyir-

lər. Bəylə deyənlər doğru söyləməyirlər. Biz heç bir hesab və mülahizələri nəzərə almadan gözüümüzü yumub hərəkət edərsək, əziz tutduğumuz istiqlalımıza, yeni bərkişməkdə olan hökumətimizə zərbələr vura bilərik.

Bunun üçün, əmələ vətəndaşlar, sər-vaxt [gözüaçaq] olalım. Biləlim ki, Höku-mət əmələ mənafeyinə zidd bir höku-mət deyildir. Haqlı və mötədil tələblərinin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan Parlamanı da, Hökuməti də var qüvvət-lərini sərf edərlər.

Bu gün əmələ konfransı toplanacaq, bu məsələni həll edəcək. Gəliniz, nöqtə-yi-nəzərinizi söyləyiniz. Göstəriniz ki, siz maddi ehtiyacınızı müdafiə edərkən, si-zin bu ehtiyacınızdan istifadə edərək "politikaçı"lara macərapərəstlik imkanı verməzsiniz.

M. Ə.

N 94, 22 kanuni-sani [yanvar] 1919

TƏTİL ETMƏLİMİDİR?

Keçən gün fəhlə konfransında əmələ-lərin [fəhlələrin] maaşı məsələsi baxılırdı. Sosial-demokrat nümayəndələrindən və sahibkarlarla danışıq aparan komiyaon əzasından [üzlərindən] Roxlin təklif eylə-di ki, tətill olmasın, əmələlər subay və ev-li fərqi qoymayıb hamıya 360 manat ar-tırmağa razı olsunlar.

Əmələlər çoxluqla buna razı olmadı-lar. Dedilər ki, gərək biz öz istədiklərimiz üstündə bərk duraq və komiyona tap-şırıldı ki, təkrar sahibkarlarla görüşsün, onların axırncı cavablarını öyrənsin, tainki yekşənbə [bazar] günü təzədən qurula-caq konfransda fəhlələr təkrar bu məsə-ləyə baxsınlar və tələblər qəbul edilmə-diyi təqdirdə tətill başlansın.

Əmələ vətəndaşlar, imdi nəzərdə ən böyük bir məsələ vardır.

Tətill etməlimidir?

360 manat artıq məvacibi qəbul et-məkmi, yoxsa tətill eləməkmi? Hansı yax-şıdır?

Bir raboçinin [fəhlənin] keçən dəfə konfransda hesab eylədiyinə görə, əmə-lələrin azı 26, çoxu 50 manat istəməkdən ibarət olan tələbi ilə ayda 360 manat təklifinin arasında böyük fərq yoxdur.

Arada böyük fərq görülürsə, böyük məvacib alan əmələlərin məvaciblərində görülür. Yoxsa qara əmələ və kiçik məva-cibli əmələlərin bu müamilədən [əməliy-atdan] zərəri yoxdur.

Üç yüz altmış manat çörək bahalığını ödəmək üçündür. Madam ki, öylədir, o halda bütün əmələlərin ehtiyacı bir də-rəcədədir, demək olar.

Hər halda vaxt o vaxt deyildir ki, tətill ilə onsuz da müşkül vəziyyət bir az da çə-tinləşsin. Tətill olarsa yollar bağlanar, məişət bir az da müşkül olar. Bundan da Azərbaycanın bu anda rahat və sükunə-tə, işləməyə, çalışmağa möhtac olan halı müşkülata uğrar. Düşmənlərimizə hər fitnə açmaq imkanı verər. Nəticə, nə qə-dər çox məvacib ala bilsək belə yenə də dükançıların, möhtəkilərin cibinə girər. Halbuki hökumət[ə] qüvvət, nüfuz və etibar verməklə ona kömək eyləməlidir ki, ərzağın ucuzlaşması üçün tədbirlər görsün, möhtəkilər, bahaçılarla mübarizə eyləsin. Bunun üçün daha faydalıdır ki, ayda 360 manat artırmaq təklifinə ra-zı olub, tətill edilməsin.

Bunu da bilməlidir ki, iş sahibləri mə-dənlərin bugünkü halı ilə yolların bağlı olduğundan neftin tökülüb qalması üzün-dən böyük faydalar da görməyirlər.

Əmələlərə ağıll və tədbirlərlə iş gör-mək, hissiyata tutulma[ma]q lazımdır.

Bugünkü halda tətill etmək, əmələ-lərə qətiyyənl fayda verməz!

İşi tətillə qədər götürməməli, bu yek-şənbə konfransa gəlib məsələnin süllhlə həllinə çalışmalıdır.

M. Ə.

N 96, 24 kanuni-sani [yanvar] 1919

VİCDAN SIZLAYIR

Qafqaziya vilayətləri kəndi müqəddəratlarını həll etməyə qalxışdıqda, Axısxa kəndi başına müstəqil bir xətti-hərəkət tutmuşdu. Gürcü sosial-demokratlarının yerli türklərin milli ehtiyacları ilə yerli arzuları əleyhində vəqə olan qabaca hərəkətləri Axısxa ilə bərabər Qars, Ərdahan və Batum həvalisi [bölgəsi] müsəlmanlarında Qafqaziya daxilində dördüncü bir kanton və yaxud federasyon fikrini doğurmuşdu.

Gürcü millətperəstləri bu fikirlə mübarizə edirdilər. Mübarizələrində vəsilələrin [vasitələrin] növünə və məşruluğuna [qanuniliyinə] çox da əhəmiyyət verməyirdilər. Bu əməl isə əksüləməli mövcib olub [bu əməl isə müqavimətə, reaksiyaya səbəb olaraq] Zaqafqaziya cənub-qərbi müsəlmanları arasında behəqq [haqlı olaraq] zühur edən bu fikri-siyasini [siyasi düşüncəni] canlandırır.

Brest-Litovsk müahidəsi [sazişi] nəticəsində türklər Batum, Qars və Ərdahanı tutdular. Bunun üzərinə Axısxa tək qaldı. O zaman kəndi müqəddəratını digər üç vilayətlə birlikdə həll etməyi halına müvafiq görən və gürcü hökumətinə bir növ isinəmməyən Axısxa dəxi digər üç uyezd-lə birlikdə Türkiyəyə meyl etdi. Bu meyl üstündə vuruşdu. Əlində silah olaraq mübarizə etdi. Batumda əqd olunan müahidə mövcibincə [imzalanmış sazişə əsasən] Gürcüstandan ayrıldı. Fəqət axır-

kı hadisələrə görə türklər oralarını tərk edib getdilər. Gürcülər isə Axısxanı tutdular. Axısxanın bu hərəkətini idarə edən, bu hərəkətə ruh verən, onu məfkurəvi bir şəkllə qoyan məşhur Ömər Faiq əfəndi Nemanzadə idi.

Ömər Faiq əfəndini kim bilməyir? O həssas, o atəşli mühərriri kim tanımayıq? Qarsda dağılan xanimanların, Ərdahanda hətk olunan [tapdalanan] namusların, Batumda kəsilən qurbanların o yanıqlı mərsiyənəvisini [mərsiyə oxuyanını], “bir parça ətmək” deyə qəlbləri yaxan o həmiyyət məşəlini hankı azərbaycanlı unuda bilər?

Vaxt vardı; Faiq əfəndi Cəlil Məmmədquluzadə ilə bərabər nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi vasitəsilə cəhalət pərdəsi ilə örtülü olan qara qəlbləri yaxıcı qələmi ilə yaxırdı.

O, binəzir [görülməmiş] bir cəsarətlə müqəddəs zənn olunan hər namüqəddəsə var qüvvəsilə çarpır, bütün vicdanı ilə hər növ vicdansızlıqlara qarşı protesto edirdi.

O zaman Tiflis, imdiki Tiflis deyildi. Nikolay istibdadının zamanları idi. Faiq əfəndi Tiflisin bugünkü sahibləri ilə birlikdə rus istibdadına qarşı pəncələşir, “Metex” həbsinə otu[r]dulurdu.

Bu istibdad idi.

Fəqət Faiq əfəndi yenə Tiflisdə, yenə həbsdədir. Fəqət bu, yalnız həbs deyildir.

Faiq əfəndi təhqir olunur. Faiq əfəndi canilərlə bərabər oturdulub oğrular, qaçqınlar tərəfindən döydürülür.

Möhtərəm oxuyucu, hey-rət edirsən.

Əvət, mən də səninlə bərabər hey-rətdəyəm.

Bir az əvvəl, Axısxa gürcülərə təslim olunduğu əsnada Faiq əfəndinin Axısxa hərəkətinin başçısı olmaq həsəbilə [səbəbindən] tutulub Tiflisə gətirildiyini eşitdik. Bəzi təşəbbüslər edildi. Nəticədə Faiq əfəndini həbsdən xaric etdilər, fəqət möhtərəmən təhti-nəzərdə [nəzarət altında] bulundurdular.

Bu aralıq, gürcülər Axısxa ilə iktifa [kifayət] etməmiş, Ərdahana doğru səfər etmək istəmişlərdir. Bu zəmində əhəliyi-islamıyyə ilə gürcü əsgərləri arasında toqquşma olmuş. Bunun üzərinə Faiq əfəndini təkrar tutmuşlar, həbsxanaya soxmuşlar; fəqət mücrimini-siyasiyyə [siyasi məhbuslar] şöbəsinə deyil, canilər qoğuşuna [otağına] salmışlardır. Canilərə anlatılmış olmalıdır ki, kəndisini “xainivətən” [vətən xaini] deyə fəna surətdə döymüşlər, ölüm halına gəldikdən sonra kəndisindən əl çəkmişlərdir.

Əcəba, kəndisinin hürriyyətpərvərliyini hər münasibət gəldikcə bar-bar bağıran Gürcüstan Hökuməti böylə şənə-tə [yamanlığa] nə cür yol vermiş?..

Adil bir adam; bir canı, bir qatıl, bir ədna [alçaq] haqqında rəva görülməsi ən qatı müstəbid məmləkətlərdə belə caiz olmayan bu cəzanı bütün Qafqaziya türkləri arasında böyük bir mühərrir, xə-tiri sevilər bir camaat xadimi olan həmiyyət-mənd [həmiyyəli, vətən və millət qeyrəti çəkən] bir zat haqqında nasıl olmuş da Jordaniya hökuməti rəva görmüşdür?!..

Gürcüstan sultanını tanımamaq, gürcü siyasiləri kimi deyil, başqa dürlü düşünmək nə böyük bir cinayətdir ki, böylə-lərilə Qüruni-vüstaya [Orta əsrlərə] yaxışır cəzalarla rəftar olunur? Əcəba, siyasi qənaət və fikri üçün bir insan işgəncə edilərmə? Böylə bir işgəncə demokratik bir cümhuriyyətdə yaxışarmı?

Gürcüstan Hökuməti bilmək istəmə-sə də, Gürcüstan camaatı, Gürcüstan mətbuatına mənsub olanlar, Gürcüstan camaat xadimləri bilsinlər ki, Ömər Faiq əfəndinin işgəncə edildiyi, bila-fərqi-məslək [ideya fərqi olmadan] bütün Azərbaycan türklərinin qəlblərini cərihədar etmişdir [yaralamışdır]. Azərbaycan-türk demokratiyasının vicdanı sızlayır. Bu sızılar bu qədər möhtac olduğumuz beynəlmiləl ülfətlərə sui təsir [mənfi təsir] edər. Bilxassə gürcü-türk yaxınlığına böyük səktələr [ziyanlar], böyük zərbələr vurur.

Faiq əfəndinin canilərlə bir otaqda məhbus qalması, Faiqin işgəncə edilməsi, həm də gürcülər əlində işgəncə edilməsi nə qədər vicdan əzici bir xəbər. Əcəba, bütün bunlar doğrumudur?!

Məlumatı-mövşuqə [etibarlı məlumat] məəttəəssüf [təəssüf ki], bunun doğru olduğunu bildirməkdədir.

Bu xəbər bütün Azərbaycan məhafilində [dairələrində] bir protesto tufanı qoparmaya bilməz!

Azərbaycan, yalnız Azərbaycan deyil, türk həyatı-ədəbiyyə və ictimaiyyəsi [ədəbi və ictimai həyatı] ilə aşına olan hər kəs, bu mənfur xəbəri oxuduqda istəkli qələm arxadaşımıza qarşı vaqə olan bu tövhinə [əziyyətə] qarşı lənət şərərəsi [qığılcımı] yağdırmaya bilməz!

Faiq əfəndi canı olammaz. Siyasi fikrindən ötrü bir şəxsi cəzalandırmaq bilməm ki, Gürcüstan Cümhuriyyətinin şənə-tə karmı?!

Qoy bu sualın cavabını Gürcüstan siyasi məfilləri versinlər.

Azərbaycan məhafilinin bu məsələ üzərindəki təsirini xülasə edərsək, yalnız şunu söyləyə bilərik:

Vicdan sızlayır!

M. Ə.

N 98, 27 kanuni-sani [yanvar] 1919

SIYASI VƏZİYYƏTİMİZ

Getdikcə ingilislərin Qafqaziya cümhuriyyətləri haqqındakı siyasətləri aşkar olur.

General Tomsonun ikinci bəyannaməsini üçüncüsü – Azərbaycan Hökumətinin Azərbaycan ərazisi üzərində yeganə məşru [qanuni] bir hökumət olduğu haqqındakı bəyannaməsi təqib eylədi. Bu kərə də Müttəfiqlərin Şərq orduları komandanı, əlahəzrət İngiltərə kralı hökumətinin nümayəndəsi general Miln rəsmi surətdə Azərbaycan Hökumətini tanıdığını bildirmişdir.

General Milnin hökumət rəisi Fətəli xan Xoyski həzrətlərinə vaqə olan bəyanatında Azərbaycan Hökuməti “hökuməti-məhəlliyə” [yerli hökumət] təbiri ilə deyil, ələlitlaq [ümumiyyətlə] tələffüz olunmuşdur.

General, Fətəli xan Xoyski həzrətlərinə dediyini Tiflisdə dəxi Gürcüstan rəisi-hökuməti Jordaniya həzrətlərinə söyləmişdir. Demək ki, Qafqaziyaadakı cümhuriyyətlərin Sülhi-Ümumi Konqresincə qəbuluna İngiltərə Hökuməti səy edəcəkdir.

Səlahiyyətədar ingilis generallarının, Müttəfiqlər naminə hərəkət edən sahibi-kəlmə [söz sahibi] siyasət ricalının [adamlarının] Qafqaziya məsəilələri [məsələləri] haqqında söyləmiş olduqları bu sərih bəyanları, heç şübhəsiz ki, Qafqaziya millətlərinin kəndi başlarına təyi-

ni-müqəddərat etmələrini istəməyən qızğın qafalı siyasətgerdanlara [siyasət-bazlara] soyuq su vəzifəsini görmüşdür.

Fətəli Xan həzrətləri general Miln ilə vaqə olan müsahibəsini Məclisi-Məbusana təbliğ edərkən, məbusan [deputatlar] bunu böyük bir məmnuniyyətlə tələqqi eylədi. Divani-rəyasətə tapşırıldı ki, general təkrar şəhərimizə dönərkən fürsətdən istifadə edərək məbusan naminə kəndisinə təşəkkür və məmnuniyyət izhar eyləsin. Məbusanın bu təşəkkürü Azərbaycanın təşəkkürüdür. Bu təşəkkürə istiqlalını göz bəbəyi kimi saxlamaq əzmində olan millət də iştirak eylər.

Müttəfiq dövlət nümayəndələrinin bu surətlə rəftarı, şübhəsiz ki, camaatımıza, camaat xadimlərimizə ruh verəcək, əzm və cəsarətlərinin birə on artmasına səbəb olacaqdır.

İngilis qüvvəsinin tərzi-hərəkətindəki bu sərəhət [açıqlıq], paytaxtımızda bulunub da başqa havalar tərənnüm edən bir para rusiyaçı partiyalarla mətbuatın dəxi xətti-hərəkətlərini dəyişməyə səbəb oldu. Sosial-demokrat və sosial-revolusioner [sosialist-inqilabçı] firqələrinə mənsub olan qəzetələr təğyiri-lisan edərək [ağız dəyişdirərək] Azərbaycan istiqlalına təhəmmüllərindən [dözümlülük nümayiş etdirdiklərindən], Azərbaycan Parlamanına girmək istədiklərindən bəhs etməyə başladılar. Hətta “eser”lər [so-

sialist-inqilabçılar] Parlamana girmək arzusunda olduqlarını Divani-rəyasətə yazdıqları bir müraciətnamə ilə dəxi bildirdilər.

Sosial-demokratların “İskra” adlı qəzetəsi millətlərin kəndi müqəddəratlarını kəndiləri təyin etməyə haqlı olduqları əsasına “hər zaman tərəfdar ola gəldiyindən” bəhs etdi. Əsas etibarilə Azərbaycanın Rusiya ilə birlikdə qalmasını Azərbaycan demokratiyasının mənafeyinə daha faydalı görürsə də, hal-hazırda Azərbaycan Hökumətinin bir əmri-vəqə (olmuş bir iş) olduğunu da nəzərə aldığı söylədi. Azərbaycan Rusiya ilə öz meyli və arzusu ilə birləşsin, bu onun faydasıdır – dedi. Yoxsa Azərbaycan buna icbar edilməsin. İcbar edilərsə, bu böyük bir haqsızlıq olar! Bu haqsızlığa isə hər kəsdən ziyadə sosial-demokratlar qarşı qoyarlar – deyə bəyanatda bulundu.

“İskra” daha iləri gedir. Deyir ki, Azərbaycan istiqlalı bu gün onlardan ötrü bir şüardır. Çünki müstəqil Azərbaycanın yaxın bir istiqbalda [gələcəkdə] öz meyli və öz rızası ilə təkrar Rusiya demokratiyası ilə bir muxtariyyət və ya federasyon əsası üzərinə birləşməsi ehtimal daxilindədir. Halbuki müstəqil deyil, xarici bir Avropa dövlətinə mərbut [bağlı] olarsa, o zaman Azərbaycan əbədiyyən Rusiyadan ayrı qalacaqdır.

Demək ki, bu gündən etibarən Azərbaycan istiqlalının müdafiələri [müdafiəçiləri] zümrəsinə bir də sosialist partiləri [partiyaları] daxil olurlar.

Bismillah, daxil olsunlar. Həqiqi sosialist olsalar, bundan başqa rəftar edəmməzlər. Bu rəftara onlar imdi deyil,

çoxdan süluk etməliydilər [çoxdan bu yola gəlməliydilər].

– Heçdənsə gec!..

M. Ə.

N 99, 28 kanuni-sani [yanvar] 1919

TƏDBİR GƏRƏKDİR

Əql və tədbirin hökmü üstün gəldi. Əmələlər [fəhlələr] hissiyata deyil, əqliyata [ağıla] görə rəftar etdilər. Hökumətlə mədənçilərin mümkün edə bildikləri güzəştə razı olub tətill etmədilər. Mədənçiləri mədənin düçar olduğu müşkülətnə rəğmən bu güzəştlərə getməyə bir tərəfdən əmələlərin tələbi, bir tərəfdən də Azərbaycan Hökumətinin mötədilanə və aqılanə təsiri səbəb oldu. Hökumət bu işdə göstərdi ki, əmələlərin mənafeyi, hüququ onun üçün yabançı bir şey deyildir. “Kollektivni doqovor”u [kollektiv müqaviləni] mədənçilər qəbul etməyirdilər. Hökumət bunu müvəqqəttən olsa da verdiyi əmrlə icra etdirdi. Evli, subay məsələsinin aradan qaldırılıb da, bütün əmələlərə 360 manat məvacibin artırılması üçün hökumət nümayəndə[sij] və Parlament vəkilləri səy etdilər, təsirləri oldu. Fəqət əmələlərin almış olduqları 360 manat əlavə ilə ehtiyacları rəf olunacağını [aradan qaldırılacağını] düşünmək doğru olammas.

Daha Əmələ Konfransında əmələlər özləri deyirdilər ki, “bu əlavə bizə deyil, dükançılardır”. Doğrudur. Məvacib artınca, dükançılar da mətahın, bilxassə ərzağın qiymətini artırırılar. Həyat yenə də bahalaşır, su yenə də körpünün o tayında qalır. Buna qarşı tədbir eyləməlidir. Bu tədbiri hökumət görməlidir. Hökumət bütün əmtəni olmasa da, heç olmasa ərzaq üçün bir tədbir görməli, əmələ ra-

yonlarında ucuz qiymətlə çörək satdırmağa səy eyləməlidir. Bu xüsusda hökumət, Ticarət və Sənaye Nəzarətindəki üsulsuz hərəkətlərə bir nəhayət verərək, başqa məmləkətlərlə mal dəyişdirməsi işini yoluna qoya bilməklə, bəlkə də Ukraynadan “cövher” [kerosin] müqabilində buğda gətirə bilər. Bu yolla şəkər gətirmək dəxi mümkündür.

Eyni zamanda hökumət səy etməlidir ki, İngiltərədən bizə yeni mallar gəlsin, bazarda mətah çoxlaşsın. Mətah çoxlaşarsa, o zaman qiymətlər təbiətilə aşağı düşər.

Hökumət bu kimi tədbirlərə qətiyyətlə təvəssül [müraciət] etməlidir. Yoxsa bu gün növbədən götürülmüş tətill məsələsi təkrar bütün təhdidi ilə meydana çıxar. O zaman ağıl və məsləhətin göstərdiyi yollar deyil, hərəkəti-hissiyat və ehtiyacın çox da məntiq tanımayan rəhbərliyi hakim olar.

Azərbaycan sənəat [sənaye] və ticarət həyatını hər növ intizar olunmayan [gözlənilməyən] hadisələrə qarşı mühafizə etmək hökumətin borcudur. Bu borcunu hökumət, ərzağı bollaşdırmaq yolunda tutacağı hərəkət və görəcəyi tədbirlərlə ifa edə bilər.

Oyanıq olmalı, tədbir görməlidir.

M. Ə.

N 100, 29 kanuni-sani [yanvar] 1919

CİDDİYYƏT GƏRƏK!

Hər bir hökumət, bilxassə yeni bina tutmaq üzrə olan hökumətlər üçün hər şeydən əvvəl həyat və fəaliyyət əsəri göstərəcək bir meydan vardır – asayiş və əmniyyət meydanı.

Hüquqi-milliyə, ixtiyarati-ammə [milli hüquqlar, camaatın hüquqları] – bunlar mənəviyyətdir. Bu mənəviyyət hər yanda olduğu kimi, bizdə də camaatdan yalnız bir qisminin, idraklı bir qisminin ruhunu, zəhnini işğal edə bilər. Əhəlidən fədakar bir qismi keçirdiyimiz müşkülətin bir haldan digər hala keçmək zamanına aid müvəqqəti bir hal olduğunu dərk ilə, o qədər narazılıq göstərmədən, hər növ məşəqqətlərə təhəmmül edə bilərlər. Fəqət xalqın əksəriyyəti, təbiidir ki, bu halda olammas.

Xalq hər şeydən əvvəl hökuməti, onun hərəkətləri, fəaliyyətləri ilə tanıya bilər. Bu hərəkətlər arasında asayiş ilə əmniyyət birinci dərəcədə mühümdür. Xalq əmniyyət və asayiş etibarilə razı salan bir hökumət, heç şübhəsiz ki, yarı-yarıya bəqasını təmin etmiş deməkdir.

Hökumətimiz Məclisi-Məbusan kürsüsündən irad etdiyi bəyannaməsində bu nöqtəni eyi dərk etdiyini izhar etmişdi. Fəqət burada biz qeyd etmək məcburiyyətindəyik ki, bu xüsusda hökumət lüzumu dərəcədə əsəri-fəaliyyət göstərməmişdir.

Dəmiryollarında hadisə olan [baş verən] vəq'ələrin təkrar vücuda gəlməməsi

üçün hökumət tədbirlər görür. Biz bu tədbirlərin bir an əvvəl səmərədar olmasını istəyirik. Fəqət bununla bərabər şəhərimizin dəxi əmniyyət və asayişinə baxmalıdır. Biliriz ki, şəhərimizdə bir çox fəsid ünsürlər var. Bu ünsürlər bizə xaricdən gətirilmiş, istəmədiyimiz halda bizimlə həmsəhrilik haqqını qazanmışlardır. Hökumət başqa bir vəziyyətdə, başqa bir imkanda olsaydı, onsuz da bəkarı [işsiz-gücsüzü] çox olan bir şəhəri yeni-yeni bəkar dəstələri ilə doldurmazdı. Fəqət bu kimi səbəblər hökuməti, təbiidir ki, daha ciddi tədbirlər görməyə vadar etməlidir.

Şəhərdə oğurluq çoxalmış. Dün hey-rətəngiz bir cinayətə şahid olduq. Canilik yavaş-yavaş artmağa başladı. Polis, vəzi-fəsi ilə mütənasib bir dərəcədə deyildir.

Demək istəyirik ki, polis idarəsində bir növ zə'fi-idarə [idarə zəifliyi] görülməkdədir. Bu zə'fin bir səbəbi şəhərdə olan bir çox nadinc ünsürlərin vücuda isə də, digər cəhətdən polis nəfəratının, milislərin kimlərdən ibarət olduğuna dəxi diqqət və etina edilməlidir.

Polisin başında Azərbaycan mənafeyi ilə mə'nən əlaqədar adamlar olmalı, əx-laqı düzgün məmurlar bulundurulmalıdır. Bununla bərabər, hökumət məqaməti-aliyyəsi əli altındakı məmurların üstündə daimi gözətçi olduğunu asarı [iş] ilə göstərməlidir. Xalqın əmniyyət və asayişini kəndilərinə tapşırılmış olan adamlar

hər saat və hər dəqiqədə öhdələrinə götürdükləri məsuliyyəti xatırlamalılardırlar. Onları sorğu və suala çəkəcək qüvvəti daima başları üstündə görməlidirlər.

Bununla bərabər, bir şeyə də hökumətin nəzəri-diqqətini cəlb etmək istəyirik. Polis zabıtəsinin aldığı məvacib kəndisindən tələb olunan vəzifə ilə mütənəsisib deyildir. Adi bir əmələnin 1000 manatdan ziyadə məvacib aldığı bir şəhərdə 700 manat məvacib alan bir məhəllə pristavından vəzifəşünaslıq tələb etmək pək də məntiqə gəlir bir şey deyildir.

Hökumət hər şeydə qənaət edirsə-etsin, fəqət məmləkətin əmniyyət və asayişinə aid xüsuslarda xəsislik göstərməsin. Çünki bu xissət [xəsislik], qüvvətilayəmutundan [yaşamaq üçün lazım olan gücdən, həyat enerjisindən] qənaət edən adamın halıdır ki, vaxtilə ət və əkməyə əsirgədiyini sonra təbib ilə dərmana vermək məcburiyyətində qalar.

Biz Daxiliyyə Nəzarətindən ciddi tədbirlər, kəskin hərəkətlər, tərəddüdsüz əzmlər istəyirik. Bunu bütün məmləkət, bütün əhali istəyir. Bu xüsusda adam lazımsa adam, para lazımsa para vermək millətin borcudur. Bu borcunu millət əsirgəməz! Əzm və fəaliyyət istəyirik. Hümmətimiz artsın, ciddiyyətimiz çoxalsın!..

M. Ə.

N 102, 31 kanuni-sani [yanvar] 1919

İKİ KONFRANS

Mənən olmasa da, maddətən bu günün hakimi olduqları kimsə tərəfindən inkar olunmayan qalib dövlətlərin mərifətilə [sayəsində] Parisdə, Versalda dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konfrans açılmaqdadır.

Bu konfransla bərabər maddətən olmasa da, mənən bu günün hakim əfkarı [fikri] olan demokratiya naminə ümumdünya sosialistləri tərəfindən İsveçrədə, Bern şəhərində digər bir konfrans, Sosialistlər Konfransı toplanmaqdadır.

Dünyanın cahangirləri qarşı-qarşıya gəldilər. Dünya alt-üst oldu, qiyamət qopdu! Cahangirlərdən bir zümrəsi qalib, digəri məğlub oldu. Toplar dayandı. Hesab günü gəldi. Divani-mühasibat quruldu. Bu divana yalnız qaliblərlə məğlublar deyil, bütün dünya gəlir, bütün millətlər ərzi-hesab edirlər.

Təbiətdə itlaq [mütləqlik] yoxdur. Hər şey nisbidir.

Bu divana ərz olunan hesablar bir ədaləti-möhsinə üzərinə [gözəl və xeyirli bir ədalətlə] görüləcəkdir? Görülə biləcəkdir?

Bu bir məsələdir.

Biz Parisdə toplanacaq Sülh Konfransından bahis [bəhs edən] “Hesab günü” ünvanı ilə yazdığımız məqalədə bu divandan çıxacaq hökmlərin kimidən ötrü “cənnət”, kimidən ötrü “cəhənnəm”, kimidən ötrü “bərxə” qərarını verəcəyini təsəvvür etmişdik.

Fəqət bunu təsəvvür edərkən oxuyucular bilərlər ki, “Versal” divanının adili-mütləq [mütləq ədalət sahibi] olacağına çox da iman etməmişdik. Müsəlman sosialistlərinin naşiri-əfkarı [mətbuat orqanı] bulunan “Al bayraq”ın isnad eylədiyi kimi bu konfransı biz “günah”ları, “savab”ları **adılanə** ölçə bilər qiyaməti-ilahi deyə tələqqi etmədik [qiyamətləndirmədik]. Böylə tələqqi etmiş olsaydıq, o məqalədə bu sətirləri yazmazdıq:

“Məhkəmənin bu üç hökmdən birisini verməsinə oradakı nümayəndələrimizin, təbiri-digərlə [başqa sözlə] dava vəkillərimizin məharəti, ciddiyyəti, səy və çalışqanlığı təsirsiz olmayacaq. Fəqət bu kifayət etməz! Lazımdır ki, biz də burada çalışsaq, kəndimizi idarə edək. Behiştlik də-rəcədə idarəyə istehqaq [haqq] qazanmış olduğumuzu isbat edək.

Bu vasitə ilə işin yarısı görülmüş olsa da, məhkəmə hökmünün xırda millətlər haqqında tamamilə müvafiq çıxarılması üçün Avropa və Amerika demokratiyasının bu hökmlər üzərinə həqiqi bir nüfuz icra eyləməsinə arzu etməliyiz. Bu nüfuz vaqə olarsa, o zaman bütün cahana qarşı elan olunan prinsiplər az-çox safiyyətini saxlar. Onların saflıqlarının məhfuz qalması [qorunması] isə bizim kimi xırda millətləri qurtarar. Dirilik yarlığını allərimizə tapşırar.”

“Müsəvat” başçılığından əvvəl bir mühərrir olan Rəsulzadənin “yanıldığını”

isbat edən “sosialist” qəzetə görünür ki, münəqişə həvəsilə pürşür kəsilərək [həyəcanlanaraq] tənqid etdiyi məqaləni diqqətlə oxumağa, aradan bir çox zaman keçmişsə də, vaxt bulammamışdır.

“Al bayraq” Berndəki sosialist konqresinin toplanmaq üzrə bulunduğu xəbəri çıxdıqdan sonra beynəlmiləl demokratiyanın Azərbaycan müqəddəratına təsərbəxş olacağından bəhs edirsə, biz daha böylə bir xəbər yox ikən, Yevropa və Amerika demokratiyasının Versal Konfransı üzərinə icrayi-təsir etməsini arzu eyləmişdik. Və “bu nüfuz vaqə olarsa, xırda millətlər qurtarar” demişdik. Bu məqsədlə dəxi “Paris Konfransını təbrik” deyil, Parisə qibtə edərkən kəndisinə xitab etmiş, demişdik ki:

“Saqın; möhtəşəm salonlarından birində, ehtimal ki, Versalın tarixi binasında, iniqad edəcək [yığışacaq] bəşəriyyət qarşısındakı məsul ricala [adamlara] təlqin et ki, məğrur olmasın, mövqə və iqtidarlarını sui-istemal [sui-istifadə] etməsin, yalnız bəşəriyyəti və yalnız istiqbali-bəşəri [bəşəriyyətin gələcəyini] düşünsünlər. Hökmlərini verərkən bütün demokratiyanın tələbini nəzərə alsınlar; məzarlarından qalxmış və diriliyə təşnə olmuş millətləri təkrar məzarlarına gömməsinlər!!”

Arzu etdigimiz “demokratiya nüfuzu” deyəsən ki, təşəkkül etmək istəyir. Beynəlmiləl Sosialist Konqresi toplanır.

Berndən sədası gələn bu konqrenin Versal divanı üzərinə az-çox nüfuzu olacağına inkar edənlərdən deyiliz; əvvəla millətimizin kəndi ciddü cəhdindən və saniyə [ikincisi] dəxi bu “nüfuz və təsir” dən istifadə edəcəyini zatən “Hesab gününü”ndə söyləmişdik.

Əvvəlcə dəxi yazmışdıq:

“Bu hesab gününün nəticəsində dəxi bütün dünya millətlərinin ‘behıştlik’ olacaqlarına hökm verə bilmək üçün həddindən artıq nikbin olmaq lazımdır.”

Diqqət olunarsa, daima hesab divanından deyil, hesab günündən bəhs olunur. Bu günün divanı-mühasibatı biri Versal, digəri Berndə olmaq üzrə iki məclisli ola bilər. Birincisi adili-mütləq olamazsa, ikinci məclis hakimi-mütləq ola biləcəkdir? Zənn etməm. Bir kərə oraya toplaşacaq sosialistlər Versaldakı diplomatlar cinsindən olmasalar da, onlarla birlikdə Hərbi-ümumiyyə [Dünya müharibəsinə] iştirak eyləmiş partiyalara mənsub adamlardır. Binaənileyh [ona görə], onların kamilən [tamamilə] bitərəf və “Al bayraq”ın istədiyi adili-mütləq adamlar olduğunu düşünmək üçün dəxi fəzlə nikbin olmaq gərək.

Bernin Versala müqabiləsini [qarşı durmasını] Rusiya inqilabındakı Əmələ Şurası [Fəhlə Soveti] ilə Müvəqqəti Hökumətə qiyas edənlər vardır. Rusiya mühitində Əmələ Şurası icrayi-nüfuz dərəcəsini keçib hökmdarlıq mərtəbəsinə çıxdı. Maddi və mənəvi bütün qüvvəti əlinə aldı.

Fəqət nəticədə Milyukovun almaq istədiyi İstanbul üzərində “israr” etmədisə də, kadetlərin “Moskvadan ziyadə mühafizə edəcəkləri” Bakıdan dəxi qolaylıqla əl çəkmədi. Qafqaziya, imperatorların gövhəri-tacı [tacının gövhəri] idi; demokratların tacı yox, fəqət mədələri var, iştəhalı kəsirdi. Qafqaziyanı bir gövhər kimi deyilsə də, bir malikanə kimi saxlamaq istədilər.

Nə məlum ki, Berndəki sosialistlər Rusiyadakı insanlardan deyil, başqa bir növ mələklərdən olacaqlar.

Məmafih [bununla belə], bununla biz Bern Konfransının Versal üzərində xırda millətlər nöqtəyi-nəzərindən pək faydalı bir təsir icra edəcəyini inkar etmək istəməyiriz. Yalnız istəriz ki, həqiqəti olduğu kimi görərək pək də xəyalata qapılmayalım. Biləlim ki, bugünkü amil qüvvətlərin tənəsübü son qərarın Versala aid olduğunu göstərməkdədir.

Məgər ki, yarınkı gün başqa bir hökm, başqa bir hikmətlə zühur edə!..

*M. Ə. Rəsulzadə
N 103, 2 şubat [fevral] 1919*

MƏCLİSİ-MƏBUSAN VƏ MÜXALİFLƏR

Azərbaycanın siyasi vəziyyəti nə qədər ki, müəyyən deyildi, türklərdən olmayan bütün siyasi fırqələr, bolşevik ruhlu menşevikindən tutub monarxist ruhlu kadetinə qədər, Azərbaycan istiqlalı ilə Azərbaycan Parlamanına qarşı barışmaz bir vəziyyət almışlardı. Onlar bu vəziyyətləri ilə Azərbaycan türklərini bir növ mühasirəyə almış, təslimə məcbur etmək istəmişlərdi.

Zənn edirlərdi ki, xaricdən gəlmə Mütəfiqlər qüvvəti də onlara kömək olacaq, ağillarıncə türklər tərəfindən qurulmuş olan Azərbaycan Hökumətini bir deyəndə atacaqlardır.

Azərbaycan türkü ilə bərabər, bu türkün ruhundan doğan idealları tərvic edən [ideallara rəvac verən], onun yolu ilə gedən Azərbaycan xadimləri isə qəflətən üzərlərinə atılan qüvvələrə qarşı mətanət göstərdilər, durdular. Azərbaycan fikrinin “İstanbuldan” deyil, Bakıdan doğmuş olduğunu isbat etdilər. Bu sübutla hər kəsdən əvvəl bitərəf bir qüvvət olması hesab ilə [səbəbindən] ilk əvvəl ingilis komandanlığı qane oldu. Onun bu qənaəti Azərbaycanın daxili müxaliflərini düşündürdü.

Türk olmayan müxaliflər düşündülər, daşındılar; xətti-hərəkətlərini dəyişmək, nöqtəyi-nəzərlərini əvəz etmək məcburiyyətində qaldılar.

Eserlər [sosialist-inqilabçılar] əslən milliyət əsasına əhəmiyyət verən idealist

və ind[ivid]ualist [fərdiyyətçi] bir fırqa olduqlarını xatırladılar. Azərbaycan Parlamanı bir “əmr-i-vaqe”dir [faktdır], olmuş bir işdir – dedilər.

Menşeviklər dəxi “qalu bəla”dan [əzəldən] millətlərin kəndi müqəddəratlarını kəndiləri təyinə haqlı olduqlarını qəbul edənlərdən olduqlarını etiraf etdilər.

Həmkarlar İttifaqı dəxi Azərbaycan Parlamanına getmək haqqındakı qərarına təzədən baxmaq məcburiyyətində qaldı.

Erməni Milli Komitəsi dəxi daşı ətəyindən tökməyə başladı. Yalnız Parlaman deyil, hökumətə də girmək meylini izhar eylədi [göstərdi].

Yerdə yalnız bir Rus Komitəsi qaldı.

Rus Komitəsi yalnız tufəng təsiri ilə olmalıdır ki, o da əvvəlcə mövcud olan qərarını təzədən bir “götür-qoy” eylədi. Anladı ki, “Rusiya millətlərinin, son şəkli Rusiyanın iradəsilə biletəlif [uzlaşmayla] təyin edilmək üzrə kəndi başlarına idarə qurmaq haqları vardır və bu haqla parlaman da qura bilərlər və bu parlamana yalnız siyasi bir minbər [kursü] qazanmaq üçün deyil, vilayətə əmnü asayiş [əmin-amanlıq] vermək işində şərakət etmək [iştirak etmək] üçün dəxi getmək lazımdır.”

Bunu anlamaqla bərabər, Rus Komitəsi özünün Parlamanı girməsini yalnız bir mətləblə əlaqədar görür. Əvvəlcə bəzi mühüm məsələlər aşkar olmalıdır. Bu məsələlər aşkar olmayınca Parlamanı

girmək, onlarca faydasızdır. Çünki burada Rusiyanın mənafeyi-aliyyəsinə mərbut [ali mənafeyinə bağlı] olan nöqtələr var ki, onları örtülü olaraq keçmək bərabər işləməyi qeyri-mümkün edər.

Məsələ Azərbaycanın Rusiyaya əlaqəsini təyin etməkdir.

Zatən yalnız Rus Komitəsindəki kadetlər deyil, digər firqələrdə olan ruslar-rusiyaçılarla bizim aramızda və digər türk partiyalarının arasında olan ixtilaf-nəzər [görüş ayrılığı] dəxi bu nöqtə üzərində idi.

Biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət tələqqi [qəbul] edirik. Bu tələqqisini Azərbaycan demokratiyası əksəriyyəti-əziminə [böyük əksəriyyət] təşkil edən türk xalqının idarəyi-aliyyəsi [ali hakimiyyəti] ilə bütün dünyaya elan etmişdir. Bu bir əmri-vaqedir [faktdır].

Azərbaycan Hökuməti, Azərbaycan Parlamanı, Azərbaycan siyasi firqələrinin bəyannaməsi, Azərbaycan xalqının bu əsasları qəbul və tərviç etməsi bu əmri-vaqenin xarici əlamətləridir.

Azərbaycan Hökuməti bütün firqələrinin müməssilliyi [ilə] [nümayəndəlikləri ilə] beynəlmiləl münasibətə [münasibətlərə] girişmiş, feilən Müttəfiqlər tərəfindən tanınmışdır. Ondan başqa bu topraq üstündə, bu əhali üzərində başqa nafi [nüfuz sahibi] və tanınmış bir hökumət yoxdur.

Bizimlə bərabər çalışmaq, türklərlə birlikdə “əminiyət və asayişin təmini” və yaxud “fevral hürriyyətlərinin bəqası” üçün işləmək istəyən firqələr hər şeydən əvvəl bu cəhəti nəzəri-diqqətə almalıdır: Azərbaycan bir əmri-vaqedir – bunu səmimi bir surətdə qəbul etməlidirlər.

Azərbaycanın Rusiya ilə iləridəki əlaqəsinə gəlinə, bu əlaqəni iləridə azər-

baycanlıların rusiyalılarla dostluqla, azadlıqla, tərəfeynin [hər iki tərəfin] rızası ilə həll olunacaq bir məsələ kimi görməlidirlər.

Parlamana gələcək müxalif, “Siz Rusiyadan ayrılmışsınız, bu ayrılışınızla faydalı bir iş görməmişsiniz, yaxşı olar ki, onunla birləşəsiniz” dersə, onu dinləyirik. Fəqət “Siz Rusiyanın bir parçasısınız, nə haqla ondan ayrılmışsınız” dersə, ona təhəmmül etməz [dözüm nümayiş etdirməz], kürsüdən salarız.

Azərbaycan Parlamanına, Azərbaycan istiqlalı bayrağını yüksək qaldırmış olan bu müəssisəyə hər kəs gələrsə, bu Parlamanın feilən təəssüs etmiş, olmuş-bitmiş bir hökumətin Məclisi-Məbusanına gəlmiş və bununla o, Azərbaycan istiqlalını fikirdə deyilsə də, işdə tanımış deməkdir.

Rusiya ilə əlaqəyə gəlinə, bunu müxaliflər bilməlidirlər ki, müvafıqlər heç bir zaman fikirdə Rusiyanın düşməni olmayıb, Rusiya demokratiyası ilə ədavət bəsləməmişlərdir.

Azərbaycan Parlamanının bütün firqələri kəndi bəyannamələrində bu fikri zikr etmişlərdir. Müxaliflər nöqtəyi-nəzərindən ən müdhiş bir milliyyətçi və iftiraqçı [ayrılıqçı, ayrılma tərəfdarı] təsəvvür olunan “Müsavat” firqəsi belə kəndi bəyannaməsində fikrən təbii və mötədil bir hala gələcək Rusiya ilə əqdi-ittifaq etmək [ittifaq bağlamaq] fikrinə yabançı olmadığını bildirmişdi. Fəqət buna biz öz meyliyimiz, öz xahişimizlə gedəcəyik. Bu məsələni Rusiya Məclisi-Müəssisanı deyil, Azərbaycan Məclisi-Müəssisanı deyil, Azərbaycan Məclisi-Müəssisanı deyil, bizimdir. Çünki milliyyət haqqı yalnız bu surətlə müdafiə oluna bilər.

Yoxsa bir “menşevik” çıxar da “biz sizə Rusiyadan ayrımaq haqqını verməyirik” dersə və bu məqsədinə yetişmək üçün müsəlman sosialistləri ilə birlikdə bizə qarşı mübarizə edə biləcəyinə güvənərsə, biz öylərinə gülürük, zira öylə düşünən bir türk Parlaman firqəsi təsəvvür edəmməyiz!

Rusiyadan ayrılmaq, Rusiyaya qoşulmaq və yaxud başqa bir şəkil ilə kəndi müqəddəratını təyin etməyə haqqı Azərbaycan xalqının müqəddəs bir haqqıdır. Bu haqqı ona təbiət bəxş etmişdir. Bu haqqı o nə kadetlərin ala gözlərinə, nə də sosialistlərin yağlı dillərinə fəda etməmişdir!

Müxaliflər bunu bilsinlər, qulaqlarına sırğa etsinlər və böyləcə Azərbaycan istiqlaliyyəti əmri-vaqesinin qulami-halqabəguşu [qulağı sırğalı qulu] olaraq Parlamanı buyursunlar.

Başqa məsələlərdə keyifləri istədiyi müxalifəti etsin, tənqidatda bulunsun, təbliğatda olsunlar. O, onların haqqı və vəzifələridir.

Biz heç bir zaman onların Parlaman firqələrinin müvafıqləri [müxalif olmayanları, hökumətdən yana olanları] cərgəsində oturmaqlarını zatən təsəvvür etməmişdik.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 104, 3 şubat [fevral] 1919*

HÖKUMƏT HƏR ŞEYİ ETMƏZİ!

Azərbaycan Hökuməti təsisi ilə məə-təəssüf [təəssüf ki], bizdə bir zehniyyətin də təəssüs eylədiyi müşahidə olunur.

Hər şeyi hökumətdən gözləmək, hökumət əli ilə gördürmək.

Cümhuriyyət və məşrutiyətlərlə [kons-tituisiyalı monarxiya quruluşu ilə] idarə olunan hökumətlərdə əsl idarə edən xalq özüdür. Xalqı mütəşəbbis [təşəbbüskar] olan millətlər, xalqı camaat işi ilə məşğul və müxtəlif cəmiyyətlərə ayrılaraq əsəri-fəaliyyət göstərən cəmiyyətlərdir ki, ha-kimiyyəti-milliyəni [milli hakimiyyəti] tə-sis edə bilirlər.

Hər şeyi hökumətdən gözləyib duran bir camaat, nəhayəti hökumətdən mə-yus olar. Çünki heç bir zaman hökumət, nə cür hökumət olursa-olsun, cəmiyyə-tin gunagun [növbənöv, müxtəlif] ehtiyac-larını rəf edə bilmək [aradan qaldıra bil-mək], hər şeyə vaxtında və zamanında yetişmək imkanında olamıyız. Bu hal, bilxassə [xüsusilə] yeni təşəkkül etməkdə olan və inqilab məşiməsindən [bətindən] doğan yeni hökumətlərdə iki-üç qat bir əhəmiyyət alır.

Türkiyə kimi böyük və möhtəşəm bir tarixə malik olan qədim bir dövətdə belə hər şeyi hökumətdən gözləmək zehniyyəti məmləkəti nə kimi müşkül hallara saldı. Bizim kimi hər şeyi yenidən, yoxdan var etmək məcburiyyətində bulunan bir hökuməti bu zehniyyət nə kimi xarab bir hala qoya bilər, bir kərə düşü-nülsün.

Şübhəsiz ki, hökumət məmləkətdəki hərəkəti-ictimaiyyə [ictimai hərəkətlərin] və təşkilati-idarənin [idari təşkilatın] nazimi [tənzimləyicisi], naziri [nəzarətçisi] və ruhu olmalıdır. Onun nəşr eylədiyi müvafiq qanunları, qoyduğu təcibli nizamla-rı, təşkil eylədiyi ədalətli idarələri ilə dövlət makinasını yoluna qoymalıdır.

Fəqət bu kafimidir?

Dövlətə məmurlar lazımdır. Bu əski məmur kadrolarına malik bir hökumət deyildir. Yeni adamlar bulmalı, namuslarına güvənməli, onları birər xidmətə təyin etməlidir. Bu yeni məmurları hökumət nəradən alacaq, bunun üçün kimə müraciət eyləyəcək, bu bir məsələdir. Bu məsələnin həlli üçün mövcud olan firqələr [partiyalar] az da olsa müavinət [kömək] edə bilərlər. Hökumət məmuriyyə-tini ifa edə biləcək əzalarını [üzvlərini] və yaxud əzaları olmasa da, etimad edə bildikləri əxşasın [şəxslərin] bir siyahısını tutar, bu siyahını nəzarətlərə [nazirliklərə] verə bilərlər. Bundan daha faydalı olaraq əhli-ürfan [ziyalılar] öz arasından bir cəmiyyət təşkil edə bilər. Tamamilə bitərəf bir cəmiyyət, zəhmətkeş ürəfa [ziyalı] cəmiyyəti. Bu cəmiyyət hər yanda, hankı bir dövlət xidmətinə istedadı olan mütəxəssisləri, mütəfənninləri [elm adamlarını] və ələlümüm [ümumiyyətlə] zəhmətkeş ürəfanı toplar, onları qeyd edər və hökumət idarələrinə məmur verməklə milli işə müavinət edə bilər.

Hökumətimiz olmadan əvvəl füqəramıza, qaçqınlarımıza, fələkzədələrimizə [fələyin silləsini yeyənlərimizə] müavinət edən cəmiyyətlərimiz, nəşri-maariflə [maarif yaymaqla] məşğul olan ürfan müəsisələrimiz var idi. Hökumət təşkil etdiyimizdən sonra bu xüsusdakı ehtiyaclarımız azaldı deyil, artdı. Halbuki bu cəmiyyətlərdən, bunların fəaliyyətindən bir əsər yox. Görünür ki, hər kəs, artıq Ümuri-Xeyriyyə [Sosial Təminat] və Səhiyyə Nəzarəti var, Maarif Nəzarəti təsis edilmişdir deyə, cəmiyyətə bir vəzifə qalmadığını düşünür. Fəqət həqiqəti-hal böyləmidir?

Əskidən kooperativlər, köy cəmiyyətləri vardı. Bu cəmiyyətlərdə camaatın etimadını qazanmış adamlar çalışırdı. Bu vasitə ilə xalqa ucuz ərzaq paylamaq imkanı hasil olurdu. İmdi Ərzaq Nəzarəti var. Fəqət əhaliyə lazım gələn ərzağı paylayacaq aparatlar yox. İş bəzi şəxslərin, kəndi məsuliyyəti üzərinə hərəkət edən fərdlərin öhdəsinə buraxılmışdır. Buna görə də bir çox sui-istemallara [sui-istifadələrə] meydan verilmişdir.

Hökumətimiz məcburi əsgərlik elan etmişdir. Əsgər toplamaq öylə asan işlərdən deyildir. Başqa sənaye və texnika ilə əlaqəli olan millətlərdən əsgərliyə alınan nəfərlərin içində hər sənət ərbabı olur. Komandanlıq sənət sahibi olan nəfərləri bir tərəfə ayıraraq onları əsgərə lazım olan işlərdə işlədir. Məsələn, dərzilər tikiş işini, dülgərlər qışla (kazarma) yapısını, dəmirçilər dəmir işini, sairələr də kəndi xüsusiyyətlərinə aid olan cəhətləri ifa edirlər. Bu surətlə ordu kəndisinə lazım olan işlərin heç olmasa bir qismini öz ustaları vasitəsilə görmüş olur.

Halbuki bizdə öylə deyildir. Əksərən orduya gələn nəfər yer əkmək və yaxud

qoyun otarmaqdan başqa bir şey bilmir. Bunun üçün də komandanlıq, ordunun hər bir ehtiyacını xaricdən görmək məcburiyyətində qalır. Bu xüsusda cəmiyyət orduya böyük bir xidmət edə bilər. Bilxəssə qadınlarımız təşəbbüs edərlərsə, orduya camaşır [alt paltar] hazırlaya bilərlər. Bu nə qədər böyük bir xidmət, vətəni bir xidmət olar!

Oxuyucular bilirlər ki, müharibənin şiddətli zamanlarında ləvazimə möhtac qalan rus ordusuna rus camaatı nə qədər böyük xidmətlər etmişdi. Şəhərlər və zemstvolər [yerli özünüidarə orqanları] tərəfindən təşkil olunan cəmiyyətlər, sənaye və ticarət ərbabı tərəfindən vücuda gətirilən müəssisələr ordunu nə dərəcədə qüvvətləndirmişlər.

Orduya alınanların ailələri var. Onların dərbləri var. Görüləcək işləri var. Onlar daha [hələ] əsgər övladı, əsgər ailəsi olmağa adət etməmişlərdir. Bu “müqəddəs adət”ə öyrənmək nəsibi ilk dəfə onlara aid olmuşdur. Şübhəsiz ki, vətən müdafiyyə-ülvisi [ülvi vətən müdafiəsi] nə olduğunu dərk edən bir vətəndaş üçün böylə bir fədakarlıq nəsibi ilə hissəmənd olmaq [pay almaq] böyük bir səadətdir. Fəqət bununla bərabər, o ailənin maddi və mənəvi ailə əməllərini dəxi digər vətəndaşlar anlamalıdır. Öz qardaş əlaqələri [qayğıları] ilə göstərməlidirlər ki, xidmətə alınmış əsgər və onun ailəsi cəmiyyət tərəfindən unudulmamışdır. Böylə bir məhəbbətli əlaqəni qışlasında xəbər alan yeni əsgər rahatlıq vəzifəsini ifa etlər, bundan da məmləkət, vətən böyük faydalar görər.

Əsgər ailələrinin bir çox dərbləri var; onlara yetişmək – bəzən haqsız olaraq qa-

nunun kəndilərinə bəxş etmiş olduğu müsaidələrə [hüquqlara] təcavüz edilmişdir – onları rəf etdirər [aradan qaldırır] bilmək üçün, kəndilərinə yol göstərmək üçün bir cəmiyyət olarsa azmi fayda verər?

Diqqət olunsun Gürcüstana, Ermənistan; orada hər şeyi hökumətmi edir? Qətiyyə. Orada camaat, camaat müəsisələri, firqələr, cəmiyyətlər hökumətdən az iş görməyirlər. Çünki bilirlər, görülmək vətən işi, millət işi, bir sözlə, dövlət işi o qədər çox, o qədər gunagundur [müxtəlifdir] ki, onları görmək üçün hər kəsə, hər cür cəmiyyətə iş vardır. Ta ki, işləyən olsun.

Gəncədə Azərbaycan Hökuməti təəssüs edərəkən [qurularkən] böyük bir xəta irtikab edildi [səhvə yol verildi]. Xalq içindən doğma nə qədər milli müəsisələr varsa külliyyə ortadan qaldırıldı. Hər şeyi hökumət görəcək deyər bir fikir verildi. O gündən etibarən firqə həyatı, firqə təşkilatına zərərli bir iş kimi baxıldı, Bakıda “Türk Ocağı” cəmiyyəti müsaidə alıncaya qədər min müşkülətə məruz qalmışdı. Bu xəta Parlaman təsis edildikdən, Gəncədə faydasız görülən Şurayi-Millinin haqqı və hakimiyyəti iadə edildikdən [özünə qaytarıldıqdan] sonra anlaşıldı. Fəqət bu xətanı hökumət və siyasi məhfillər [dairələr] anlamış olduqları halda, görürəm, camaatımızın kütləsi daha bunu anlamamışdır. Hələ hər kəs hər şeyi hökumətdən gözləyib durur.

Əlbəttə, hökumətə malik bir millətin haqqı vardır ki, hər şeydə həyatı-ictimaiyyə və siyasiyyəsinin müdiri və nazimi olan [ictimai və siyasi həyatını idarə edən və qaydaya salan] hökumətin rəftar və göftarına [hərəkətlərinə və sözlərinə], təşəb-

büs və qərarlarına müntəzir olsun. Bu təbiidir. Fəqət təbii olmayan bir şey vardır ki, o da hər şeyi hökumətdən intizar edib də kəndisinin tamamilə atıl və batıl [tən-bəl, fəaliyyətsiz] oturmasıdır.

Millətin fəal və zində [canlı, diri] qüvvətləri, haydi iş başına! Şimdi işləmək, yaratmaq və hökumətə kömək etmək zamanıdır. Hökuməti yalnız sözlə olan irşadətinizlə [yol göstərməklə] deyil, işlə göstərdiyiniz təşəbbüsətinizlə da təyid etməlisiniz [dəstəkləməlisiniz]!

*M. Ə. Rəsulzadə
N 106, 5 şubat [fevral] 1919*

AZƏRBAYCAN PAYTAXTI

V

Övliya Çələbi mərhumin hekayəsindən də anladığımız ki, ruslar Bakının neftinə pək əski zamandan bəri göz dikmişlər və uzaq zamanlardan bəri burasına bir taqım hücumlar və təcavüzlərdə bulunmuşlardır.

1000 sənə əvvəl 914 sənəyi-miladisində knyaz İqor zamanında ruslar Bakıya doğru bir səfər etmişlərdir.

942-ci sənədə Bakı və Şirvan vilayətinin zənginliyi təkrar rus kazaklarının təməhını cəlb edərək buralara axın eləmiş və Kür nəhri ilə ta Bərdə şəhərinə qədər enmişlərdir.

1553-cü sənədə Hacı-Tərxan ruslar tərəfindən alınmışdır. Hacı-Tərxanın alındığını mütəəqib [alındıqdan sonra] ruslar İran ilə münasibəti-ticariyyəyə [ticarət əlaqələrinə] girmək istəmişlər. Bu səbəblə də Bakı bəndərinə [limanına] hücumları artmışdır.

17-ci əsrdə Bakı ilə Şirvan məşhur Stepan Razin komandasındaki kazak axınçılarının təərrüzlərinə [hücumlarına] düşər olmuşdur. Razin dəstəsi işlupkalarla Bakı sahilinə enir, Kür nəhrinə gəlir, sahilləri yağma və tarac edərək müvəqqəti qələbələr ehrazından [əldə etdikdən] sonra qoyub çəkirlərdi.

Böyük Petro siyasi geniş planlarının cüzündə Xəzər dənizinə çox əhəmiyyət verirdi. Burası Şərq məmləkətlərilə bir ticarət yolu idi. Hacı-Tərxan voyevodası Musin-Puşkinə 1700-cü ildə əmr edilmiş-

di ki, Tarki şamxalı ilə münasibəti-ticariyyədə bulunsun. Bu andan etibarən Orta Asiya məmaliki [məmləkətləri] ilə münasibəti-ticariyyəni artırmaq çarın daimi düşüncəsini təşkil etmişdir. Bu məqsədlə 1715-ci ildə knyaz Bekoviç-Çerkasskiyə əmr edildi ki, Orta Asiyaya doğru səfərə hazırlansın. Kəndisinə eyni zamanda bu da tapşırıldı ki, Ceyhun nəhrini əski məcrasına salaraq Xəzər dənizinə axıtılması üçün tədbirlər görsün. 1718-ci sənədə yenə böylə bir məqsədlə Volinski səfirlik sifətilə İrana göndərildi.

Volinski İran ilə təfəsilən tanış oldu. Eyni zamanda Petronu [I Pyotru] Xəzərin sahillərini tutmağa təşviq etdi. Yoxsa buralarını əfqanlılar tutacaqlar – deyər çarı əndişəyə buraxdı.

Çar Volinskinin tövsiyələrinə qulaq asdı. Bilxassə ki, şamxal Adil Giray bütün Dağıstan camaatları namına [adına] elçi göndərər ərzi-təbəiyyət etmişdi [təbə olduğunu bildirmişdi]. Bunun üzərinə Petro Volinskiyə İran səfərinə hazırlanmağı əmr etmişdi. Səfərə hazırlanmış, fəqət sonra İrana hər b elan etmək niyyətindən vaz keçilərək Dağıstana gəlməklə iktifa [kifayət] edilmişdi. Böyük Petro 1722-ci ildə Tarki şamxal [I] Adil Girayın dəvəti üzərinə Dağıstana gəldi. Sulakda istiqbal edildi [qarşılandı].

Sonra çarın məhfili [heyəti] Dərbəndə doğru getdi. Yolda Qaytaq xanı Sultan Mahmud müqavimət göstərdiyindən dəf

edildi. Böyük Petro Dərbəndi alıb oradaca qışlamışdı.

Petro Bakıya çox əhəmiyyət verirdi. Çar general Matyuşkinə əmr etmişdi ki: “Təcilən Bakıya get, məzkur [adı çəkilən] şəhəri al, Allah yardımçın olar, şəhərin açarlarını alar, göndərərsən.”

1723-cü ildə Matyuşkin Bakını almışdır. O sənədə İran ilə əqd olunan bir müqavilə mövcubincə [imzalanan bir müqaviləyə əsasən] Bakı ilə Dərbənd Rusiyaya tərk edilmişdir. 1732 və 1735-ci sənələrdə çariça Anna İvanovna zamanında əqd olunan Rəşt müahidənaməsinə [sazişinə] görə Bakı, Quba və Dərbənd təkrar İrana qaytarılmışlardır. Bu surətlə Şimali Azərbaycandan çəkilmiş olan Rusiya Böyük Katerina [Yekaterina] zamanında təkrar övdət eləməyə [qayıtmağa] başlamışdır. 1796-cı sənədə general Zubov Dərbəndi almışdır.

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya iltihaq etmişdi [birləşmişdi]. Bu hal üzərinə bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətini təşkil edən Azərbaycan qitəsi, bilxassə hər növ hücumlara məruz qalan Bakı-Şirvan vilayəti artıq iki atəş içində qalmışdı. Şu sırada rusların Qafqaziyadakı ordularının komandanlığına məşhur Sisianov təyin olundu. Sisianov bir kərə Rusiya əlinə keçmiş olduğu halda tərk olunan bəhri-Xəzər sahillərini təkrar zəbt etmək fikrinə düşdü. 1805 sənəsi yaz zamanı general-mayor Zavalışın komandasında 500-dən ibarət bir qüvvə toplayaraq gəmilər vasitəsilə Bakı üzərinə göndərdi. O zaman Bakının xanı Hüseynqulu xan idi. Zavalışın Bakıya yaxınlaşınca Qubadan Bakıya kömək gəldiyini xəbər aldı. Bu xəbəri alınca təərrüz etmək cəsarətini göstər-

məyərək şəhəri qoyub çəkildi. Zavalışının bu surətlə çəkildiyini xəbər alan general Sisianov bərk acığı tutmuşdu. Xəstəliyinə baxmayaraq Zavalışınə şiddətli itablarda [məzəmmətlərdə] bulundu. Qış düşdüyünü aldirmayaraq 1500 qədər piyada, 200 atlı kazak və ona qədər top ilə özü bizzat Bakı üzərinə gəldi. Dekabr ayı idi. Sisianov bilirdi ki, şiddətli hərəkət etməzsə Zavalışının ricəti yeni ram edilmiş bəhri-Xəzər sahilindəki xanlara sui-təsir hasil edər, hərəkətə gələrlər. Bunun üçün o, rus silahının nüfuz və etibarını qüvvətləndirmək istəyirdi.

Sisianov Hüseynqulu xan ilə sabiqən də tanış idi. Xana xəbər göndərdi ki:

“Bakıya gəlirəm, ya Bakını alacağam, ya da ki orada öləcəyəm.”

Yol üzərində Sisianov Şamaxı xanı Mustafa xanın beyətini [itaətini] aldı. Şamaxı dağlarını enərək Bakı xanlığına daxil oldu.

1806-cı sənəsi yanvarının axırlarına tərəf Sisianov Bakı surları [qala divarları] yanında idi. Hüseynqulu xan xəbər göndərdi ki, şəhəri təslim edir, kəndisi də tabe olur. Fevralın 8-nə şəhərin təslimi üçün gün təyin olunmuşdu. Təyin olunmuş gündə rus tarixlərinin yazdığına görə Sisianov yavərlərindən yalnız Eristov ilə birlikdə, bir də bir kazak nəfəri ilə bərabər Bakının qapısına doğru getdi.

Ordunu kəndisindən uzaq bir məsafədə buraxdı. Hüseynqulu xan da kəza [habelə] kiçik bir məyyətlə [müşaiyyət edən lərlə] bərabər olduğu halda knyazı istiqbal etdi [qarşıladı].

Tərəfeyn [iki tərəf] yaxınlaşınca xanın nökrələrindən birisi tapança ilə vurub generalı haman oradaca öldürdü. Onun

ardınca Eristov da öldürüldü. Kazak qaçdı. Generaldan sonra rus ordusunun komandanlığı vəzifəsində olan Zavalışın özünü o dərəcədə itirdi ki, bütün əsgərlərini toplayıb tələsik gəmilərə oturdaraq qaçdı, Tarki şamxallığı vasitəsilə rus cəbhəyi-əsliyəsinə [əsas cəbhəsinə] çəkildi.

Sisianovun sözü doğru çıxdı: “Bakıda öldü”. Bu vəq’ə haqqında tarixdə bir “lejen” [legenda] (mənzəbə) dəxi rəvayət olunmaqdadır. Sisianovun başı kəsilərək Hüseynqulu xan tərəfindən şaha göndərilmişdi. Fətəli şah, rəvayət edirlər ki, qış gecələrindən birisində qarşısında manqal, Qafqaziyadan alınan nagüvar [ağır, xoşagəlməz] xəbərlər üzərinə uyumayıb sabaha qədər əlində maşa odu, külü qurdalayaraq mükəddər [kədərli] və dalğın bir vəziyyətdə oturmuş, naghə sabah xoruzlarının banladığını görüncə maşanı manqala vuraraq:

– Ey Xuda, ya məra bekoş, ya ura!... – deyərək təgəyyür etmişdir [təbdən çıxmışdır].

Günəş doğunca general Sisianovun kəsilmiş başı paytaxta gəlir – deyərək xəbər alınmışdır.

General Sisianovun bu macərəsini və Zavalışının o surətlə qayıtmasını xəbər alan general Qlazenap bu vəq’ədən Rusiya etibarını üçün hasil olacaq sui-təsiri idrakla bir qüvvə toplayıb Bakı üzərinə hərəkət etdi isə də, Tarki şamxalının tədbiri və dostluğu sayəsində yalnız Dərbəndin açarlarını bilahərb və müqavimət [müharibəsiz və müqavimətsiz] təsliminə aldı. Quba ilə Bakıya doğru isə hərəkət edə bilmədi.

Sisianov əvəzinə Gürcüstan komandanlığına general Qudoviç təyin olundu.

Qudoviç üçüncü dəfə idi Qafqaziyaya gəlirdi. Qudoviç Qlazenapı çıxarıb yerinə Bulqakovu təyin etdi. Bulqakov Bakı üzərinə gəldi. Şəhər müqavimət göstərməyib təslim oldu. Anlaşıldı ki, general Sisianovun qətli Hüseynqulu xanın rizası və xəbəri olmadan qardaşının Əmir Həməzə adında bir nökrəri tərəfindən xudsəranə [özbaşına] bir surətdə icra edilmişdir.

Bakı 1806-cı sənəsi sentyabrın 3-də təslim olunmuşdur. (Bakıdan sonra Quba xanlığı dəxi bilahərb təslim olmuşdur.) General Sisianovun başsız bədəni əvvəlcə gömülmüş olduğu məzarından çıxarılarq erməni kəlisəsinə [kilsəsinə] dəfn olunmuş, sonra da 1811-ci ildə Tiflisə nəql ilə Sion kəlisəsi dairəsində dəfn olunmuşdur. Bildiyimiz Sisianov fontanı haman məqtul generalın naminə olaraq yapılmışdır.

1812-ci ildə Gülcüstan müahidənaməsi mövcubincə [müqaviləsinə əsasən] Dərbənd, Quba, Gəncə, Şəki, Şirvan xanlıqları ilə bərabər Bakı dəxi qəti surətdə Rusiyaya tərk edilmişdir.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 108, 7 şubat [fevral] 1919*

SÜNİ BÖHRAN

“İttihad” firqəsinin bezdən başlayaraq mütləqə hökuməti düşürmək qəsdilə ortaya atdığı “sorgu” Parlaman firqələrinin əhvali-hazirə haqqındakı nöqtəyi-nəzərlərini, dövlət məsələsində kimlərin hissiyyat və nəzəriyyat ilə, kimlərin əməliyyat və mühakimə ilə hərəkət etdiyini göstərdi.

Qara bəyin firqəsi: “Gediniz, siz məmləkəti idarə edəmməzsınız” - deyirdi. Buradan təbii olaraq bir nəticə çıxarırdı: “Siz gediniz, biz gələlim”.

Buna qarşı sosialistlər: “Əvət, söylənən sözlər həpsi doğrudur” – deyirdilər. Fəqət hökumət getməsin, yerində qalsın. Çünki Qara bəyin hökuməti Fətəli xanından yaxşı olacağı onlarca bəlli deyildir. Çünki “keçəl Həsən, Həsən keçəl ikisi də birdir”.

Buradan nəticə – “Parlaman özü demokratik deyildir.” Sözü sosialist mənası ilə anlasaq deməliyiz ki, “sosialist deyildir”. Bunun üçün də gözləməlidir ki, Məclisi-Müəssisən gəlsin. O vaxta qədər bu Parlaman bir Təhqiqat Komissiyonu seçsin, bu komissiyondan əlavə bir də “Ali Tribunal” təşkil eylesin.

Bu təklifi edən əfəndilərə sormalıdır: – Nasıl olur ki, demokratik olmayan bir Parlamanın hökuməti işə yaramır da, həman Parlamanın seçdiyi komissiyon “məmlək” çıxır?

Burada bir məntiqsizlik vardır. Bu məntiqsizliyi sosialist əfəndilər bütün firqələrə qəbul etdirmək istəyirlərdi.

Həqiqətbin [doğruluq görəni] bir firqə isə heç bir zaman göydə uçmağa öyrənəmməz. Bütün siyasətində zaman və məkan daxilində, görülmə biləcək işlər daxilində fikir eylər və bu fikirlər üzərinə hərəkətdə bulunmağı məsləhət görər. Bu nöqtəyi-nəzərdən olaraq “Müsavat” firqəsi hökuməti nə düşürəmməz, nə də gevşətməz [laxlatmaz] idi. Madam ki, digər bir hökuməti və yaxud komissiyonu yenə bu Parlaman seçəcək, o halda ya etimad və yaxud ədəmi-etimaddan [etimadsızlıqdan] bəhs etmək olar. “İttihad” birincini, “Müsavat” da ikincini ixtiyar eylədi [seçdi]. Sosialistlər isə üçüncü, qaribə bir şəkil təklif etdilər.

Təbii idi ki, məmləkətin mənafeyini bir taqım basmaqəlib kəlmələrdən deyil, həqiqi qüvvətlərin tənəsübündən və bu nisbətlərin ülfətindən hasil olma təbii bir nəzəriyyədən bəkləmək lazım idi.

“Al bayraq” “İttihad” firqəsinin “hökuməti bacarıqsız olduğuna görə iş başından kənar etdirmək istədiyinə” inandığını bildirdikdən sonra “Müsavat”a hücumla deyir ki:

“Qoy hökumət özü yaxşı bilər, qoy özü düzəltsin” deməklə “Müsavat” firqəsi və yoldaşları boyunlarına “böyük bir məsuliyyət” götürdülər.

Əvət, “Müsavat” boynuna məsuliyyət götürdü və bununla hasil ola biləcək hökumətsizlik məsuliyyətindən “məsuliyyət” nə olduğunu vazeh [açıq] bir surət-

də görməyib də deməqoqların basmaqəlib sözlərindən qorxan zəif bünyəli sosialist mütəliflərini [uzlaşmaclarını] mənən olmasa da, maddətən qurtarmış oldu. Bunu indi deyilsə də, sonradan, əlbəttə ki, anlarlar. Fəqət “Al bayraq”, öylə də “Zar-ya” qəzetələri “Müsavat” formulundan bəhs edərkən, formulun ikinci qismini qəsdən unudurlar. “Müsavat” ticarət və sənaye hasilatının yaxşı bir üsul ilə idarəsi və məkulat [qida] ilə ərzaq məsələsinin müvafiq bir surətdə yoluna qoyulması üçün lazım gələn tədbirləri görmək qəsdilə məxsusi bir Parlaman komiyonunun təşkilini dəxi təklif eylədi və bu təklifini qəbul etdirdi.

Demək ki, sorğu vasitəsilə əfkari-ümümiyyəni [ictimai fikri] işğal edən məsələlərin yanından keçib də yalnız “hökumət özü bilsin” demədi. Bu cəhəti örtüb də qarelərinə [oxucularına] qərəzkarənə bir məlumat verən qəzetələr səmimi bir üsuli-mübarizədən çox uzaqlaşmış olurlar. Böylələri qoy bizdən deyil, yoldaş saydıqları “İskra”dan heç olmasa öyrənsinlər ki, “etilaf ya namuskarənə (çestni) olmalı və yaxud heç olmamalıdır”.

Hər halda arada bir böhran vardı. Bu böhran keçdi. Fəqət Fətəli xanın hökumətini deyil, ələlümum [ümumiyyətlə] bu məmləkətdə bir hökumət saxlamaq lazım isə süni böhranlar yaratmaqdan çəkinəlim.

M. Ə.

N 109, 9 şubat [fevral] 1919

YANLIŞ BİR AVAZ

İstihalə zamanlarında, yəni bir haldan digər bir hala keçmək zamanlarında hökumət başında durmaqdan daha məsul, camaat işi görməkdən daha müşkül bir iş təsəvvür olunmasın.

Hər şey yerindən tərpənmiş, hər hal digərgün olmuş [dəyişmiş]. Yalnız hökumət müəssisələri, məmurları, idarələri deyil, hər bir şey dəyişmiş; yalnız maddiyyət deyil, mənəviyyət də alt-üst olmuşdur. Əxlaq başqa, nəzəriyyə başqa, hətta namus və eşq məfhumları, məhəbbət və nifrət mənaları da başqalaşmışdır. Böylə bir zamanda cəmiyyəti razı salmaq, məmnun edə bilmək qədər təhlükəli və müşkül bir iş təsəvvür olunmasın.

İştə böylə müşkül bir vəziyyətdə, böylə məsuliyyətli zamanda Azərbaycan Məclisi-Məbusanı müqəddərati-milləti [millətin taleyini] əlinə almış, Cümhuriyyət gəmisini bu qaynar və daşar bir vəziyyətdə olan tarix dəryasında üzdürərək Məclisi-Məbusan kənarına gətirmək yükünü yükələnmişdir.

Fətəli xan Xoyskinin hökuməti təşkil olunduğu zaman, zaman və məkanın iqtizasını [tələbini, ehtiyacını] ölçərək “Müsavat”, bitərəflər, sosialistlər və “Əhrar” fraksiyonları, milli əqəliyyət [azlıq] nümayəndələri hökumətə etimadla tərzi-hərəkətlərini bəyan etdilər. Firqə məqsədi deyil, millət və dövlət nəzəriyyəsi xətinə bir çox nöqsanlara göz örtməyi müvafiq gördülər. Yalnız “İttihad” firqəsi başqa

bir rəydə qaldı. Fətəli xanın təbirincə “daşını cibində” saxladı.

O zamanlar mərkəz firqələri, bilxassə [xüsusilə] “Müsavat”la bərabər sosialistlər də cəhd edir, Parlamana girmək istəməyən qeyri-müslüm sosialistlərə qandırmaq istəyirlərdi ki, Azərbaycan Parlamanı xaricində bir idarə, bir çarə yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzər üstündə duran türk sosialistləri həqiqətən də bir dövlət nəzəriyyəsi və iş zehniyyəti göstərilərdi. Firqə propaqandasından, firqə məqsədi güdməkdən ziyadə iş və məmləkət xətiri güdüldü.

Azərbaycan istiqlalı nöqtəyi-nəzərinə də duran demokratik firqələr böylə sabit bir nöqtəyi-nəzər təqibi ilə nəhayət bütün müariz [müxalif] firqələrin də Azərbaycan Parlamanını tanımasına səbəb oldular.

Əvvəlcə türk sosialistlərinə “müsəvatçı” sosialist namı [adı] taxan “yoldaşlar” artıq türk sosialistləri ilə birləşmək və anlaşımaqdan bəhs edən məqalələr yazmağa başladılar. Bunun təsiri ilə bizim sosialistlər də məəttəəssüf [təəssüf ki], yanlış bir avaz (ton) götürməyə, əyri bir yola sarmağa başladılar.

“Parlaman demokratik görünmək istəyirsə də, deyildir” – deyə başqalarının nəqəratını təkrarlamaqla zənn etdilər ki, məqsədəmüvafiq bir iş görürlər. Firqə məqsədi, propaqanda həvəsi, məmləkət mənafeyi, iş ciddiyyətinə faiq [üstün] gəlməyə başladı.

Zatən – dedilər – biz bu cür Məclisi-Məbusan düzəltmənin tərəfdarı deyildik. Bunu “hakim firqələr” yaratdılar – deyə şikayətləndilər. Halbuki Məclisi-Məbusan qanunnaməsini Azərbaycan Şurayı-Millisi onların iştirakı ilə yazmış və onların dəxi təsdiqi ilə nəşr etmişdir.

Tutalım ki, Parlaman onların istədiyi kimi qurulaydı. Nəticə nə ola bilərdi? Vilyayətlərdən, komitələrdən, şəhərlərdən adam çağırılmayacaq, 44 adamliq firqə siyahıları bərfərz [fərz edək ki], iki bərabər artırılacaqdı. O zaman 20 “Müsavat” əvəzinə 40, 10 bitərəf əvəzinə 20, 4 “İttihad” əvəzinə 8, 11 sosialist əvəzinə 22 sosialist olacaqdı. Əcəba 22 sosialist, bu “həqiqi demokratlar” 120 kişilik [nəfərlik] bir məclisdə əksəriyyət təşkil edə biləcəklərimiydi? Yaxud 40 nəfərlik bir “Müsavat” sosialistlər və yaxud bitərəflərlə əqdi-ittifaq etmədən [ittifaqa girmədən] bir mərkəz vücuda gətirə biləcəkmidi? Təbii ki, etməyəcəkdı. O halda sosialistlər bittəb’ [təbii olaraq] kəndilərindən daha mötədil olanlarla bir ittifaq bağlamalı idilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən ilk ittifaq bağlaya biləcəkləri firqə “Müsavat” olacaqdı.

Halbuki “Müsavat”ı baltalamağa başlamışlardır. Bu baltalamaq bəlkə də sosialist propaqandası yapmaq üçün işə yarar, fəqət məmləkət işi üçün zənn etməyiz ki, faydası olsun.

Əcəba, sosialistlərimiz ümumi intixaba [seçkiyə] bu qədər ümidvar ikən zənn edirlərmiydi ki, sosialist bir əksəriyyət toplaya bilsinlər? Zənn etməm. Madam ki, bu zənn yoxdur, o halda bugünkü, yarınkı və ehtimal ki, daha o biri günkü ittifaqlarını nahaq yerə tanımamazlığa gəlməyirlərmiydi?

Yoxsa bu günün “menşeviki” yarının “bolşeviki” deyə mövcud olan nəzəriyyə bizim sosialistlərimiz haqqında damı doğrudur?

Biz buna inanmaq istəməyiz.

Biz qətiyyənlə arzu etməyiz ki, [Pepinov] Əhməd bəyin idarə etdiyi “Hümmət”, [Nərimanov] Nəriman bəyin idarə etdiyi “Hümmət” kimi tənqidat və mübarizələrinə feodal və klerikal [dini, dinin təsirini gücləndirməyə çalışan] bir cərəyan müməssilləri [təmsilçiləri] olan sağları unudub, demokratik mərkəzlə etdiyi mübarizəni zamanın təhəmmül etməyəcəyi əndazə xaricinə çıxarsın.

O halda ümid edəlim ki, Parlamanımızın sol cinahını təşkil edən sosialistlərimizdə son günlərdə görülən yanlış avaz həman fürsət var ikən təshih olunur.

M. Ə.

N 110, 10 şubat [fevral] 1919

BU GÜNÜN MƏSƏLƏSİ

Bakı əfkari-ümumiyyəsi [ictimaiyyəti], bilxassə [xüsusilə] şəhərin türk qismi əndişələr içindədir.

Biçeraxovun otryadı buraxıldıqdan sonra hər kəs düşünürdü ki, artıq bu məmləkət şübhəli qüvvələrdən xilas olacaq.

Fəqət öylə olmayır. Biçeraxov əvəzinə Prjevalski oturur. Bir yandan “likvidatsiya” [ləğvetmə] gedirsə də, digər yandan “zapis” [qeydiyyatı götürmə] gedir. “Dobrovolçeski armiya”ya [Könüllü orduya] könüllü yazılırlar. Könüllü yazılanlar da əksərən ermənilərdir. Bu könüllülər, şəhərin mərkəzində, meydanlarında məşq edirlər. Bu surətlə xalq arasına həyəcan düşür, hər kəsi əndişələr götürür. Haqlı olaraq “Yarın nə olacaq?” - deyə düşünürlər.

Bir tərəfdən də Denikin ordusunun nümayəndəsi şəhərimizə gəlir. Nə yapır, nə yapmayı, bilməyiriz. Bu qədər biliriz ki, Denikin ordusu bolşeviklərlə mübarizəni unudub da “asi” Qafqaziya millətləri üzərinə çökmək niyyətindədir. Gürcüstan təhdid olunur. Dağıstana qarşı hərəkət başlanır.

Böylə bir zamanda əcəba, Azərbaycanın paytaxtında toplanan bu qüvvələr nədir? – deyə hər kəs pək haqlı olaraq düşünməzmi? Əlbəttə, düşünər. Hər kəs böylə təbii olmayan bir hərəkət qarşısında təlaş edər.

Bir zamanda ki, ingilis komandanlığı Azərbaycanda yeganə bir hökumət ola-

raq ancaq Azərbaycan Hökumətini tanımışdır, öylə bir zamanda burada başqa, bizi tanımayan və bizə düşmənənə bir fikir bəsləyən qüvvələrin toplanması, əlbəttə ki, təbii görülməz!

Bir zamanda ki, bütün firqələrlə bərabər Erməni Milli Komitəsi dəxi Azərbaycanın haqqını tanıyaraq Məclisi-Məbusana [Parlamentə] nümayəndələrini və hökumətə vəzirlərini [nazirlərini] göndərmək üzrədir.

Bir zamanda ki, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibəti-siyasiyyə [siyasi əlaqələr] başlayır, erməni əsgərlərinin təkrar könüllü yazılmaları və bir taqım əsgəri qitələr [hərbi hissələr] təşkil edib də şəhərimizdə mövcud kazarmaları tutmaları son dərəcədə qeyri-təbii bir haldır. Bu halın qeyri-təbii olduğunu daşnaxsaxanların qəzetəsi olan “Vperyod” qəzetəsi dəxi etiraf edir. O, öz yanında zavallı işsiz qalan erməni əmələlərinin gününə ağlayır, deyir ki, onları “başqa yola göndəririlər”. Anladır ki, işsiz erməni əmələləri iş bulammayır, evlərinə gedə bilməyirlər, çarəsiz qalıb da bir parça çörək üçün könüllü yazılırlar. “Kim bilər harada, bəlkə bolşeviklərlə, bəlkə də dağıstanlılarla olacaq müharibədə öləcəklərdir.”

Demək ki, erməni məhfilləri [dairələri] də bu halın qeyri-təbii olduğunu dərk və etiraf edirlər, fəqət dəlilləri başqadır. Köhnə dəlil və sübutlardır.

Fəqət mən zənn etməyirəm ki, Azərbaycan Hökuməti erməni işsizlərini kəndi paytaxtından təmizləmək üçün lazım gələn tədbir[i] görməkdən imtina etməsin. Və zənn etməyirəm ki, “Amazasp” kimi general “işsizlər” cərgəsində hesab ol[un]-sun.

Dəlil və sübutlar əskidir. Əcəba, köhnə tarix təkrar edilməsin!...

Hökumət bu xüsusda göz-qulaq olub bəsinətlə [uzaqgörənliklə] hərəkət etməlidir. Bir an əvvəl evlərinə gedəcək erməniləri yola salmalıdır. Və hər növ bəhanələrini kəsmək üçün nə etmək lazım isə etməlidir. Eyni zamanda da ingilis komandanlığından tələb etməlidir ki, bizə qəti və ciddi təminat versinlər, görək bu toplanan könüllülər kimdir, nə üçündür. İstəməlidir ki, burada, Azərbaycanın paytaxtında Azərbaycana sadıq olmayan heç bir qüvvət bulunmasın. Qərib[ə]dir, Azərbaycan paytaxtında Azərbaycan əsgərindən başqa hər növ əsgər vardır. Buna bir intəha [nəhayət, son] vermək lazım.

Böylə bir təbii tələb qarşısında bitərəf ingilis komandanlığı da bir söz deməz.

Bir an əvvəl Azərbaycan əsgəri şəhərimizə daxil olmalıdır. Bu xüsusda hökumətin əsas etibarilə qərarı olduğunu biliriz.

Fəqət camaat dörd gözlə gözləyir.

Nerədə əsgərlərimiz!

Qoy hökumət bir tərəfdən öz qüvvəmizi buraya gətirsin, bir tərəfdən işsiz adamları şəhərdən azaltsın, bir tərəfdən də işsizlərə bir növ “iş” tələsi olan könüllü əsgər təşkilatının təhəmmül olunmaz [düzülməz] bir hal olduğunu isbat ilə lazım gələn tədbirlərdə bulunsun.

Əfkari-ümumiyyə bunu istəyir. Əhəlinin əminniyyət və qəlb rahatlığını istəyən

qüvvətlər isə hər şeydən əvvəl bu tələbə etina etməlidirlər.

İştə, bugünün həll olunacaq məsələsi!

M. Ə.

N 115, 17 şubat [fevral] 1919

HƏR SÖZƏ ALDANMAYALIM

Parlaman iclaslarında danışılan sözlər hələ küçələrdə davam etdirilir. Əhəli arasına min cürə həvadis [xəbər, şayiə] yayır, min ara qarışdırıcı sözlər söyləyirlər.

Keçirməkdə olduğumuz bu kimi zamanlarda, bir zamanda ki, Parlaman və hökumət ənvai [cürbəcür] müşkülət içindədirlər, bir zamanda ki, hökumətimiz, istiqlalımız var deyər ciddən xatircəm olmaq halında olmadığımızı ağı şey kəsən məktəb şagirdləri belə təsəvvür edə bilərlər, bir zamanda ki, xalq içərisindən çıxma həmiyyətənd bir piri-salxordənin [qocanın] dediyi kimi “südüün üzü hələ qaymaq tutmaqdadır”, bir zamanda ki, bir dostu müqabil min düşmən qarşısında yız, bir zamanda ki, yeni qurulmaqda olan dövlətlər deyil, əsrlərdən bəri böyük bir dövlət həyatı ilə yaşamış olan dövlətlər, millətlər belə zamanın taqətfərsa [düzülməz] ağırlıqları altında inildəyirlər, böylə bir zamanda həmiyyəti, qeyrəti və bunlardan əvvəl hiss və idrakı olan bir azərbaycanlı hər sözə aldanmamalı, hər eşitdiyinə inanmamalıdır.

Neçə gündən bəridir şəhərə bir küy salmışlar, hər kəsdə hökumətə, vəziyyətə qarşı bir şübhə və etimadsızlıq hissi oyatmışlardır. Xalqı yerindən oynadaraq nümayişlər etməyə belə meyl etdirənlər, təhrik edənlər olmuşdur.

Burada başqa qoşunlar yığışır, ermənilər könüllü yazılır, kazarmaları, evləri

tuturlar. Buna da hökumət etina etməyir, göz qoymayırmış.

Bizi satırlar, evimizi yıxırlar, Mart günləri gəlir, həp yatırlarmış.

Yüngül əllərdən gövşək ağızlara atılan bu sözlər gündə bir rəng və bir əlavə ilə ortaya çıxır, xalqı həyəcana verir.

Fəqət xalq düşünməlidir. Bilməlidir ki, şübhə hər həqiqətin anası olsa da, daima kəndi etimadkərdələrini [etimad edilmiş şəxslərini], müqəddəratını tapşırmiş olduğu həyətə, adamları sui-zənn altına almaq, onlara inanmamaq da doğru bir hərəkət deyildir.

Zənn edilirmi ki, küçənin qeyri-məsul adamları və yaxud tənqidlərini qayət fəna bir şəkildə küçələrə çıxaran bəzi “millət dadxahları” [millətin “imdadına çatanlar”] tənqid eylədikləri, bəyənmədikləri dövlət adamlarından, millət vəkillərindən daha ürək yanan, daha bəsinətli və daha iş bilən olsunlar?!..

Küçə münəqqidləri [tənqidçiləri] ilə camaat küyləyən əfəndilər, əksərən cəsur və durbin [uzaqgörən] olmaqdan ziyadə, qorxaq və kutəhbın [dargörüşlü] olanlardır.

Ruslarda bir təbir var ki, ona “obivətelşinə” deyirlər.

Türkcə ədəbiyyatda bunu “amiyanə” [avam] deyər tərcümə etmək gərək. Amiyanə düşünənlərcə bir çox şeylər var ki, insan onları görərkən yerindən olmaya

bilməz. Fəqət bir az diqqət olununca baxarsınız ki, pək də xoflanacaq bir hal yoxdur.

Bizim keçirməkdə olduğumuz kimi müşkül zamanlarda nöqsan gördüyümüz camaat işlərində hökumətə zor gəlmək kimi həm faydalı, həm də zərərli bir hal təsəvvür etməyiniz!

Öylə zamanlar var ki, hökumətin əf-kari-ümumiyyə [ictimaiyyət] tərəfindən təzyiq edilməsi mətlubdur [arzu ediləndir]. Bu təzyiq hökumətin bəsirətini açar, görəcəyi təşəbbüslərdə kəndisinə xidmət edər. Bu şərtlə ki, bu təzyiq hüsn-niyyətlə, hökuməti irşad [aydınlatmaq] qəsdilə olsun. Yoxsa öylə bir təzyiq də var ki, hökuməti rüsvay etmək, düşürmək üçün olur. Yerinə görə, zamanına görə bunun da bəlkə faydası ola bilər. Fəqət keçirdiyimiz zaman kimi vaxtlarda bu ikinci tədbirin hər zaman fəlakətlərlə nəticələndiyi təcrübələrlə görülmüşdür.

Bir kərə Mart hadisələrini xatırlayınız. Martdan əvvəl bolşeviklərlə daşnakların hərəkəti o zamankı müsəlman idarələri, müsəlman firqələri, “Müsavat”la sair müəssisələrə məlum deyilmirdi?...

Əlbəttə ki, məlum idi. Məmafih [bununla belə], onlar sikkənin o biri üzünə də aşına olduqlarından, həqiqi qüvvətlərin tənasübünü ölçmək imkanında olduqlarından, təbiri-məxsusla [necə deyirlər], idareyi-məsləhət edir [vəziyyəti pis-yaxşı idarə edir], müsaid bir günün gəlməsini gözləyərək bir növlə müdara və rəftar edirlərdi [səbr edirdilər, dözürdülər].

Halbuki əmmamələrini əllərinə götürüb küçəyə çıxanlar, məntiqə deyil, boğazlarına güc verənlər, milli idarələrin

tövsiyəsinə, “Müsavat”ın iltimas və ricasına, onların sükun və etidala dəvət edici bəyannamələrinə baxmayaraq məhud [məlum, hamının bildiyi] “ultimatum”u yazdırdılar. Sonra da zəbtü rəbtədən [nəzarətdən] çıxmış camaatı saxlaya bilmədilər. Olan oldu, istənilməyən nəticə alındı.

Bu təcrübəni xatirdə saxlamalıyıq. Hər zaman hissiyyatımız cuş edərkən [coşarkən], cuşa gələn hissiyyatımızı boşuna sərf etməyib, kəndimizi zəbt etməliyiz. Həyəcan, qələyan [coşma] və üsyanımızı daima müntəzəm bir surətdə işlətməliyiz. Bu intizamı isə bizə yalnız bir şey verə bilər: hər eşitdiyimizə inanmayıb, hər rəhbər ardından getməmək!

Qailə deyil, qövlə bax; yəni danışana deyil, danışığa bax – deyə siyasətdən başqa hər xüsusda qayət doğru bir düstur vardır. Fəqət siyasətdə, yəni dövlət və camaat işində isə yalnız danışığın ürəyə sinən olduğu bəs deyildir. Lazımdır ki, danışanın etibar, həmiyyəti, qeyrəti və hər şeydən əvvəl keçmişi bəlli olsun.

Nəticəsi şəxsə deyil, bütün millətə, xeyri və ya zərəri bir dəstəyə deyil, böyük bir camaata, bir millət və ya dövlətə toxunacaq işlər üçün “qailə deyil, qövlə bax” düsturundan ziyadə “qövlə də, qailə də bax” [sözə də bax, onu deyənə də] düsturu daha doğru və daha salim [sağlam, salamat] bir düsturdur.

Əvət, vətəndaşlar, müşkül bir mövqədəyiz. Mövqemizin müşküllüyü yalnız əngəllərimizin çoxluğunda deyildir. Bizi hidayət edənlər, bizə yol göstərənlərin çoxluğu da müşkülətimizin böyüyünü təşkil etməkdədir.

Bilsəniz ki, bu zavallı məmləkət nə qədər intriqalara, nə qədər propaqan-

lara məruzdur. Bu propaqanlardan hankısının məmləkət faydası və millət dərdi ilə söyləndiyi, hankısının qərəz və mərəzlə ərz olunduğunu bilmək, seçmək gərək. Onun üçün də yalnız danışığa deyil, danışana da diqqət etməli, həm qövlə, həm də qailə baxmalıdır! Çunki “söyləyəni” deyil, “söylədiyini” tövsiyə etmişlərsə də, haqq sözlə batil məqsəd örtənləri də göstərmişlərdir.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 117, 19 şubat [fevral] 1919*

HÖKUMƏT NİYƏ İSTEFƏ ETDİ?

Parlaman üsulu ilə idarə olunan məmləkətlərdə hökumətin istefası, kabinə böhranları müxtəlif şəkillərdə ola bilər. Parlamanın etimadını qazanammayan bir hökumət həman istefa edər, yerinə başqa bir kabinə təşkil olunur. Bəzən də olar ki, parlaman ilə ixtilafı çıxan hökumət camaatın kəndisinə vasitəsiz olaraq müraciət eylər. Bu halda, məclis buraxılıb təzə intixablar [seçkilər] təyin olunur. Yeni gələn məbuslar [deputatlar] əski məbusların nöqtəyi-nəzərində durarlarsa, o zaman kabinə qalar, yoxsa artıq hökumətin dəyişməsi icbari olar. Parlamentarizmin bu cəhəti yalnız şəkli-hökumətləri və qanuni-əsasları [konstitusiyaları] təəyyün etmiş [formalaşmış] olan məmləkətlərdə tətbiq oluna bilər. O məmləkətlərdə ki, hökumət ilə məclis arasında cümhuriyyət rəisinin şəxsi, müvazinəçi bir amil olmaq üzrə bulunar.

Bizdə isə hal böylə deyildir. Cümhuriyyətimiz dəxi rəis intixab eyləməmişdir. Hər nə qədər parlaman rəisi cümhuriyyət rəisi yerini görür kimi isə də sözün mənayı-tamı [tam mənası] ilə bu hüquqa malik deyildir. Parlaman rəisi olmaq həsəbi [səbəbi] ilə o, qüvveyi-təşriyyənin (yəni qanun qoyan Məclisi-Məbusanın) tabeidir [ona tabedir]. Hər nə qədər hökumət rəisini dəvət eyləmək ona mühəvvel olunmuş [verilmiş] bir haqq isə də, məclisi fəsx edib də yeni seçkilər dəvət eyləmək haqqı kəndisinə verilməmişdir.

Bu halda Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qanuni-əzasısı [Konstitusiyası] tədvin [tərtib] olununcaya qədər hökumətin qalması və ya düşməsi yalnız Məclisin etimad və ya ədəmi-etimadına [etimadsızlığın] bağlı bir məsələdir. Hökumətin Məclislə münaqişəyə girib də davanın həlli üçün üçüncü daha səlahiyyətə bir qüvvətin həkəmliyinə [arbitrliyinə] müraciət eyləməyə imkanı yoxdur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılınca, Fətəli xan hökumətinin istefası ciddi bir səbəbdən, hüquqi bir illət [problem] üzündən irəli gəlməmiş deməkdir. O halda, istefanamədə göstərilən zahiri səbəb, hökumət rəisinin xəstəliyidir.

Biz buna zahiri səbəb deyiriz. Çünki, batini [daxili] səbəb başqadır. Bu səbəb hər nə qədər şəkllən mövcud deyilsə də, Parlaman firqələrinin son sorğu münasibətilə göstərdikləri zehniyyət onun ruhən mövcud olduğunu pək əla hiss etdirməkdədir.

Məlum idi ki, hökumət müxtəlif firqə və qruplardan təşəkkül edən Parlamanımızın “İttihad” xaricində olaraq bütün fraksiyalarına istinad edirdi. Fətəli xan bir çox israr və ilhahlardan [təkidlərdən] sonra bir firqə mənsubu deyil, bir şəxs olmaq etibarı ilə Hökumət rəyasətini qəbul edib Kabinəni də kəndisi bildiyi kimi təşkil eyləmiş, firqələr isə bu xüsusda Hökumətə adətən “kart-blanş” vermişlərdi.

Fəqət getdikcə Hökumətə verilmiş olan bu etimad Parlaman firqələrinin əksərindən ötrü gevşəməyə [laxlamağa] başladı. Firqələr firqə mənafeyini kənara ataraq böylə bir zamanda Parlamanda qüvvətli bir mərkəz vücuda gətirmək niyyətilə bir qədər olsun xüsusiyyətlərini fəda etmiş ikən, getdikcə siyasilikdən ziyadə əhalinin fikrinə qarılıaraq tənqidata başladılar. Nəhayət, pusuda [pusquda] duran “İttihad” daşını cibindən çıxardı, hökuməti vurdu. Bu zərbənin təsiri ilə solda duran sosialistlərin də tənqid eyləmək həvəsi gəldi. Dövlət nöqtəyi-nəzərində duran yalnız bir “Müsavat” firqəsi qaldı. Bitərəflər, “Əhrar” dəxi şiddətli davrandılar. Nəticədə, hər nə qədər hökumət etimad rəyi qazandısa da, mövqeyi heç şübhəsiz ki, eyi mövqelərdən deyildi. Firqələr tənqid etmişlər, fəqət nəticədə çarəsiz qalaraq ədəmi-etimad göstərməmişlərdi. “Həsən keçəl və ya keçəl Həsən” demişlərdi.

Halbuki məmləkətin ehtiyacı böylə çarəsizlikdən təhəmmül olunar bir hökumətə deyil, bilaşərt [qeydsiz-şərtsiz] etimad olunar bir heyətdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılırsa, bu vaxta qədər hökuməti tutan firqələr arasındakı ixtilaf-nəzər Kabinənin deyil, Parlaman mərkəzinin böhranını isbat edər.

Böhran Parlamanın üzərindədir. Əgər Parlaman firqələri keçirdiyimiz zamanın əhəmiyyətini dərk edər də həqiqətən də sabit bir mərkəz vücuda gətirə bilərlərsə, o zaman sabit və qüvvətli bir hökumət vücuda gələ bilər.

Böylə sabit bir mərkəzin sola doğru bir ittihadla [birliklə] vücuda gələcəyi Parlaman firqələrinin əksəriyyətinə məqbul

görünürsə də, iş hələ nəzəriyyətdən fəliyyata keçməmişdir.

Bu xüsusda anlaşı bilmək üçün vəziyyəti-siyasiyyənin nə kimi əsaslar daxilində etilaf etmək iqtiza eylədiyini [uzlaşmağı şərtləndirdiyini] bilməlidir.

Bu xüsusda yarın.

M. Ə.
N 128, 4 mart 1919

HÖKUMƏT NİYƏ İSTİFA HALINDADIR?

Düncü məqaləmizdə mərkəzlə solların ittihadından [birliyindən] hasil olacaq sabit bir mərkəzin nə kimi əsaslar daxilində təşəkkül edə biləcəyinin təhlilini bu günə vəd etmişdik.

Təşəkkül edəcək hökumətin tutacağı məslək, zamanın iqtizasına [tələblərinə] uymalıdır. Bu məsləkin “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”i heç şübhəsiz ki, bütün türk fraksiyonlarının bəyannaməsində kamali-sərahətlə [açıqca] söylənmiş istiqlal və müdafiyyə-i-istiqlaldan ibarət olmalı, ondan sonra isə istiqlal və hürriyyətimizi təhdid edən qara qüvvələrə qarşı əzm və cəzmlə [qətiyyətlə] mübarizə edə biləcək bir mahiyyətdə olan ünsürləri barışdırar bilməlidir.

Bu məqsədlə təşəkkül edəcək və bir an əvvəl Məclisi-Müəssisan toplayacaq, dövlət idarələrini ciddiləşdirəcək, xalqla daha yaxından əlaqədə bulunacaq bir hökuməti və bu hökumətin arxasında duracaq ciddi bir əksəriyyəti, şübhəsiz ki, yalnız sola doğru təmayül edən bir mərkəz, bir koalisiyon vücuda gətirə bilər. Müxalifət isə yalnız sağa münhəsir [məxsus] olar.

Fəqət bu əsası qəbul etməklə bərabər, digər bir əsas da vüqqa gələcək etilafın [meydana çıxacaq uzlaşmanın] zəminəsini [təməlini] təşkil etməlidir. Firqələr Parlamandakı qüvvətləri nisbətində hökumətə iştirak etməklə bərabər, Kabinə

rəisi haqqında şəxs etibarını ilə ittihad eyləməli və onun məsuliyyətini müştərəkən qəbul etməlidirlər. Eyni zamanda, heç bir firqəyə mənsub olmayıb da işgüzarlığı bütün etilafa gələcək firqələrə məqbul olan bir-iki bitərəfin dəxi Kabinəyə girmələri münasib görülməlidir.

Bu surətlə təşəkkül edəcək bir Kabinə, artıq ona bəyani-etimad etmiş firqələrə ehtiramı lazım, etimadı zəruri bir heyət kimi tələqqi [qəbul] olunub, heç bir müxalifətə baxmadan məmləkət gəmisini sürülməlidir. Yoxsa firqə mənfəətləri, propaqanda məqsədləri iləri sürülər, ölçüyə gəlməz bir taqım iddialarla meydana çıxılırsa, o zaman böhran həman davam edib gedər. Böhranın davamı isə məmləkətin mənafeyinə heç də müvafiq deyildir.

Nə qədər ki, Parlaman böylə sabit əksəriyyət əsasını vəz edər [həyata keçirər] bilməmişdir, nə qədər ki, firqələr öz aralarında anlaşar bilməmişlərdi, o zamana qədər də hökumətin istefa halında qalması təbiidir.

Ümid edəlim ki, mülahizəsiz hücumları ilə hökumətin mövqeyini gevşədən [laxladan] firqələr, fəzlə firqəçilik üzündən yeni təşəkkül edəcək hökumətin işini dəxi işkal etməzlər [çətinləşdirməzlər].

M. Ə.
N 129, 5 mart 1919

HÜRRİYYƏT GÜNÜNÜN GÖSTƏRİŞİ

Azərbaycanın paytaxtı Rusiya inqilabi-kəbirinin böyük bayramını Bakının inqilablı, yəni küləkli bir günündə icra etdi. Fəqət təbiətin inqilabına baxmayaraq, millətlərin həqqi-istiqlallarını elan etmiş olan böyük inqilab bayramını təbrik üçün Azərbaycan demokratiyası [xalqı] şənliyindən geri qalmadı.

Parlamanın müqabil al inqilab bayrağı ilə yanaşı duran üç rəngli dirəxşan [parlaq] yıldızlı milli Azərbaycan bayrağı və səma rəngli göy türk bayraqları ilə donadılmış [bəzənmiş] küçə, əksəriyyəti əmələdən [fəhlələrdən] ibarət minlərə baliğ [çatan] xalqla dolmuşdu.

Hürriyyət alqışlanır, Məclis alqışlanır, “Yaşasın Azərbaycan!” denilirdi.

Məbuslar, Parlaman rəisi və nazirlər xalqı təbrik edir, xalq kəndi mötəmədlərini [etimad etdiyi şəxsləri] alqışlayırdı. Parlaman binası bu gün başqa bir şükuh [təntənə], başqa bir cəlvədə idi.

Hürriyyət bayrağı ilə istiqlal bayrağı, bu, əslində nuri-ürfan saçan binanın üzərində Bakı yelinin təsiri ilə püriztirab [iztirablı halda] çırpınır və sıcaq busələrlə yek-digəri ilə öpüşürdü.

Ötədə “İsmailiyyə”nin yanq binası kəndisini təskinə gələn xalqa məlul bir nəzərlə baxır, fəqət kəndisini unutmayıb üzərinə iki hürriyyət və istiqlal bayrağını taxdıqları üçün millətə zəbani-hal ilə ərzi-şükran edirdi.

Parlamandan sonra müsəlman əmələləri “Raboçi klub” [Fəhlə klubu] binasında toplaşdılar. Bura da eyni təzahürat ilə və hürriyyətpərvəranə ilə keçdi. Parlamanı təbrik qətnaməsi qəbul olundu. Rayonlarda dəxi əhval bu surətlə keçmiş, türk demokratiyası kəndisinin istiqlalpərvər olduğunu rəna [gözəl] surətdə göstərmişdir.

Bu xüsusu bərtəfsil [ətraflı] qismi-məxsusumuzda [xüsusi hissəmizdə] oxuyacaqsınız. Biz yalnız bu göstərişlərin məna-yi-əslisini qeyd etmək istəriz. Bu məna isə bizcə əvvəlcə də bəlli idi. Fəqət qoy münkirlər [inkar edənlər] də görsünlər, anlasınlar ki, Azərbaycan istiqlalı bəylər, xanlar və ağalar fikri deyil, türk demokratiyasının tələbi və amalıdır.

Var olsun türk demokratiyası!

M. Ə.
N 136, 14 mart 1919

UNUDULMAZ FACİƏ!

Martın 31-i bizə Azərbaycan tarixi-siyasətində unudulmaz üç günü xatırladır.

Günlər var ki, sevincinin böyüklüyü ilə, günlər də var ki, fəlakət və qüssəsinin əzəməti ilə unudulmaz.

31 Mart ikinci günlərdən idi. Bu gün tarixin qeyd edə bildiyi “aşura”, “bartelemey” (varfalameyevski noç) kimi xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrdən birisi idi.

Bizə deyə bilərlər ki, Hərbi-ümumi səfəhatı [Dünya müharibəsinin səhifələri] arasında Mart hadisəyi-əliməsini dəfələrlə ötən əsəfli [təəssüflü] hadisələr vəqə olmuşdur. Bunun üçün dəxi Mart günlərində Bakı soqaqlarında [küçələrində] icra olunan məzalim və qıtalı [zülüm və qırğını] Ərəbistanın qızğın çöllərində və yaxud Firəngistanın inqilabla qaynar şəhərlərində hadisə olan [baş verən] uzaq misallarla müqayisə etməyə nə hacət!

Əvət, doğrudur. Doğrudur ki, Belçikada, Serbiyada, Türkiyədə, Acarıstanda, nəhayət Qars, Muş, Van və sair yerlərdə, hətta Hərbi-ümumidən rəsmən xaricdə qalan İranda, Urmu, Salmas və Xoyda, şəklən Bakı hadisəsinə bənzər və bəlkə də bundan daha fəci hadisələr vəqə olmuşdur.

Bunlar doğrudur.

Biz Bakıdakı Mart hadisələrini yada salarkən şübhəsiz ki, o günlərdə icra olunan vəhşətə, zülümə, yaxılan xanımanlara, parçalanıb da divarlara mıxılan yav-

rulara, hətk olunan [tapdalanan; yırtılan] irz və namuslara dəxi ətfi-nəzər edir [nəzər salır] – insanın bir anda dönüb canavardan da betər hala düşmək ləyaqətində dəxi olduğunu böyük bir hissi-infial və şərməndəliklə [sarsıntı və xəcalət hissi ilə] görürüz.

Fəqət Mart günlərinin əsl faciəsi bu cəhətdən də deyildir.

Martda söylədiklərimizdən və söyləyəmmədiklərimizdən daha böyük, daha şəni [biabırçı], daha mərdud [alçaqca], daha iyrənc bir hadisə vəqə olmuşdu.

İctimai bir inqilab nam və pərdəsilə ortaya çıxıb, milli bir ədavət icra edilmişdi.

Burjuaziya elani-hərb edilib, əmələ və kəsəbə [fəhlələr və proletariat] qırılmışdı.

“Müsavat”a xitabən elani-hərb edilib, nəticədə sosialist, bolşevik və “Müsavat”, heç birisinə fərq qoyulmadan kəsilmək və atılmaq üçün müsəlman olmaq kafi gəlmişdi.

Bu nöqtəyi-nəzərdən şaumyanların Bakıda çıxardıqları hadisə, leninlərin Petroqrad və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyə bənzəməzdi. Orada sinfi bir hərbi, burada isə sinfi hərbi namı altında milli bir qital [qırğın], bir qitali-amm [kütləvi qırğın] icra olunurdu.

Daşnaklar intiqam alırdı.

Bu intiqam hər növ qonşuluq, inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissini korladır, yan-

yana sülh və müsəlimətlə [əmin-amanlıqla] yaşayan millətləri sənələrlə biri-birindən ayırırdı.

* * *

Bolşeviklər “Sizə muxtariyyət deyil, xərəbələr verəcəyiz” deyirdilər. Müttəfiqləri daşnaklar da indi izah edirlər ki, Bakını sahiblərinin əlindən çıxarmaları ilə onlar erməniliyi mühafizə edirlərmiş.

Həqiqətdir ki, martın 18-indən 21-inə qədər Bakı türk demokratiyasının qafasında patladılan toplar, müsəlmanlar haqqında rəva görülən məzalim, Azərbaycan fikrini daşıyan, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə pərvərdə olan [bəslənən; yetişən] vücudları məhv etmək üçün idi.

Fikir öldürülmək istənilirdi. Millət kəsirdi.

Fəqət kəndiləri inqilabçı ikən, inqilabın böyük düsturunu unudurlardı:

– Məş’əli-əfkari-əhraranə sönməz xun ilə!

Martda tökülən qanlar türklərdəki milliyət və hüriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürəmmədi!

Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar bir “piysuz” [şam; çiraq], yaxılan İsmailiyə isə bir “iplik” işini görərək ürəklərdə söndürülmək istənilən hüriyyət məşəlini daha ziyadə tutuşdurdu.

Qanlar içində boğdurulmaq istənilən Azərbaycan fikri, bu kərə müstəqil bir hökumət şəkili ilə təcəlli etdi [meydana çıxdı]!

Bakı bir qan, bir fitnə ocağı deyil, paytaxtımız oldu!

* * *

Bu gün Mart hadisələri kimi böyük bir riyazət [çətinlik] nəticəsində kəndi haqqını istirdad etmiş [geri almış] olan paytaxtımızda 31 Mart şühədasının [şəhidlərinin] ruhi-məzlumuna [məzlum ruhuna] fatihələr oxurkən, bir şeyi xatırlatmaq istərəm.

Mart hadisəsindəki müvəffəqiyyətsizliyin ən böyük səbəbi, bunu artıq hər kəs təsdiq edir ki, camaatımızın başsızlığı, o vaxta qədər bildiyi camaat xadimlərinə və siyasi firqə rəislərinə deyil, qeyri-məsul adamlara, ağılından ziyadə hissiyyətinə tabe şəxslərə uyduğu olmuşdur.

Ləhülhəmd [Allaha şükür olsun], bu gün o vəziyyətdə deyiliz. Millətin müqəddəratından məsul hökumətə və bu hökuməti doğmuş Parlamanı malikiz.

Hökumət və Parlamanımızın, bütün nöqsanı ilə bərabər bir məziyyəti var ki, böhranlı və məsuliyyətli dəqiqələrdə millətə başçılıq edir, onu hər hissiyyətə qarılımış yol ötən “mücahid”lərin şərindən saxlaya bilir.

Bunun üçün lazımdır ki, biz bütün hərəkətimizdə etidaldan [təmkindən; soyuq-qanlılıqdan] uzaqlaşmayıb, sükun və intizamı pozmayalım.

Tətil heyəti bizi bu gün matəmə dəvət edir. Bu dəvətə icabət edərək [razılıq verərək; tabe olaraq], bütün həyatı durduraraq Mart şühədasının ruhi-məzlumunu qarşısında diz çökəlim. Çökəlim də deyəlim ki:

Siz məzlum oldunuz. Biz sizin bu məzlumiyyətinizi tələfi etdirmək [əvəzini çıxmaq] üçün qanınız bahasına aldığımız hüriyyət və istiqlalı bərk saxlayacağız!

*M. Ə. Rəsulzadə
N 147, 31 mart 1919*

NÜMUNEYİ-İMTİSAL BİR GÜN

“Müsəvat” firqəsinin təşəbbüsü ilə çağırılan Müsəlman Əmələ [Fəhlə] Konfransı Martın 31-ni vətəni bir matəm olmaq üzrə elan [etməyə] və o günü ümumi tətil ilə keçirməyə qərar vermişdi.

Müsəlman əmələsinin bu qərarına Bakının bütün məhəllələri kəza [həmçinin] tabe olub Matəm Tətil Komitəsi cənbində [nəzdində] məhəllə məscidlərinin nümayəndələrindən ibarət bir şəhər şöbəsi təşkil etdilər. Bu günə məxsus qəzetələr nəşr olundu. Azərbaycan qəzetələri ilə “Müsəvat” vasitəyi-nəşri-əfkarları [fikirlərini yayma vasitələri] olan qəzetələr matəm nömrələri çıxardılar.

Matəm səhər saat 8-dən axşam saat 6-ya qədər təyin olunmuşdu.

Tətilə müsəlman olmayan əmələ təşkilatı nasıl baxacaq? Tətil müntəzəm və mütəşəkkil bir surətdə gedəcəkmi?

İştə, Azərbaycan paytaxtını düşündürən bir məsələ!

Kəndilərini bilməm hankı haqqa görə bütün Bakı fəqərəyi-kasibəsinin [proletariatının] nümayəndəsi adlandırılan “Raboçi Konfrans” heyəti-idarəsi ilə keçmişdəki tətilləri idarə edən “Staçeçny Komitet” [Tətil Komitəsi] ağızlarına su almışlardı.

26 bolşevik komissarlarından ötrü ümumi tətil etdirmək istəyən və əllərində qara bayraqlar və Şaumyanın fotoqrafı olaraq nümayişlər yapan “fəhlə nümayəndələri” on minlərlə şəhid dü-

şən bigünah Mart qurbanlarını xatırlamaq üçün çox da tələsmək istəmirlər.

Nəhayət, müsəlman əmələlərinin qəti qərarları təsirindən olmalıdır ki, “Raboçi Konfrans” idarəsi ayın 31-ni deyil, 30-nu matəm günü və bu münasibətlə mitinqlər tərtibini elan etdi. Fəqət nə mitinqlərə gələn oldu, nə də mitinqi çağıranlar özləri gəldilər.

Onlar bildikləri kimi Mart faciəsinə gözəyari baxa bilərlər. “Raboçi Konfrans” idarəsində bağdaş quran bolşevik biçar “rəislər” Mart gününü “matəm” deyil, bacarsalardı “bayram” edərlər. Onun üçün də onlar matəmin rəvnəqlə keçməsinə çox əhəmiyyət verməmişlər.

Fəqət türk demokratiyası [xalqı] kəndi qərarında sabitqədəm [möhkəm, sözdündən dönməyən] idi. Onun macərəpərəst politikalara işi yox idi. O, Martın 31-də kəndi qüvvətini göstərəcək, Mart şühədasının [şəhidlərinin] matəmi ilə müvəffəqiyyətsiz mitinqlər yapmaq surətilə oynamaq mümkün olmadığını isbat edəcəkdi. O bu gün bütün həyatı durduracaq, bununla kəndisinin nə kimi xatiri sayılır bir qüvvət olduğunu bildirməklə bərabər, martda tökülən nahaq və məsum qanların dəxi ağız sürütdürmə bir “matəm”lə yad olunacaq “əhəmiyyətsiz” bir vəq’ə [hadisə] olmadığını bütün cahana qarşı elan edəcəkdilər.

Martın 31-i yaxınlaşırdı. “Raboçi Konfrans” rəisləri içlərində mövcud olan az-

çox mətləb anlayanlarının “sözünə baxaraq” martın 30-da matəm mitingləri elan etmiş ikən bir də 31-ni matəm günü və eyni zamanda da tətil elan etdilər. Fəqət tamamilə “Müsavət”ə tabe olmaq üçün olmalıdır ki, tətilə saat 6-dan deyil, 12-dən etibarən qərar verdilər. Fəqət gecə saat 1-də çap olunan bu elan, bittəbii [təbii ki], rayonlara saat 12-dən sonra çatacaq, əmələlərin əksəri tərəfindən bir dürlü anlaşılmayacaqdı. Çünki bir gün əvvəl nəşr olunan müfəssəl vərəqlərində tətildən bir kəlmə olsa da bəhs olunmamış, biləks [əksinə], məsələdən tamamilə başqa bir ruhla danışılmışdı.

Matəm günü gəldi. Səhər saat 6-dan bütün əmələ rayonları “xəbərdar” borusunu çalaraq mədənlər dayandı. Şəhərdə bir dənə olsa da açıq dükan yox, fayton, araba, hambal tapılmaz. Gəmilər matəm əlaməti olaraq bayraqlarını yarıya endirmiş, şəhərdə və mədənlərdə böyük bir sükut...

Məscidlərdə pəsməzar [yas] məclisləri...

Saat iki radələrində Təzəpir məscidinin həyəti cəmi-qəfir [qələbəlik] ilə dolmuş, Yasin, Fatihə, nitqlər, Matəm Tətil Komitəsinin bəyani-təziyəti [başsağlığı verməsi]!..

Xəşyətavər [lərzəyə salan] bir hal!..

Bilafərqi-millət və məzhəb [millət və məzhəb fərqi olmadan] şəhərlə mədənlərin bütün səkənəsi [sakinləri] matəm halında.

Zabastovka tarixi ilə aşna olanlar söyləyirlər ki, Bakı bu vaxta qədər böylə bir tətil görməmiş!.. Aşura günü belə bu dərəcədə keçməmişdir.

Hər zabastovkada az olsun, çox olsun işə şətəl [kələk, cığallıq] qatanlar daima görülmüşdür. Fəqət bu dəfə bilaixtilaf [mübahisəsiz] hər kəs vaqə olan dəvətə ləbbeyk [baş üstə] demiş, işindən əl çəkmişdi!

Aşura yalnız müsəlmanlara məxsus ikən, bu gün Azərbaycanın vətəni bir matəmi [bütün vətənə məxsus matəmi] olduğundan bütün azərbaycanlılar matəm saxlamışlardı.

Bu günə mən matəm deyil, birlik günü deyəcəyəm.

Türk demokratiyası bu gün kəndi idarəsinin nə dərəcədə nəfiz [nüfuzlu] və kəndi təşkilatının nə qədər müəssir [təsiri] olduğunu təcrübə edirdi. Təcrübə əliyyəllə [ən yüksək, ən ali] dərəcədə müvəffəqiyyətli çıxdı.

Görüldü ki, türk demokratiyası istər və ittihadla [birləşərək] bir məqsədə əzm edərsə, digər kəndisi ilə həmkar olan demokratiya dəxi onunla bərabər olar. Ayağının altını boş görən “Raboçi Konfrans” son saatda ağıla gəldisə, rus əmələlərindən bir çoxu rayonlarında daha iki gün əvvəl müsəlman yoldaşlarına gələrək onlarla bərabər tətil edəcəklərini bildirmişlərdi.

Tətil yalnız əzəməti, istisnasızlığı ilə deyil, intizam və asayişpərvərliyi ilə də təmayüz edirdi [seçilirdi]. Zabastovka texnikasını bilənlər böylə bir tətil keçirmək nüdrətən [nadir halda] mümkün olar, deyirlərdi. Bütün gün kimsəyə təərrüz [hücum, təcavüz] edilməmiş, cüzi də olsa bir hadisə çıxmamışdır!..

Tətil ideal bir şəkildə icra edilmişdi. Tətilin idrak və disiplin üzərinə icra ediləni körpü hantallarının əsəri-həmiyyət-

ləri kimi parlaq vəq’ələrlə isbat edilmişdir. Müstəcəl [təcili] bir yükün paroxoddan çıxarılması üçün körpülərdən birinin hantallarına 6000 rublə təklif olunduğu halda, onlar təklifi rədd etmiş, matəm tətil heyətinə müraciət etmələrini cavabən bildirmişlərdi.

Bugünkü tətil türk demokratiyasının, müsəlman camaatının nə dərəcədə təşkilat və intizam qabiliyyətinə malik olduğunu aşkar etmişdir. Bu qabiliyyəti tərbiyə edən, onu doğru və salim bir yola salan, həqiqi millət mənfəəti ilə çalışan siyasi firqələrimiz fəaliyyət və təşəbbüslərini artırır və hərəkətlərində ciddi olarlarsa, o zaman Azərbaycan paytaxtında, fütqərayi-kasibə naminə işləyib də hərəkətlərində Azərbaycan ruh və məqsədi ilə uyuşa bilməyən təşkilat əhəmiyyət və mənasını qaib edər.

1919 sənəsi Mart matəmində xalqımızda görülmən təşkilat istedadını hüsn-istifadə etmək, heç şübhəsiz ki, 1918 sənəsi Mart şühədasının [şəhidlərinin] ruhi-məzlumunu razı salacaq ən böyük mükəfat, ən gözəl ehsandır!

Buna çalışalım!

1919-cu il Martın 31-i bizə birlik və ittihad üçün bir nüməneyi-imtisal [nümənə götürülməli misal] təşkil etləsin!

*M. Ə. Rəsulzadə
N 148, 2 aprel 1919*

MİLLİ BİR GÜN

Aprelin 5-i heç şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixi-təşəkkülünə [təşəkkül tarixinə] milli günlərdən biri olmaq üzrə qeyd olunacaq.

Bir gün əvvəlcə çıxan qəzetələr:

– Ordumuz gəlir! – xəbərini vermişlərdi.

Sabah açılarkən xalqımızın ordusunu nə kimi bir sevinclə istiqbala [qarşılamagə] hazırlandığı görüldü. Bazar, dükan, ev, küçə – həpsi xalılarla bəzənmiş, aylı-yıldızlı bayraqlar şəhərə adətə bayram rəngi vermişdi.

Böyük-küçük, oğul-uşaq, kişi-arvad hər kəs küçələrdə idi. Damların üstü belə qadınlarla dolu idi.

Ordumuz müntəzəm səflər, qüvvətli süvarilərlə, qismi-məxsusumuzda [xüsusi hissəmizdə] bərtəfsil [təfsilatı ilə] yazıldığı vəchlə şəhərin mərkəzi küçələrini dolaşaraq Hökumətin, Parlamanın və möhtərəm müsafirlərimiz ingilislərin nümayəndələri tərəfindən təbrik edildikdən sonra Salyan qışlarına [kazarmalarına] getmiş, qışlaya gedərkən Şamaxı yolunda əhali tərəfindən istiqbal olunaraq ayaqları altında qurbanlar kəsilmiş, keçdikləri küçələrdə, damlarda və balkonlarda oturub aylarla yollarını gözləyən qadınlar tərəfindən güllər saçılmışdır.

Ordumuzu ilk dəfə olaraq paytaxtımızda görmək, xalqımızın kəndi ordusunu böylə təsviri qeyri-qabil böyük bir ruh və sevinclə istiqbal etdiyini seyr

eyləmək, millətin hürriyyətini, istiqlalını sənələrdən bəri gözləyən və bunu bir fikir və bir ideal olaraq pərvərdə edənlər [bəsləyənlər] üçün nə dərəcədə böyük bir bayram, nə şanlı və şərəfli bir gün idi!.. Parlamanın sosialist əzasından [üzvlərindən] birisi bugünkü hissiyyətini anladarkən deyirdi ki:

– Mən bu gün doğrudan da milləti görürəm. Bu saatda hər kəs kəndiliyini unutmuş, təbii olaraq hər kəs vahid bir vücudun cüz’ü [hissəsi] olduğunu dərk etmişdir.

Əvət, doğrudur, öylə anlar, öylə dəqiqələr, öylə hissələr, öylə zamanlar vardır ki, onda sinif mənfəəti, firqə hissi, şəxs qərəzi unudulur, millət əfradı [fərdləri] yalnız bir vücud olduqlarını düşünürlər.

Bu gün, ordumuzun paytaxtımıza gəldiyi gün, böylə günlərdən, böylə dəqiqələrdən biri idi.

Ordumuzun gəldiyi münasibətilə köksü qabaran bir vətəndaş bugünkü sevinclə keçən ilki günləri müqayisə edirdi.

– Əlhəmdülillah, bugünləri də görəcəkmiz! – deyirdi.

Aprelin Azərbaycan tarixi səhifələrinə yazılacaq 5-ci günü yalnız xalqımızda tövliid etdiyini [meydana gətirdiyi] təsliyyət [ürək-dirək vermək, təsəlli vermək] hissələri ilə deyil, oyandırdığı vəhdəti-milli idrakı ilə də böyükdür.

Bu gün mən görürdüm ki, bir millətin milət olduğunu kəndisinə bildirmək və

onda etimadi-nəfs xassəsi [özünə inam hissi] oymatmaq üçün milli bir hökumət təşkilinin əlaməti-zahirisi [zahiri əlaməti] olan ordunun nə qədər böyük bir əhəmiyyəti, nə dərəcə əsərli [təsirli] bir nüfuzu, mənəvi və tərbiyəvi bir nüfuzu vardır.

* * *

Kəndi doğma ordusunu böylə doğma hissərlə qarşılayan paytaxtın, əsgərlərdən gözlədiyi məqsədləri xülasə etmək lazım gələrsə, bunu iki-üç sözlə xülasə etmək olar.

– Hürriyyətimizin müdafiəsi, namus və istiqlalımızın mühafizəsi!

Gözlədikləri bu məqsədlərin ifası üçün təşkil olunan yeni ordumuzun cansipəranə bir surətdə çalışacağına, bu gün məhdud bir qitəsini [hissəsini] istiqbal eylədiyi ordunun, inşallah, getdikcə böyüyüb möhkəmləşəcəyinə inandığı bir səmimiyyətə xalq ordumuzun əzmkar generalı Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov cənablarını pək haqlı olaraq alqışlara tuturdu.

* * *

Ordumuzu istiqbal edərkən Mart faciəyi-əliməsini [kədərli Mart faciəsini] gözləri ilə görənlər bittəbii bu martı o mart ilə müqayisə edirlərdi.

Fəqət mən martı martla deyil, apreli noyabr ilə müqayisə edirdim.

O gün ki, türklərlə bərabər yeni vücud gələn Azərbaycan qitələri də çəkilir, buraya ingilis komandanlığı ilə bərabər Biçeraxovun əsgərləri gəlirlərdi.

Şəhərin üstündə uçan qara qarğa, Biçeraxovun aeroplanı, yuxarıdan başımıza vərəqələr nəşr edir [yayır], Rusiya şəhərinə gəldiyini, hər kəsin Rusiyaya tabe olması lüzumunu bildirirdi. Ah, o nə əndişəli, nə qorxulu, nə ağır günlər idi.

İngilislər burada hürriyyət və istiqlal ilə yaşamağa əzm etmiş bir millət olduğunu bilməyir, bizim haqqımızda başqa düşmən mənbələrdən almış olduqları məlumat üzərinə hərəkət edir kimi yətilər.

Günlər keçdi. Üfüqi-siyasət açıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin binası möhkəmləşdi.

Bizə qara xəbər gətirən düşmən qüvvət – Biçeraxov-Prjevalski əsgərləri şəhərimizdən çıxarıldı. Flotun [donanmanın] silahı alındı.

Nəhayət, ordumuz gəldi.

Şəhərimizin bəlakeş [bəlalər çəkmiş] sinəsi üzərində əzmkar qədəmləri ilə yürüyən əsgərlərimiz müztərib [iztirab çəkən] ürəklərdə yürüyüş ahəngi ilə mütənəsb sevinc zərbələri hasil edir, hər kəs bilaixtiyar:

Yaşasın ordumuz! – deyirdi.

Ordumuzun gəlməsi ilə qabaran hissiyyətimizi ifadə üçün xalqın bir ağızdan söylədiyi sözə biz də iştirak edəlim:

Yaşasın ordumuz!

*M. Ə. Rəsulzadə
N 151, 7 nisan [aprel] 1919*

İRAN VƏ BİZ

Hökumətimiz tərəfindən bugünlərdə İran paytaxtı Tehrana bir heyəti-mürəx-xəsə [nümayəndə heyəti] göndərilmişdir. Heyəti-mürəxxəsənin məqsədi yeni təşəkkül etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətini İran Hökumətinə müərriflik edib də [tanıdıb da], bu iki müsəlman dövləti arasında hüsn-münasibət [yaxşı münasibətlər] təsis və təmin etməkdir.

İran ilə dini, mədəni və tarixi münasibətimizdən əlavə, sıxı bir müqəddərati-siyasiyyətimiz vardır.

İranın səlaməti bizim üçün, bizim səlamətimiz İran üçün son dərəcədə mühümdür.

Daima zərbələrini yediyi cahangir [imperialist] Rusiya yerində, iləridə yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəyi mühəqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqaziya görmək İranın əxəss [başlıca] amalıni təşkil etməlidir. Müstəqil Qafqaziya içərisində müstəqil və nüfuzlu bir müsəlman hökumətinin vücudu isə bilxəssə İran vətənpərvərlərini sevindirir.

Biz əminiz ki, dərin düşünür İran mütəfəkkirləri bu sevincə yabançı deyildirlər. Burada İrani təmsil edən siyasi nümayəndələrin hər münasibət gəldikcə ibraz etməkdə [göstərməkdə] olduqları dostluq və qardaşlıq hissiyyətləri bizə bu əmniyyəti verir.

Araz nəhrinin yuxarısında təşəkkül edən mədəni bir islam cümhuriyyətinin

hər halda İran üçün faydalı olacağı İran siyasiyyunundan [siyasətçilərindən] ötrü şübhəli bir məsələ halında olmasa gərək.

Dini və mədəni münasibətdən əlavə, İran ilə Cümhuriyyətimiz miyanında [arasında] hər bir münasibətdən daha qüvvətli bir rabitə vardır: iqtisadi rabitə. İran bizimlə külliyyətli surətdə ticarət etməkdədir. Bakı bəndəri [limanı] ta əski zamanandan bəri İran ticarətinin ən mühüm bir qapısını təşkil edir.

Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əmələlərlə [fəhlələrlə] işlər, Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və sair hübubatı [dənlə bitkiləri] İran Azərbaycanının əmələsi olmazsa, toplanmamış qalar.

Bundan əlavə, Cümhuriyyətimiz ilə şahlıq arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir qərabət [yaxınlıq] və münasibət vardır.

Ədəbiyyatımız, ədiblərimiz, şairlərimiz, mühərrirlərimiz – bilxəssə əski məktəbdən yetişənləri – İran feyzi ilə pərvəriş bulmuşlardır [qidalanmışlar]. Firdovsi, Sədi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Molla Rumi və sair İran səramədani-süxəni [söz ustalari] bizimkilər tərəfindən adətən mənimşənmişlərdir. İçərimizdə İran üsulu tərbiyə almışlarımız, fars ədəbiyyatı ilə aşına maraqlılarımız az deyildir. Hələ Nizami, Xaqani, Məhsəti kimi İran ədəbiyyatı-qədiməsinin axırkı dövrəsinə adlı şairlər yetişdirməklə də iftixar edəriz.

Azərbaycan ədəbiyyatının üstadi-əvvəli, şeyxüşüəra [şairlərin şeyxi] Füzuli, bu türk Hafizi bu gün Arazın şimalından ziyadə cənubunda mərufdur [tanınır]. Nəbati, Raci, Məhəmməd Bağır, Dilsuz, Ləli və sairə kimi Azərbaycan gülşəni-ədəbiyyatına [ədəbiyyat bağçasına] başqa bir rəng və ruğən [parlaqlıq] verən ədiblər İranın yetişdirmiş olduğu güllər, çiçəklərdir.

Qafqaziya Azərbaycanı İrandan aldığı borcu mümkün olduğu qədər iadə etməyə dəxi çalışmışdır.

Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bərəkətli səhnəsini təşkil edən Bakı mətbuatı heç bir zaman İrana yabançı qalmamışdır. Burada nəşr olunan mətbuatimövqutə [dövri mətbuat] hər zaman İran qüssələri ilə qüssələnmiş, onun sevincələri ilə sevinmişdir. Bunun üçün də o, İranda rəğbət qazanmış, bilxassə Təbriz Bakı mətbuatının ikinci mərkəzi-tövzisi [paylanma mərkəzi] olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müvəffəqiyyəti isə İranın yalnız türkcə danışan şəhərlərinə deyil, bütün mühüm mərkəzlərinə qədər şamil olmuşdur.

Nəbati bizdə olduğu qədər, Seyid Əzim də İranda mərufdur. Biz Ləlini bildiyimizdən ziyadə, İran mərhum Sabiri tanıır, “Hop-hop”un “Mən deyən oldu, sən deyən”ini hamı çocuqlar əzbərdən oxur.

Musiqimiz kəndinə məxsus bir xüsusiyyəti mühafizə etməklə bərabər, əsas etibarilə İran musiqisidir. Böylə ikən opera və operettalarımız vasitəsilə biz bu xüsusda dəxi müqabil bir təsir etməqlə borcumuzu verməkdəyiz.

Dramaturqlarımızın yazdığı faciə və komedilər isə yalnız Təbrizdə deyil, Rəşt-

də, Qəzvində, hətta Tehranın özündə belə müvəffəqiyyətlə tamaşa edilir. Aktorlarımız, kamali-məmnuniyyətlə qeyd eyləyiriz, Tehranın bütün ədəbi məhfillərində [dairələrində] məzhəri-qəbul olaraq [qəbula nail olaraq] hətta Şah həzrətlərinin sarayına belə hülul eyləmişlərdir [daxil olmuşlardır].

Möhtəşəm bir tarixə, parlaq bir mədəniyyətə malik olan şirü-xurşid məmləkəti kəndinə müstövli olan [onu istila edən] istibdad sayəsində uzun bir inhitat [düşüş, geriləmə] dövrəsi keçirdi. Bu dövrəyə bir intəha vermək qəsdilə İran milləti məşrutiyət [məşrutəçilik, konstitusiya tərəfdarlığı] bayrağını qaldırdı, cihada başlandı.

Bakı mətbuatının bu yoldakı xidməti inkar edilməz. Qafqaziya türklərinin fikri-hürriyyətlə məşbu [dolu] olanları bir an əvvəl İrana atıldılar, dindaşlarına kömək etməyi bir vəzifeyi-vicdaniyyə bildilər.

Kəndi səadətini təmin üçün icra eylədiyi böyük mübarizədə, bir az da olsa, İran millətinə – bildiyim və bacardığım qədər – yardım edənlərdən olmaqla iftixar eylərəm. Bu sənələrin, iranlı vətənpərvərlərlə bərabər çalışdığımız illərin məhsulu olaraq iranlıların Qafqaziya müsəlmanları xüsusunda pərvərdə etdikləri [bəsədikləri] hissiyyət və təməniyyət haqqında eyi xatiratım vardır.

Bu xatirat mənə haqq verir düşünəyim ki, Cümhuriyyətimiz tərəfindən İrana göndərilən heyəti-mürəxxəsə ümid etdiyimiz hüsn-qəbula məzhər olacaq, iranlı mütəfəkkir arxadaşlarımız Bakıdan gələn bu heyətin dost və əqrəbə bir milləti təmsil eylədiyinə qane olacaqlar və kəndisinə o surətlə müamilə [rəftar] edəcəklərdir.

Mütəfəkkir arxadaşlarımız deyirəm, çünki hər məmləkətdə olduğu kimi, bit-təbii, İranda da səthi düşünər, fəqət mütəfəkkir keçinər adamlar yox deyildir. Meydanda bir az da qəsdən sui-təfahümlər və sui-təvillər yapan [yanlış anlayan və yanlış qiymətləndirən] və məxsusi məqsədlərlə düşmənanə fikirlər nəşr edən [yayan] adamlar bulunursa – ki, böylələri məttəəssüf [təəssüf ki], az deyildir – o zaman bu qəbildən olan mütəfəkkirlər həman mütaliələr yürütməyə başlar, nəticədə səmimiyyət və istilik əvəzinə quru bir rəsmiyyət və soyuqluq çıxar.

İştə, quru rəsmiyyətlə iktifa [kifayət] etmədiyimiz üçün biz burada kəndilərinə şikayət etdiyimiz “mütəfəkkir”lərin Cümhuriyyətimizin ismi haqqındakı tənqidlərinə bir az nəqli-kəlam etmək [sözü gətirmək] istəriz.

Bəzi İran mühərrirləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin vücudunda İranın tamamiyyəti-mülkiyyəsinə [ərəzi bütövlüyündən] ötrü “ələni” [açıq] bir təhdid görülmüş. Və Azərbaycan İranın bir vilayəti ikən bunu Cümhuriyyətimizə “ələm” [bayraq] etdiyimizə etirazları varmış.

Biz bu xüsusda vaxtilə – bir münasibətlə – izahat vermişdik. “Azərbaycan” deyərək qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqaziya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edir. “Azərbaycan” ismi isə coğrafi bir istilah [termin] olmaqdan ziyadə, qövmi bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki türkcənin bir növüdür) mütəkəllim [danışan] məxsus [xüsusi] bir qövəm ədd [hesab] edirik. Bu qövmin is-

mi nə Aran, nə Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır.

Bu təbir, bu mənə ilə, Rusiya inqilabının Rusiyadakı millətlərə istiqlal meyli verdiyindən sonra deyil, daha əvvəlcə mövcud idi. Bundan otuz il əvvəl Petroqrad darülfünunlarında [universitetlərində] təhsil edən Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən gedən müsəlman tələbələr milliyyət əsası üzrə təşkil eylədikləri cəmiyyətlərinə “Azərbaycan Cəmiyyəti” demişlərdir. Bir ənanə olaraq rus paytaxtında təhsil edən tələbələrımız “Azərbaycan gecəsi” namı ilə hər il bir müsəmirə [konsert; tamaşa] tərtib edər gəlmişlərdir.

Qafqaziya türkcəsindən ruscaya bir lüğət tərtib edən əski müəllimlərimizdən Qənizadə cənabları kəza [həmçinin] lüğətlərinə “Azərbaycan istilahi” namını vermişlərdir.

Mətləbi kəlmə ilə münəqişə etdirmək doğru olammas. Çünki, məsələ yalnız bir isim üzərinə münəcər olarsa [iş o yerə gəlsə], o zaman o qədər bir məsələliyi də qalmaz. Fəqət qorxulur ki, bu ismin müsəmmasına [bu adla adlandırılana] da hüsn-təvəccöh bəslənilməsin. Ola bilər düşünölsün ki, başqa bir isimlə olsa da məxsus bir qövəm olmaq əsası və xüsusiyyəti üzərinə təəssüs edəcək [qurulacaq] Cümhuriyyət, İranın şimalında o əsas və xüsusiyyətə uya bilər bir kütlə olduğu üçün mətlub [arzu edilən] deyildir. Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki, ciddi mütəfəkkirlərcə beş para qiyməti olammas. Çünki o zaman Cümhuriyyətimizi təşkil edən qövmin qövmiyyətini inkar etmək, ona kəndi müqəddəratını təyin haqqını verməmək icab edər. Böylə bir

vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və sair xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz.

Böylə olunca Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə hissi oyatmamalı, yanı başlarında bir Ermənistan, bir Gürcüstan hökuməti təşəkkül etdiyi bir zamanda, bir də həmkəş [dindəş, məzhəbdəş] və əqrəbə bir Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini [güclənməsini] səmimənə bir surətdə arzu etməlidirlər.

Heyəti-mürəxxəsəmizin ən böyük müvəffəqiyyəti işte bu arzunun İran əfkari-ümumiyyəsinde [ictimaiyyətində] mövcud olduğunu bilmək və bunu bizə bir an əvvəl təbşir etmək [müjdələmək] olacaqdır. İntizardayız!

M. Ə. Rəsulzadə
N 152, 8 nisan [aprel] 1919

SİYASƏTƏ QARIŞMAZ

Oxuyucular bilirlər ki, Məclisi-Məbusan qanunnaməsinin bir fəslinə görə Bakıdakı Həmkarlar Şurasının dəxi Məclisə üç əza [üzv] göndərmək haqqı vardır.

Bu qanuna binaən [görə], vaxtilə Hökumət rəisi Fətəli xan Xoyskinin Həmkarlar Şurası idarəsinə (Soyuza) vəkilərini göndərmək üçün yazdığı kağızına məzkur [adı çəkilən] idarənin nə kimi şiddətli bir rədd məktubu yazdığı məlumdur. Bu kağızla Soyuz bütün Bakı proletariyasına nümayəndəlik edərək Məclisi-Məbusanı və Azərbaycan Hökumətini inkar edir, əməllərin rəyi[nin] demokratik və vahid Rusiya ilə olduğunu söyləyirdi.

Bu o zamanlarda idi ki, bu gün bolşeviklərlə qucuşmaqda və öpüşməkdə olan Roxlinlər və bilxassə Sako Saakyanlar bizi dənizlər adlayıb, dərələr keçib də Ufa hökuməti ilə yapışdırmaq istəyirdi.

Zaman dəyişdi, ufaçılar [Məclisi]-Məbusana gəlmək istədilər. Ərizə yazdılar. Müsəlman sosialistləri də öz tərəflərindən Soyuzu Məclisə gətirmək istədilər. Bu dəfə Soyuz şiddətlə deyil, hikmətlə rədd edirdi. Əsas etibarilə biz Məclisin əleyhində deyiliz; yalnız bu qədər var ki, dedilər:

– Həmkarlar İttifaqı siyasətə qarışmaz!

Atılan qədəmin bu, zahiri dəlili idi. Batini dəlili dəxi o qədər üstüörtülü bir şey deyildi. Müsəlman əməllər Məclisi-

Məbusan tərəfində idi. İlk günlərdə olduğu kimi türk demokratiyası təşkilatsız və səssiz dəxi deyildi. Əmələ Konfransında rəislərin ikiüzlü siyasətləri puçunurdu [puç edilirdi]. Rus əməlləri isə biləks [əksinə] [Məclisi]-Məbusanın əleyhində idilər. Soyuz iki tərəfi də incitmək istəməyirdi. Onun üçün də Həmkarlar İttifaqının siyasi deyil, sinfi və silki bir müəssisə olduğunu xatırlayır, bu surətlə həm xoşbəvər [sadələvh] müsəlman sosialistlərini, həm də inadçı rus demokratiyasını razı salırdı.

Günlər keçdi, həftələr ötdü. Çurayev-Roxlin və kompaniyasının ruhunda başqa bir dönüklük hasil oldu. Artıq böyük Rusiya fəraqı [ayrılığı, həsrəti] ilə titrəyən millətlər, əldən çıxmış hakimiyyət üçün sızlayan ciyərlər Ufadan deyil, Moskvadan ümid bəkləməkdə, rus idarəsinin gəlişini gözləyən həsrətkeş gözlər “Qızıl ordunun” hərəkətinə baxmaqda idilər.

Meydanda yeni simalar, yeni isimlər zühur edir: Bakı əməlləsinin mürşidi sayılan Roxlin haranın çağalası bəlli olmayan mirzoyanlara tərki-mövqe eyləmək [öz yerini vermək] məcburiyyətində qalır.

“İskra” və “Znamya truda” qəzetələri “bolşevizm”ə doğru yol tutmaq, “sovet” hökumətini tanımaqdan bəhs edirlər.

Bu məqsədlə yeni manevrələr başlayır: Zaqafqaziya, Dağıstan və Zakaspi həmkarlar ittifaqının ictimiası [yığıncağı].

Professionalını soyuzlar syezdi [Həmkarlar Şuraları Qurultayı].

Bu syezdə iqtisadi məsələlərdən əlavə və ümdə olaraq siyasi məsələlər, bilxassə [xüsusilə] Zaqafqaziya dövlətlərinin ittihadı [birliyi] kimi məsələlər qoyulur.

Tiflis mərkəzi soyuzu başda olan bütün Gürcüstan soyuzları bu proqramı qəbul etməyirlər. Sırf iqtisadiyyata aid olmaq və həm də Zaqafqaziya dairəsinə şamil olmaq üzrə Tiflisdə bir syezd çağırılır. Bakıda bir, Tiflisdə iki syezd açılır.

Məqsəd hasil olmayır. Bakılıların istədiyi “demokratiya ittifaqı”, təbiri-məxsusla “cəbhə bütünlüyü” hasil olmayır.

İstiqlalçı gürcülər ayrılırlar.

Nə isə, syezd toplanır. Tamam da olmasa, açılır. Deyirlər ki, bu Azərbaycan ilə Dağıstan və Zakaspi syezdidir. Fəqət heyəti-ümumiyyəsi etibarı ilə bu, rus əməllərinin syezdidir.

Həmkarlar İttifaqı siyasətə qarışmaz!

Fəqət Həmkarlar İttifaqının syezdi siyasətdən başqa bir şeylə məşğul olmadı. Soyuzlar naminə toplanan hakimiyyətə həsrətkeş böyük rusiyaçı siyasilər həman vahid Rusiyadan, bolşevizmdən, hökuməti ələ almaq lüzumundan bəhs edib durdular.

Bizim sosialistlər dəxi bu vahid Rusiya eşqilə qızıxan qafalar içində, alqışlara məzhər [nail] olaraq söz söylədilər; söylədikləri sözlərinin “demokratik Rusiya ilə onlar da əsasən zidd deyildirlər” məfhumundakı qismi o qədər gurultulu alqışlara nail oldu ki, “millətlər təyini-müqəddərətə haqlıdırlar” misalındakı cümlələrini tamamilə gurultuya vermiş oldu.

Bilməm böylə Həmkarlar İttifaqının syezdi deyil, qaynar bir siyasət qazanı

içində qızıxan “Hümmət”çilər, Həmkarlar İttifaqı Şurasının vaxtilə kəndilərinə yazmış olduğu:

– Soyuz siyasətə qarışmaz! – məzmunlu kağızı xatırladırlarmı? Yoxsa “İnternasional” mahnısının avazi-dilarası [kənül alan avazı] təsiri iləmi hər şey unuduldu?!..

Hər şey unudulsa da, bir şey qətiyyəən unudulmaz. Bunu əlbəttə ki, bizim sosialistlər dəxi bilxassə nəzərdə tutar; süni bir surətdə çağırılan “soyuzlar syezdi”ni, bərfərz [fərz edək ki], Azərbaycan əmələsinin misli kimi qələmə vermək istəyənlərə “yalan söyləyirsiniz” – deyərlər.

Azərbaycan demokratiyasının özəyini təşkil edən türk demokratiyası bu syezdə yoxdur, syezd yalnız hakimiyyətə həsrətkeş ruslardan və rusiyaçı politikanlardan ibarətdir.

Bu syezdin böylə olduğunu bilərək gürcü demokratiyası, Ermənistan demokratiyası kimi, türk demokratiyası kəndi münasibətini ona nisbət mənfi bir surətdə təyin etmiş oldu.

“Hümmət”çilərin və yaxud Azərbaycan sosialist-revolusionerlərinin firqə nümayəndəsi olaraq orada iştirakları qətiyyəən bu syezdin türk demokratiyası iştirakı ilə toplandığına dəlil olammaz.

Bu, Həmkarlar İttifaqının deyil, Rusiya hakimiyyətinə həsrətkeş bulunan politikaçıların syezdidir.

Yoxsa:

– Həmkarlar İttifaqı siyasətə qarışmaz!

M. Ə.

N 156, 13 nisan [aprel] 1919

AZƏRBAYCAN VƏ İRAN

Tehran qəzetələri cümhuriyyətimiz naminə Tehrana gedən heyəti-mürəx-xəsənin [nümayəndə heyətinin] vürudunu [gedib çatmasını] təbrik etməklə bərabər, “İran və biz” məqaləsində bəhs etdiyimiz mövzunu təcdid edərək [yenidən gündəmə gətirərək] “Azərbaycan”ın özündən deyil, ismindən uzun-uzadıya bəhs etməyə başlamışlardır.

Başda möhtərəm “İran” qəzetəsi olduğu halda Tehran qəzetələri “Yeni doğmuş islam hökumətinin” adından “diligir [dixor] olduqlarını” qeyd edir, iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün “Azərbaycan” isminin dəyişməsinə təklif edirlər.

İran qəzetələrincə bizim, Qafqaziyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə “Azərbaycan” ismi verməyə haqqımız yoxdur. Bu, İranın minəqədim [qədimdən bəri] vilayəti kimi tanınan Azərbaycan əyalətinin haqqıdır.

Biz burada tarix, irq və coğrafiyaca “Azərbaycan” ismini daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə “İran” rəfiqi-möhtərəmimizin ədillə və istidlalatı [dəlilləri və sübutları] haqqındakı mülahizələrimizi bəyan etmədən əvvəl, bir mütalə dərməyan etmək [fikrimizi meydana qoymaq] istəriz:

Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqaziyadakı azərbaycanlılar “Azərbaycan” kəlməsini coğrafi mənasından ziyadə, qövmi bir mənada

istemal edirlər [işlədirlər]. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi deyil, bir də Azərbaycan camaatı vardır. Bu camaat kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından [tayfalarından] bir millətdir ki, İran rəfiqimiz bunlara “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” [Qafqaz müsəlman türkləri] deyir.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-məruf ilə [hamının bildiyi sözlə ifadə etsək] – şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edirlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatroları, operaları o şivədə tərtib edilir.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə “azərbaycanlı” təbirinin eyni mənanı ifadə eylədiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh eyləmək [tənqid etmək] mümkün olsa da, qövmiyyət [etnoqrafiya] nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı “ətrak” ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaracadağ mahallarındakı “ətrak”ın biri-birindən nə ilə ayrılıqlarını mən eyi fərq edəmməyirəm. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət [ənənələr] burada da, orada da hökmfərma [hökm sürməkdədir]. Ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyati-siyasiyyə ilə yaşamanın təsiratı mövcud.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın “ətraki-müsəlmani-İran” kimi daha məruf bir ismi vardır – Azərbaycan türkü.

Əski Şirvan, Muğan, Aran, Bərdə, Albaniya, Bəsfərçan, nəhayət Gəncə, Bakı, İrəvan vilayətləri ilə adlanan bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən bu ismə haqlı olduğu inkar olunsada, burada böyük bir əksəriyyətlə yaşayan türklərin Azərbaycan türkcəsi ilə mütəkəllim [danışan] bir millət olduqları cərh [inkar] olunmaz.

Böyük müharibənin və misilsiz inqilabın nəticəsində zühura gələn növdə [yeni] hökumətlərin istinad etdikləri ən qüvvətli və ən sağlam bir məbnələri [binələri] vardır: qövmiyyət binası. Tarix, coğrafiya, strateji mülahizəti ikinci, üçüncü dərəcədə gəlir mülahizələrdir. Yeni bir hökumətin təəssüs[ü] üçün ən əvvəlcə yekvücdə bir milliyət təşkil edən qövmin kəndisini tanımasıdır.

İştə Azərbaycan Cümhuriyyəti Tehran qəzetələrinin düşündüyü kimi bir taqım “xəyalpərvər” cavanların uydurub “mülahizəsiz” qocalara qəbul etdirdikləri bir isim deyildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatı-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis etdiyi bir hökumətdir.

Deyirlər ki, “isminizi dəyişin də biz sizi böyük bir qardaş kimi dərağuş edək” [bağrımıza basaq]. Yoxsa biz sizdən “mükəddər və zəniniz” [incik və şübhəli] (“Gülşən”, nömrə 85).

Bizdən neçün zəindirilər? Təsəvvür etmək lazım gəlir ki, İranın bir vilayəti olan Azərbaycanın ismini aldığımız kimi,

müsəmmasına da [adın ifadə etdiyi obyektdə] gözümüz vardır.

Cümhuriyyətimizin, cümhuriyyətdən əvvəl Azərbaycan muxtariyyəti haqqındakı davamızın qətiyyəti Araz nəhrinin cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, bilfeil [əməli olaraq] dəxi isbat etmişiz. Buna qarşı: “Vaxtilə ermənilər dəxi məqsədimiz Türkiyə Ermənistanıdır deyirlər” – deyə şübhələr bəyan edirlər (“İran”, nömrə 414).

Bu misal, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin İran Azərbaycanı ilə işi olmadığı haqqındakı bəyanatı ermənilərin Ermənistan haqqındakı bəyanatı ilə müqayisə etmək bizi isimdən ziyadə müsəmma üstündə dayanmağa vadar edir.

Əcəba, nə düşünülür? İranlı qardaşlarımız necə təsəvvür edirlər? Arazın şimalında, ismindən sərfi-nəzər [adını bir tərəfə qoyaraq], bir müsəlman cümhuriyyəti təşəkkül edir. Bu cümhuriyyətin lisanı Arazın iki tərəfində də qonuşulan bir türkcə olacaq. Hakimiyyəti “İran”ın təbirincə deyəlim, “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın mənus olduğu [vərdiş etdiyi, adət etdiyi] ruh və ənənətdən [ənənələrdən], ülfət etdiyi adət [adətlər] və məişətdən doğma bir ruh və xüsusiyyətlə qüvvətlənəcək, ismini bərfərz [fərz edək ki], qərib[ə] olsa da Qafqaz türk hökuməti qoyacaq. Əcəba, bunda İran üçün bir xəttər [təhlükə], bir zərər təsəvvür olunarmı?

Əgər İran Hökuməti Avropa mətbuatından anlaşıldığı vəchlə [anlaşılaçağı kimi] Zaqafqaziya hesabına tövsiyə-ərazi etmək [ərazisini genişlətmək] fikrində deyilsə, bittəb [təbii ki], burada kəndisindən

ötrü xəttərək [təhlükəli] bir şey təsəvvür olunarmaz. Çünki yeni təşəkkül edən hökumətin kəndisinə qarşı mütəcaviz [təcavüzkar] olmadığını bildikcə, buna yalnız müsəidət etməsi [izin verməsi] lazım gəlir. Yox, bu xüsusda etimadı yoxsa, o zaman ismin bu və yaxud başqa olduğunun əhəmiyyəti qalmaz. Zira göstərdiyi misalda olduğu kimi, bugünkü Ermənistan Cümhuriyyəti adına bərfərz “Ararat” deməklə Türkiyə ərazisi üzərindəki müddəiatından sərfi-nəzər etmədi [iddialarından vaz keçmədi], yaxud Türkiyə ərazisi üzərində “Ermənistan” ismi ilə deyil, bərfərz “Van” ismi ilə təəssüs etsəydi [qurulsaydı], madam ki, Qarabağa qədər tövsi etmək [genişlənmək] fikrindədir, kəndisinə Ermənistan deməməklə bundan fərağət etməyəcəkdidi [əl çəkməyəcəkdidi].

Bilməyiz təkəddür [incimə, könlü bulanma] yalnız İranın bir vilayəti ilə iltibas edən [qarışan] ismimizdənmi, yoxsa İran Azərbaycanındakı xalqın mənaviyyətinə təmas edən bir müsəmmamızdanmi iləri gəlir?

Məsələ yalnız ismə aid olsaydı, o qədər əhəmiyyəti olmazdı. İsim üstündə beynəddüvəl [dövlətlər arasında] bir ixtilaf zühuru tarixi-ələmdə görülməmiş, islam tarixində dəxi inşallah görülməz.

Bizə öylə gəlir ki, Araz nəhri şimalında olan azərbaycanlıların təşkil etdikləri müstəqil bir hökuməti-islamiyyənin paydar [daimi] olması İranın mənafeyindədir.

Əgər Parisdəki İran heyəti-mürəxxəsəsinin [nümayəndə heyətinin] Zaqafqaziya yer almaq istədiyi haqqındakı nəşriyyat [yayılan fikirlər] doğru isə, o zaman haqqımız var düşünəlim ki, İran höku-

məti bizim kimi deyil, başqa dürlü düşüncür. Çünki “İran” qəzetəsinin də işarə etdiyi kimi, vaxtilə İrandan kəsilən Azərbaycanı təkrar İrana (yəni Azərbaycana) bitişdirərlərsə, o zaman yerdə – sərih söyləmək lazım gəlsə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalar ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz.

Heyəti-mürəxxəsəmizin vürudunu təbrik edən Tehran mətbuatı özümüzdən bir iki-üç sətirlə iktifa [kifayət] etmiş ikən, adımızdan hasil etdikləri təkəddürlərinin [kədərlərinin] izahı üçün sütunlar deyil, səhifələr dolusu yazılar yazmağa lüzum gördüklərindən, bizdə böylə şübhənak [şübhəli] bir hissə oymışlardır.

Möhtərəm “İran” qəzetəsi “Azərbaycan” isminin və bu müsəmmadan qəsd olunan Azərbaycan məqsəd və fikrinin mürrəvici [rəvac verəni] olaraq acizlərdən bəhs edərkən, əvvəldə Qafqaziya Azərbaycanından bəhs etmişkən, sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədiyimi qeyd edirlər. Fəqət bilməm ki, bunu hankı bəyanım və hankı bənamımla [hansı adla] izhar etmiş, nə vaxt və nə yerdə söyləmişəmdir?! Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türküstandan təzminatı-əraziyyə [ərazi təzminatı] təklifində bulunanlarımızdan dəxi bəhs olunur ki, əcaib bir şeydir.

İştə, iranlı qardaşlarımızın bu kimi yanlış və bir taqım iğraqlara [mübalığələrə] batmış məlumatdan istifadə etdikləri üçündür ki, onlar Azərbaycan isminə bu qədər əhəmiyyət verib, nəhaq şübhələrə və münasibətsiz gümanlara düşürlər.

Buradan keçdikdən sonra, “Azərbaycan” kəlməsi üstündəki tədqiqata gələlim: müqəddəmətən [qabaqcadan] söy-

lədik, bizdən ötrü kəlmənin coğrafi mənasından ziyadə qövmi bir mənası vardır. Məmafih [bununla belə], bir az tədqiq olunarsa, coğrafiyaca dəxi Azərbaycanın mütləqə Təbriz və həvalisindən ibarət olduğunu iddia etmək pək doğru olamaz.

Azərbaycanın İrana daxil olduğunu istidlal [dəlillərlə əsaslandırmaq] üçün Şəmsəddin Sami bəyin “Qamus”u ilə “Laruss” kimi lüğət kitablarına müraciət olunmuş, Yaqut Həməvi və sairə kimi coğrafiyyun və müvərrixlərin asarından [coğrafiyaçıların və tarixçilərin əsərlərindən] alınan iqtibaslarla Azərbaycanın ayrı, Qafqazın da ayrı olduğu isbat edilmişdir. Şirvan ilə Bərdənin dəxi Azərbaycandan qeyri olması ayrıca istidlal olunmuşdur.

Bundan 24 sənə əvvəl yazdığı “Qamusül-əlam”ında Şəmsəddin Sami bəy mərhum Azərbaycanın İran daxilində olduğunu qeyd etməklə bərabər, “Azərbaycan” isminin vəchi-təsmiyəsini [adlandırılma səbəbini] dəxi anlatmışdır. Bu anlaşığa görə, “Azərbaycan” ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşkədələrdən dolayı bu məmləkətə ələm [bayraq; nişan] olmuşdur. Fəqət bir Osmanlı mühərri [yazıçısı] yanılsa da, iranlılar bilirlər ki, Azərbaycan təsmiyəsinin vəchi [adlandırılmasının səbəbi] olaraq göstərilən ələmlərin həpsi Təbrizdə deyil, Bakıdadır.

Bir taqım türk sülalələrinin paytaxtı Təbriz olmaq üzrə Azərbaycanda hökmran olduqları iddia edilir. Fəqət bununla “Azərbaycan” isminin yalnız Təbriz ilə həvalisinə münhəsir [məxsus, həsr edilmiş] olduğu istidlal edilməz [əsaslandırılmaz] ki.

“Qafqaz” ismi ilə “Azərbaycan” ismlərinin ayrı olduğu və bu ayrı isimlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğunda heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin təqsimati-idarisisi [inzibati bölgüsü] ilə Qafqaz və yaxud Zaqafqaziya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə, İrəvan kimi adlarla təqsim olunmuşu [bölünməsi], İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab etdirməz. Məsələn, eyni Şəmsəddin Sami bəy Gəncənin yaxınında olan Şəmkiri tərif edərkən deyir ki, “240 tarixində Azərbaycan valisi və Məsumun azadlısı [azad edilmiş köləsi] Bağa tərəfindən emar olunub “Mütəvəkkiliyyə” təsmiyə olunmuşdur [adlandırılmışdır].”

Demək ki, Azərbaycandan qeyri fərz olunan Gəncə quberniyası və daha qədim təbirlə Aran ilə Bərdə həvalisi [tərəfləri] dəxi Azərbaycan vilayəti daxilində imiş.

“Qafqaz” ismi amm [ümumi] olub da müxtəlif nəvahi [nahiyələr] və vilayətlərə şamil olduğu kimi, “Azərbaycan” ismi də Qaradağ, Xalxal, Marağa, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Naxçıvan, Bakı və sairə kimi idari, tarixi və coğrafi isimləri ehtiva edə bilər.

Burada cüzün küll namını [parçanın bütövün adını] ala bilmədiyi haqqındakı mülahizə və bu mülahizəyə qiyas olaraq Bismark ilə Avstriya arasındakı münaqişədən istidlal [dəlil gətirmək] dəxi doğru deyildir.

Çünki biz azərbaycanlı türklərin hökumətini təşkil etmək mövqeyində ikən, İrana “Azərbaycan” ismindən fərağət etdesəydik, o zaman haqsız olardıq. Müxtəlif millətlərdən təşəkkül eylədiyi halda

İran, Azərbaycana malik olduğu kimi, Avstriya da alman millətinə malik idi. Halbuki Avstriyanın almanlara malikiyyəti Almaniya hökumətinin təşəkkülünə mane olamaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdasına düşmək üçün kəndisinə heç bir haqq verəmməzdi. Bismark bu nöqtəyi-nəzərdən pək haqlı idi.

Bitərəfanə icra olunan müxtəsər bir tədqiqlə görülür ki, “Azərbaycan” ismi Cümhuriyyətimizə İran qəzetələrinin düşündüyü kimi pək münasibətsiz bir “xam xəyal” nəticəsi olaraq verilməmişdir. Burada İran ərazisi haqqında heç bir suiyyətiyyət [pis niyyət] mövcud olmayıb, yalnız bu gün kəndisini bir millət olaraq bilən sabiq rus təbəələri – Azərbaycan türklərinin müqəddəratı düşünülürdü. Böylə ikən yeni təşəkkül edən bəzi Polşa, Ukrayna kimi dövlətlərə qiyasən bizi də macəracuyənə [avantürüst] bir siyasət təqibi ilə məlul [əliil, xəstə] təsəvvür etmək doğru olamaz.

Madam ki, yeni bir hökuməti-islamiyyənin vücudu İranca da mətlubdur [arzuediləndir], o halda tehranlı rəfiqlərimiz isim üzərindəki mübahisəni coğrafiya və qövmiyyət mütxəssislərinə buraxıb da, müsəmmadan bəhs etsəydilər, aramızda mətlub olan hüsn-münasibətə daha ziyadə xidmət edərlərdi, zənn edəriz.

“İran” qəzetəsi Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri ilə hüddud münazirərimiz [mübahisələrimiz] mövcud olduğunu və sair bir çox əsaslı müşkülətə məruz qala bilməmizi ixtar edərək [xəbərdarlıq edərək] Cümhuriyyətimizin böyük qardaşı olan İranla hüsn-münasibətin son dərəcədə səmimiləşdirilməsini arzu edir. Öylə olarsa, o zaman iranilər bizə hər

növ maddi və mənəvi müsaidələrini vəd edirlər.

“İran” bir az da tarixə müraciət edir. Böyük Nadirin İran padşahı olaraq Türkiyə sultanına ittihad [birlik] haqqındakı təklifini xatırlayır. O təklifin qəbul edilmədiyi üçün bugünkü İslam aləminin xəsarətinə, bilxəssə Türkiyə fəlakəti-həzirəsinə təəssüfən olur. Sonra da “nəşeyi-hürriyyət”lə sərşar olan [keflənən] “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” cavanlarından bir-ikisinin “xam xəyallarına” uymağa heyəti-mürəxxəsə əzamızın [üzvlərimizin] ağıl və dirayətlərinə etimadən “xatirnişan” edir [yada salır].

Görünür “təkəddür” yalnız “Azərbaycan” ismindən deyildir. “Nəşeyi-hürriyyətlə sərşar olan cavanlar”ın “xam xəyallarından” da əndişələr edilməkdə və həm bu xəyallar mövcud kimi görül-məkdədir.

Biz buna ciddən mütəəssif [təəssüf edirik]. Nadir şahın fikri-ittihadını zənn edirsəm “Nadir şah” əsərini təmsil edən azərbaycanlılar yalnız tərvic [rəvaclandırılmış, rəvac vermiş] deyil, tətbiq də etmişlərdir. Yalnız oğlunun gözü müqabilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə deyil, eyni zamanda da mütəəssib və dar mollalara qarşı işlətdiyi siyasətə qurban olan Nadirin fikrini – məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılmasını – qövlədən-feilə [sözdən əmələ] gətirənlər yenə “ətraki-müsəlmani-Qafqaz”dır.

Fəqət unutmamalıyıq ki, Nadir şah kimi Sultan Süleyman da ittihad güdüdü. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırıb da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görəkən, digəri “rafiziləri” tənkil [cəza] ilə “haqqa” təslim etdirmək

və bu vasitə ilə “tövhid” əldə etmək istəyirdi. Feilən ikisi də cahangir ikən şübhəsiz ki, əvvəlinci nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha səlim vəsilədir [doğru vasitədir].

Fəqət bu düsturu məzhəb dövründən çıxıb da milliyət əsrinə girmiş olduqumuz bu zamana tətbiq edərsək, rəbitəyi-islamiyyəni ibqə etməklə [əbədləşdirməklə] bərabər, hüquqi-milliyəyə ehtiramkar olmalı, bu xüsusdakı təməyülati-təbiyyəyə [təbii yönəlişlərə] fəna bir nəzərlə baxmamalıyıq.

Zamanımızda demokratik əsaslara istinad etməyən bir hökumət yaşayamaz. Xalq lisanı, adət, ənənəti ilə mənus və məluf [isinişmiş, vərdiş və ülfət etmiş] olmayan bir hökumət isə demokrat olamaz.

Buna görə dəxi tamamilə milli və demokrat bir əsasat [prinsiplər] üzərinə təşəkkül edən Cümhuriyyətimizə iranlı qardaşlarımız kəndi münasibətlərini təyin edərkən, ismimiz sameələrinə [qulluqlarına] xoş gəlməyirsə də, müsəmmamıza baxsınlar. Müsəmmamızı məqbul və kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən mətlub [arzu edilən] gördükdən sonra isimin o qədər əhəmiyyətə malik olmadığını kəndiləri də təqdir edərlər.

Biz böyük qardaş iddiayi-mühiqqində [haqlı iddiasında] bulunan Tehran mətbuatından şəkildən ziyadə mənaya aid nəşriyyəyə intizar edirik. Çünki zəvahirə [zahiri görünüşlə] fəzlə məşğul olmaq hər halda böyüklərin şüunundan [şanıdan] olmaz, deyə düşünürüz.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 168, 28 nisan [aprel] 1919*

TƏTİL BİTDİ!

Azərbaycanın istiqlalına, türk demokratiyasının hakimiyyətinə qarşı adda iqtisadi, işdə siyasi olaraq elan edilmiş olan zabastovka [tətill] gözlənən nəticə ilə bitdi.

Mərkəzi Tətill Komitəsi dün nəşr etdiyi bəyannaməsində əmələlərə [fəhlələrə] xitab edərək: “Yoldaşlar, biz məğlub olduq!” deyir.

Fəqət məğlub olan əmələlər deyil, yalnız Mərkəzi Tətill Komitəsidir. Yoxsa tətillin nəticəsi əsil Azərbaycan əmələsinin, bu yerin sahibi olan türk demokratiyasının eyni-arzusu [məhz arzusu], demək ki, eyni-qələbəsidir [məhz qələbəsidir]. Vətənin böylə müşkül bir zamanında ortalığı şuluğa vermək istəməsi ilə birtərəfli qurulan Raboçi Konfransiya [Fəhlə Konfransi] ilə Mərkəzi Tətill Komitəsi Bakı fəqərayi-kasibəsinin [proletariatının] arzusuna deyil, Rusiya Sovet hökumətinin intriqasına xidmət edirlərdi.

Azərbaycan zəhmətkeşi, istiqlalçı türk demokratiyası isə bu intriqadan bizar və bu hərəkətdən kənar idi.

Onun iradəsi dəxi hakim olmalıydı.

Fəqət özlərindən şübhələnən bolşeviklər hər dəfə olduğu kimi, bu dəfə də türk xalqının bu istəyinə əhəmiyyət vermədilər. Bittəb [təbii olaraq] bunun cəzasını da çəkdilər.

Əvət, məğlub olan qüvvət, Mərkəzi Tətill Komitəsinin bəyannaməsində denildi ki, Bakı fəqərayi-kasibəsi deyil, Rusiya intriqasıdır.

Hər məğlubun müqabilində bir də qalib vardır. Bu dəfə qalib gələn qüvvət dəxi məğlubların izah edəcəyi vəchlə [izah edəcəyi kimi] burjuazi qüvvəti deyil, türk demokratiyasının əzmi və istiqlali-milli fikrinin qüvvətidir.

Zabastovka intriqası ilə müvəffəqiyyətli bir surətdə mübarizə etdiyi üçün Azərbaycan tarixi-istiqlalında şayani-qeyd [qeyd edilməyə layiq] bir mövqə tutacaq olan Nəsim bəy Kabinəsi hər nə qədər əzminin mənbəyini Məclisi-Məbusanın ittifaqla verdiyi qərarından aldisə da, bu əzmini icradakı müvəffəqiyyətini tamamilə istiqlalpərvər Azərbaycan demokratiyasına və milliyətini anlamış türk zəhmətkeş xalqına borcludur.

Bakı fəqərayi-kasibəsi bu məsələdə qətiyyətlə məğlub deyil, qalibdir. Çünki zabastovkanı istəyən Bakı fəqərayi-kasibəsi deyil, bolşevik intriqasına uyan rus əmələləri idi.

Türk demokratiyası bu birinci dəfə deyildir ki, kəndi gücünü göstərmiş, onun əzmi xaricində heç bir şey görülməyəcəyini aydın bir surətdə isbat etmişdir.

Bu üçüncü dəfədir ki, türk və müsəlman zəhmətkeşinin iradəsi xaricində görülmək istənilən təşəbbüslər əqim [səmərsiz] qalır, nəticə yalançı demokratların zərər və xüsrani [ziyanı, üzüntüsü] ilə tamam olur.

Faydasız zərər olmaz zərbi-məsəli bilxassə bu tətillə yaraşar.

Azərbaycan paytaxtı altı günlük fəvqəladə bir həyat keçirməklə, şübhəsiz ki, zərər gördü. Fəqət gördüyü faydalar müqabilində, bu zərərlərin nə qədər cüzi bir şey olduğu təsəvvür olunsun.

Ən böyük fayda bu ki, hökumət bir kərə daimi bir fəsad halında olan Rusiya agentlərini məmləkətimizdən sürüb də gəldikləri yerə atmaq imkanını hasil etdi. Bolşevik fəsadçıları tutdu, sonra başımızda patlamaq üçün zəxirə olunan [gizlədilib saxlanan] tufəng, fişəng və top ambarlarını kəşf etdi.

Denikin adamlarını buradan çıxarmağa təşəbbüs edərkən, hökumət bolşeviklərdən dəxi bu bələkəş məmləkətin yaxasını qurtarmalıdır. Bolşeviklər kəndiləri kəndindən yaxayı ələ verdilər. Öz əlləri ilə özlərini kəsdilər.

Xalqın arzusu, türk zəhmətkeşinin iradəsi və Parlamanın etimadına dayanan Nəsim bəy hökuməti siyasi bir intriqadan ibarət olan zabastovkanı şanlı bir surətdə basdırdıqdan sonra, təbiidir ki, əməllərin iqtisadi ehtiyaclarını və həqiqi mənfəətlərini heç bir zaman ehməlməz. Zətən böylə yapacağını əvvəlcədən bildirmişdi.

Hökumət əlbəttə ki, kollektivin əməlləri çıxarıb və qəbul etmək haqqı əməllərə aiddir kimi maddələrini qəbul edəmməz. Çünki bu maddə doğrudan doğruya türk zəhmətkeş demokratiyası əleyhinədir.

Çünki bu maddə ilə “bolşevik ya çar” rus intriqanları istəyirlər ki, başımız üstündə daima siyasi bir tətill şəmşiri [qılıncı] saxlasınlar. Çünki onlar gördülər ki, əleyhimizə tərtib olunan zabastovkaya birinci zərbəni endirən milliləşmiş Dəmiryol İdarəsi oldu.

“Azərbaycan” qəzetəsi keçən məqalələrindən birində bu zabastovkaya “siyasi bir imtahan” adını vermişdir. Bu imtahandan əliyyüla [ən əla, əladan da əla] bir surətdə çıxanlar şübhəsiz ki, milli hökumətləri arxasında səddi-İskəndər kimi duran zəhmətkeş türk xalqı oldu.

Bu əli qabarlı vətəndaşlar hər sinifimizdən ziyadə həmiyyət və siyasi idrak sahibi olduqlarını göstərdilər və bununla millətimizi təmsil edən hökumətimizin qələbəsini təmin etdilər.

Əvət, onlar məğlub oldular. Fəqət məğlub olan Bakı fəqərayi-kasibəsi deyil, Rusiya namına [adına] hərəkət edən siyasət intriqanlarıdır.

M. Ə.

N 180, 14 mayıs [may] 1919

NƏ BÖYÜK BAYRAM!

Azərbaycan türkləri bu gün ilk dəfə olaraq böyük bir bayram saxlayırlar – İstiqlal bayramı!

Bundan bir sənə əvvəl Zaqafqaziyanın müqəddəratını həll üçün Tiflisə toplanmış olan müsəlman vəkilləri tarixin öylə bir anına təsadüf etmişlər ki, yüz sənəlik dövrü-əsarətə yalnız yüksək bir əməl [arzu] nəticəsi deyil, eyni zamanda zəruri bir ehtiyac kimi xatimə vermək məcburiyyətində qalmışlardı.

Əvət, Zaqafqaziya millətləri bilməcburiyyətə [məcburi surətdə] elani-istiqlal etmişlər.

Bilməcburiyyətə elani-istiqlal!

İstiqlalımıza düşmən olanlar bu iki “məcburiyyət” və “istiqlal” sözlərinin bir araya toplanmasını “ictimayi-ziddeyn” [iki ziddin cəmləşməsi] qəbilindən ədd [hesab] etməklə Zaqafqaziya cümhuriyyətlərinin qeyri-təbii olduqlarını isbat etmək istərlər.

Fəqət bu mülahizə zahirdə doğru görünə də, batində öylə deyildir.

Bir növdənin [körpənin] məşiməyiməddərdən [anasının qarından] xilas olub da dünyaya gəlməsi heç şübhəsiz bir vəq’eyi-istiqlaldır. Qadının vəzi-həmlinə [yükünü yerə qoymasına, doğmasına] digər təbirlə bizdə “azad olmaq” deyirlər. Halbuki bu “azadlıq” eyni zamanda bir zərurəti-təbiiyyətə, bir məcburiyyətdir.

Öylə bir məcburiyyət ki, həyatı-aləm ona bağlıdır!

Zaqafqaziya Seyminin elani-istiqlala məxsus olan günündə Kadet firqəsi nümayəndəsi Seym əzalarının [üzlərinin] o gün vəzifələrinin ağırlığından duyduqları hissiyata tərəcəman olaraq, hər kəsi özü kimi təsəvvür edərək: “Baxınız, sanki Seym bir möhtəzirin [can verənin, ölüm ayağında olanın] başı üstündə durmuşdur” dediyinə müqabələtən mən: “Əfv edərsiniz, bu iztirab və əndişə bir möhtəzirin deyil, bir lohusanın* başı üstündə görülən iztirabdır.”

Zaqafqaziya lohusasının “azadlığı” çox müşkülətlə olmuşdu. Çünki birdən üç növdə doğmuşdu:

Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan!

Hər növdə kimi istiqlal dəxi can kimi sevilirdi halda, canan kimi cəfakardır. Bir növdə paydar olub [öz ayaqları üstündə dayanıb] kəndi başına dolanar bir adam oluncaya qədər ata və anasına nə əndişələr, nə qəmlər, nə qüssələr verməz!

İştə, eyni iztirabları, eyni qüssə və dərdləri, fəqət bununla tövəm [əkiz] olan sevinc və itminanları [xatircəmliyi, könül rahatlığını] biz keçən sənəyi-istiqlalda keçirmədikmi?

Mart hadisəti-əliməsinin [kədərləli Mart hadisələrinin] bir nəticəsi olaraq davam edən Bakı əsarəti, Şamaxının bu dəfə yer altındakı məvəddi-bürkaniyyətdən [vulka-

* Vəzi-həml edən [yükünü yerə qoyan] qadın.

nik maddələrdən] deyil, insanların fitrətin-dəki şərəfdən [pisliklərdən] mütəzərrir olub da [ziyan çəkib də] xak ilə yeksan olması, Osmanlı türk qardaşlarımızın son ümitsizlik dəmində yetişib də bizi düş-mənlərdən xilas, Bakının istirdadı [geri alınması], sonra ingilislərlə bərabər Biçeraxov və sairələrinin gəlişiyə hasil olan izzət və əndişə, Parlamenin mütəntən [təntənəli] surətdə açılması, Azərbaycan ordusunun vürudu [gəlişi], Qarabağ, Naxçıvan, Lənkəran məsələləri, Dağıstan faciəsi, nəhayət bugünkü şənliklər – işte, bir sənəlik həyat-istiqlalın xof ilə ümid arasındakı izzət və itminan dəqiqələri!

Hər nasılsa növdəyimiz bir yaşına çatdı!

Bu bir ilin ərzində azərbaycanlıların maddətən verdikləri qurbanlara müqabil qazandıqları yalnız xaricin bizi müstəqil bir millət kimi tanımayan doğru göstərdiyi bəzi təmayülət deyil, ən böyük şey fikri-hürriyyət və istiqlalın artıq milli bir fikir olduğu keyfiyyətidir.

Bundan iki sənə əvvəl biz türkçülər Azərbaycan şüarını böyük güldəstənin rəngin bir gülü kimi təsəvvür etdikdə, yalnız rus kadetləri ilə sosialistlərindən deyil, öz kadetlərimizlə sosialistlərimizdən dəxi müqabilə görürdük.

Bir sənə sonra bütün firqələr bunu bir zərurət kimi qəbul edərək Azərbaycan istiqlalının elanına iştirak etdilər. Bu gün isə hər kəs onu bir mövhibə [nemət, bəxş] kimi qarşılayıb bir əməl [arzu] və bir ideal kimi alqışlayır! Bu alqışlar yalnız siyasi firqələrin nümayəndələrindən deyil, ağac tufəngləri ilə “İləri, iləri!” deyən soqəqləri dolaşan gənclərlə, “Azərbaycan əsgəri”ni yaşar gözləri və “Allah bəd

nəzərdən saxlasın” duasıyla ötürən camaatdan, nəşeyi-istiqlalı dərk etmiş xalqdan gəlir.

Bundan altı ay əvvəl Azərbaycan Məclisi-Məbusanı açıldığı gün “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” demişdim.

O zaman, içində bulunduğumuz zaman o qədər müşkül və o qədər pürxof [qorxulu] idi ki, yüksəltdiyimiz bayrağı pək də yüksək qaldırammayır, onu yalnız Parlamen binasına münhəsir [həsər, məxsus] etdirib də “müdarə” göstərmək [yalandan üzə gülmək, istəmədiyi hala qatlaşmaq] məcburiyyətində qalırdıq.

Bu məcburiyyətdən mütəəssir olan bəzi bədbinlər “Hanı ya bir kərə yüksələn bayraq bir daha endirilməz!” deyirdiniz deyirdilər!

İşte, qoy bugünkü gün, milli bayraqlara boyanmış Azərbaycan paytaxtı o kimi bədbinlərin qəlbini təşfiyə etsin [qəlblərinə şəfa versin]!

Bir sənəlik həyat həqiqətən də göstərdi ki: Bir kərə açılmış livay-hürriyyət [hürriyyət bayrağı] bir daha bükülməz!

Doğrudur ki, bu gün yüksəltdiyimiz istiqlal bayrağını endirməyə, açdığımız livay-hürriyyəti bükməyə çalışsan düşmənlər var. Bu düşmənlər bu gün hər tərəfdən bizə pusu qurmaqda, bizi təhdid etməkdədirlər.

Fəqət bir tərəfdən millətimizin gündən-günə artan əzmi-millisinə, istiqlal və hürriyyəti yolunda sabit qalacağına, digər tərəfdən də nə desələr desinlər, dünya üzərində təsirsiz qalmayacaq milliyət fikri-müəzzəminin [böyük, əzəmətli fikrinin] bilaxirə elani-zəfər edəcəyinə inanmaqla, bu, tarixi-millimizdə misli

naməsbuq [misli görünməmiş] böyük bayramla yek-digərimizi təbrik edəlim də, inanalım ki, bir yaşına çatmış növdəyimiz istiqlal [istiqlal körpəsi] təhlükəli qıranlarını [xəstəliklərini] keçirər.

Bir kərə yüksələn livay-istiqlal bir daha enməz!

*M. Ə. Rəsulzadə
N 190, 28 mayıs [may] 1919*

İRAN – AZƏRBAYCAN

Bu mövzuda qəzetəmiz ilə Tehran mətbuatından möhtərəm “İran” qəzetəsi arasında bir münaqişə vəqə olduğunu qarelərimiz [oxucularımız] bilirlər. “İran” qəzetəsi Cümhuriyyətimizə “Azərbaycan” isimi vermək haqqında olmadığımızı, biz isə bunun əksini isbat edirdik. “İran” qəzetəsinin tərəfindən yazılan son məqaləsinə cavab yazmaq üzrə ikən posta məzkur [adı çəkilən] qəzetənin 454-cü nömrəsini gətirdi. Bu nömrədə “Qəzavət tarixi” ünvanı ilə “İsmayıl Əfşar Tərəmi Azərbaycanı” imzası ilə müfəssəl bir məqalə nəşr edir. “Elmi-intiqad və azadiyi-mətbuat” [tənqid elmi və mətbuat azadlığı] naminə dərci təqaza olunan [lazım görülmə] bu məqalə Bakı ilə Tehran arasında olan mübahisəyə iştirak edərək, kəndisi iranlı ikən haqqın biz tərəfdə olduğunu tarixi və elmi bir surətdə isbat edir. Bu müfəssəl məqaləni tərcümə ilə aşağıya dərc edirik.

İştə “İran” qəzetəsində mündəric [dərc olunan] məqalənin eynən tərcüməsi:

439 və 440 nömrələrinizdə ədibi-maarifpərvər M. Ə. Rəsulzadə əfəndinin qələmi ilə yazılmış Azərbaycan haqqında bir məqalə dərc edilmişdir. “İran” qəzetəsi dəxi haman məqalənin zeylində [haşiyəsində] bəzi mətləbləri tənqid eyləmişdi. Bu münaqişəyə mən də iştirak etmək istədim. Fəqət bu iştirakımla mən Azərbaycan hökumətinin İran üzərində siyasi

təsiratından sərf-nəzər yalnız bir həqiqəti-tarixiyyənin kəşfi üçün səy edəcəyəm. Çünki məşhur müvərrixlərdən [tarixçilərdən] Füstəl de Kulanj der ki, tarixi ehsasati-vətəniyyə [vətən duyğuları] ilə qarışdırmaq hər zaman möhlkdir [təhlükəlidir]. Onlardan birisi elm, digəri isə fəzilətdir.

Şərq və qərb müvərrixləri ilə coğrafiyunlarının rəylərinə görə Azərbaycan Zaqafqaziyanın qismi-şərqisindən, İrəvan, Naxçıvan və bütün İran Azərbaycanı, bütün Xəmsə vilayətləri, Tərəm, Təvaliş-Gilan həvalisindən bir qismi ilə Həmədan və Qəzvindən ibarət olmuşdur. Rzaqulu xan Lələbaşı ki, Rus-İran müharibəsinin müasirlərindəndir, “Rövzətüs-səfa”nın 10-cu cildində deyir ki, Azərbaycan keçmiş zamanlarda Bakı bəndərindən [limanından] Xalxala qədər tulən [uzunluq dairəsi boyunca] 95 fərsəng və Macərvan qəsəbəsindən cəbəli-Sinaya [Sina dağına] qədər ərzən [en dairəsi boyunca] 55 fərsəng bir məsahədə [ərazidə] vəqə olmuşdur. Eyni məzmununda təfsilat “Bustanüs-səyahət” ilə digər əsərlərdə dəxi məzkur [qeyd edilir] ki, mətləb uzanmasın deyə zikrindən sərf-nəzər edirik.* Bu həqiqəti-tarixiyyə kəşf olunarsa, “İran” qəzetəsinin, vətənlərinin əski nami-müqəddəsini [mü-

* Bu xüsusda şübhələri olanlar İstəxri, Müqəddəsi, Yaqut, Əbül-Fəda, Həmdullah, Hafiz və Katib Çələbiyə rücu buyursunlar [müraciət etsinlər].

qəddəs adını) ehyat etmələri [diriltmələri] üçün azərbaycanlıları haqlı görəcəyini ümid edirəm.

Əxlaq, adət [adətlər] və dil bərasində də dəxi bir taqım şeylər zikr edilmişdi. Bunun doğru olduğunu dəxi isbata lüzum yoxdur. Zira Qəzvindən birisi qalxıb da Qubaya müsafirət eylesə [səfərə gət-sə], yalnız əxlaq, adət və dil birliyində deyil, şivə və ləhcənin dəxi eynilə bir olduğunu görür. Bu gün bir tehranlı ilə bir şəmيرانlı ləhcələri arasında fərq vardır. Mazandaranlı ilə dəməvəndlinin şivələrindəki fərq isə daha bəllidir. Bu böylə ikən, aya [görəsən], azərbaycanlıların bir cinsdən və bir irqdən olmadıqlarını iddia etmək qabilmidir?

Şimdi görəlmiş Amerika və İngiltərənin bitərəf üləması [alimləri] bu xüsusda nə deyirlər.

Professor Nikerld Krayblis deyir ki: 1907-ci ildə Amerika asari-ətiqə [arxeologiya, qədim əsərlər] mütəxəssislərindən bir heyət Azərbaycanı tədqiq üçün getmiş idi. Bu heyət kəndi məruzəsində deyir ki:

“Türküstan ilə Kürdüstan arasında Azərbaycan mahallarında çini və zürüfat [qab-qacaq] kimi qədim türk asari-ətiqəsinə təsadüf edildi. Hətta bəzi sikkə və kətibələr [kitabələr] üzərində uyğurca yazılar vardı.” (Uyğur əski Azərbaycan hökumətinin rəsmi lisanı olmuşdur.)

Eyni professor ingilis üləmasının əsərlərindən birisindən nəql edir ki:

“Turan haqqındakı tədqiqat getdikcə genişləyir, Asiyayi-Vüstanın [Orta Asiyanın] hər tərəfində bu millətin əsərlərinə təsadüf olunur. Burası bizcə mühəqqəqdir [şübhəsizdir] ki, İranın ətrafı türklərlə

mühat olub [əhatələnib], qədim iranilərin (Aryəni-qədim) ilk müharibəsi Azərbaycanda türkləri ilə vəqə olmuşdur.”

Məzkur [adı çəkilən] professor deyir ki, türklərin iranilərdən daha əvvəl Azərbaycanda sakin olduqları ədillə və bərahin [dəlillər və sübutlar] ilə sabitdir.

Professor Nikerld Krayblisin təlif etdiyi [yazdığı] “Məsələyi-Şərqiyyə” [Şərq məsələsi] nam kitabında (61-64-cü səhifələr) aryənlərin Azərbaycandakı arizi [sonradan gəlmə] və ani olduğu haqqında bir çox sübut və dəlillər vardır və Azərbaycan həmişə türklərin olmuşdur. Bunu tarix asanlıqla isbat edir.

Tarixi-qədimdən əldə mövcud olan nə varsa, yunanlılardan nəql olunmadır. (Tövrat ilə bəzi ortadan itmiş İran və Hind asarından [əsərlərindən] sərf-nəzər.) Yunanlılar müfrit [ifrat] bir təəssübi-milliyə bəslədiklərindən və Şərqi-qədim lisanitarixiyyəsinin [tarixi dilinin] ədəmi-müsaidəsindən [oxunmağa əlverişli olmamasından] dolayı tarixi bir çox əfsanələr və yalanlarla doldurdular.

19-cu əsrə qədər tarixi-qədim haqqında yunan asarından başqa əldə bir vəsiqə yox idi. 19-cu əsrin tülusunda [doğuşunda] bir çox ingilis, firəng və alman üləmasının hümməti ilə keçmişin ölü dilləri həll olunaraq, bu vasitə ilə asari-qədimdən mövcud olmayan bir çox tarixi həqiqətlər açılmış oldu. Kətibələr [kitabələr] kəndisinə heç bir əl sürülmədən samit [dinməz] və sabit bir halda qədim dövrlərin sərgüzəştini bizə nəql edirlər.

Avropa üləması kəşf olunan bu kətibələr sayəsində bilmişlər ki, Kəldə və Asur dövlətlərinin təşkilindən əvvəl və aryanilərin qərbə doğru olan hərəkətlərin-

dən daha müqəddəm [qabaq] Orta Asiyada digər millətlər sakin olmuşlardır. O millətlərin dilləri tədqiq olunduqda, türk cinsinə mənsub olduqları və bu günlər türklərlə həmcins olduqları aşkar olur.

Bu millətlərdən “Akkad-Sumer” denilən bir qismi Beynənnəhreyndə [İkiçayarasında], “Hett”lər Anadoluda, “Uradhu”lar Azərbaycanda mütəvvətin olmuşlar [özlərinə vətən tutmuşlar]. Kilikiya, Beynənnəhreyndə və Azərbaycanda bir çox kətibələr bulunmuşdur ki, üləma onlardan bəzisini oxuya bilmişlərdir.

Bu kətibələrdən sabit olmuşdur ki, məzkur [deyilən] millətlər böyük bir mədəniyyətə malik olmuşlar. Vəqtən [vaxt baxımından] tarixi müəyyən olmayan bir zamanda övladi-Sam [Samın övladları], Cəzirətül-ərəbə [Ərəb yarımadasına] (Akkad-Sumerə) həmlə edib, onlarla ixtilat edərək [qaynayıb-qarışaraq] “Hammurapi-Akkad” mədəniyyətinin əsasını vəz etdilər [əsasını qoydular]. O zamanlarda ariya millətləri şərqdən hücum edərək nagəhani bir istila nəticəsində urardhu və hett millətlərini məhv edərək ermənilər Azərbaycanda, frakiyalılar da Anadoluda sakin oldular.

Oksford Darülfünununun [Universitetinin] aliqədr professorlarından Says deyir ki:

“Turaniilər bu böyük mədəniyyətin əsasını vəz etdilər. Məqsəd növi-bəşərin mədəniyyəti-əvvəliyyəsidir [ilk mədəniyyətidir] ki, əgər iranilər onu məhv etməsəydilər, bizə ondan böyük yadigarlar qalacaqdı. Fəqət İran istilası bu təməddünü [mədəniyyəti] məhv etdi. İranilər ancaq kəndi məmləkətlərində bir əsəri-təməddün [mədəniyyət əsəri] göstərə bildilər. Yox-

sa mütəvaliyən [ardıcıl] icra olunan hərblər nəticəsində müştərək bir Urardhu-İran mədəniyyətini vücuda gətirəmmədilər.*

Üləmanın bəzisinin əqidəsi bu mərkəzdədir ki, kürd, gürcü, talış urardhu nəslindəndirlər. Urardhu ləfzi ilə kürd ləfzi arasında şəbahəti-tammə [tam oxşarlıq] vardır. Bu millətlər kəndi istiqlalyyətlərini qaib etdikdən sonra İran mədəniyyətinin qarşısında durammayıb məhv olmuşlar. Hettlər daima Azərbaycanı fəth eyləmək qəsdində olmuş, yeni təərrüzlərdə [hücumlarda] bulunmuşlar. Onlardan bir qismi Azərbaycana daxil olub İran din və əxlaqını qəbul eyləmişlərdir.

Bu mütəliədən məlum olur, Turan millətləri mütəməddin idilər və Avropanın məruf üləmasının [tanınmış alimlərinin] dediyinə görə, Babil mədəniyyəti Turan mədəniyyətinin bir surəti-mütəkamili [kamilləşmiş bir surəti] idi. Böylə ikən “İran” qəzetəsinin “be-vasiteyi-vürudi-moğol” [“monqolların gəlişi vasitəsi ilə”] deyə yazması mövcubi-heyrətdir [təəccüb doğurur]. Görünür ki, qəzetə bu xüsusda Mətinüssəltənəyə nəzirə yapmışdır. Mərhum Mətinüssəltənə qeyrətinin şiddətindən xuddarlıq edəmməyib [özünü saxlaya bilməyib] “vəhşi türklər islamı məhv və nabud [yox] etdilər” deyə yazmışdı.

Halbuki münisiflər [insaf sahibləri] təsdiq edərək ki, türk millətinin islama olan xidməti heç bir zaman unudulmaz. Türk-

* Turani-qədim təməddünü haqqında aşığıdakı kitablara müraciət oluna: Masir, “Tarixi-miləli-məşriq” [Şərq millətləri tarixi]; Says, “Yek hökuməti-fəramuş şüddə” [Unudulmuş bir hökumət]; Vamperi, “Milləti-Türk”; King, “Tarixi-Akkad və Şumer”.

lərin Səlibiyyəyə [Xaçlılara] qarşı müdafiəsi, Təbəristanı slavlardan təmizləmələri (6-cı əsr, “Kamil”, cild 11 və 12), Batu-[nun] bu xüsusdakı qəhrəmanlıqları – ki onun sayəsində slavlər birboyuna [özbaşına] 5 yüz sənə artıq hərəkət edəmməz oldular – İslam hüdudunun Kiyev, Varşo, Krakov, hətta Vyana hasarlarına qədər dayanması və səkkiz milyon hindlilərin müsəlman edilməsi – ki bu gün dəxi onlar[ın] müsəlman aləmi haqqındakı dad və fəryadlarının nə dərəcədə müəssir [təsiri] olduğunu görürüz – əcəba, bunlar türklərin xidməti deyildir? Oğuz, Tuman, Atilla, Çingiz, Teymur, Fateh, Səlim, Süleyman, Nadir, Ağa Məhəmməd xan kimi sərdarlar, Çingizin “Yasa”sı, Teymurun “Tüzük”ü kimi qanunlar, Süleyman Qanununun əsəri əcəba unudularmı?

* * *

Ərəb istilasından sonra Azərbaycan: Ərəblərin istilası zamanında Azərbaycandakı türklər hettlrlə urardhu bəqasından [qalıqlarından] ibarət idilər. İran məzhəbi ilə adət [adətləri] və əxlaqı onlara nüfuz etmiş idi. Rəşid və Məmun zamanlarında iranilər xüləfa dərbarında [xəlifə sarayında] böyük nüfuz qazandılar. Bu nüfuz bir dərəcəyə qədər irəliləmişdi ki, əgər Mötəsim tədbir görməsə, bütün ərəb hökumətinin iranilərə intiqal etmək [keçmək] qorxusu vardı.

Türklərdən ibarət məxsus bir qoşun təşkil edərək bu vasitə ilə Mötəsim farsların nüfuzunu kəsər etmişdi [qırılmışdı]. Fəqət ərəblər bundan müstəfid olamıyaraq [istifadə edə bilməyərək], aralarına

əvvəlkindən daha ziyadə bir ixtilal düşdü. Bir dərəcədə ki, türklər istəmədikləri xəlifəni əzl edir [taxtdan salır], yerinə istədiklərini nəsb eyləyirlər [taxta çıxarırdılar]. Buna görə də xüləfa məcbur oldular ki, türk qoşununu paytaxtdan uzaqlaşdırıb sərhədlərə göndərsinlər. Bunlardan bir qismini slav-qırçaq qabağını saxlamağa göndərdilər. Bunlardan bir qismi Azərbaycanda qalaraq Cüstaniyan və sairə kimi Azərbaycan hökumətini təşkil etdilər.

O zamanlarda səlcuqlər Xorasandan gəlib Azərbaycana tutdular. Azərbaycan bu sülaləyə intiqal eylədi. Səlcuqlərin inqirazında [çöküşündə] səlcuq şialərindən olan Atabəylər Azərbaycanda səltənət etdilər. “Əlfi” və “Kamil” tarixlərindən məlum olur ki, Atabəylər zamanında türk xanvadələrindən [ailələrindən] bir çoxu Türkistandan Azərbaycana gəlib burada sakin olmuşlardır. Qırçaq səfərində bu müsəlman olmuş türklərdən bir çoxu ərəb ordusunda idi. Fəqət məlum idi ki, Azərbaycan düşmənləri bulunan ermənilərlə deyləmlilərə qarşı müqavimət etməyəcəkdə. Bu sıralarda idi ki, Azərbaycan yarlığı Qaani-əzəm [Böyük Xaqan] tərəfindən Hülaküyə vagüzar olundu [təpşirildi].

Hülakü müxtəlif türk qəbiləsindən 32-sini ayıraraq Bağdad ilə Azərbaycan səmtinə rəvanə qıldı [yola saldı]. Bütün Turanda zəfər tərənləri çalındı. Car çəkildi ki, Pürcəkin xanvadəsinin ən şücaətli bir cavanı Qərbi Turanı mühafizə eyləməyə gedir. Elxani-əzəm Bağdaddan Azərbaycana gəldi. Türk qəbilələrindən ötrü qışlaq və yaylaqlar təyin eylədi. Bu

günlər Azərbaycan milləti təşkilatının önci-ələyə [zirvəyə] yetişdiyi günlərdir. Elxan Marağada ikən dari-üqbəyə rəhlət etdi [əbədiyyət evinə köçdü]. Nəvələri Qazan xan ilə Olcaytu Azərbaycan millətinin rükününü [təməlini, dayağını] möhkəmləndərək onu dini-islamla qüvvətləndirdilər. Xacə Rəşidəddinin yazdığına görə, bir dəfə 200.000, digər dəfə 400.000 türk islam[ı]a müşərrəf oldu.

Slavların (rusların), ermənilərin, gürcülərin, sonra da Cebe və Subutay nam cəngavərlərin istilası ilə hasil olan qətləmlər vasitəsilə Azərbaycanın farsları məhv olmuşlardı. O gündən bu günə qədər bir ovuc ermənidən savayı bütün Azərbaycan əhalisi türk və müsəlmandır.

Sultan Olcaytu Azərbaycanda bir taqım təcəddüdlər [yeniliklər] vücudə gətirdi. O cümlədən olaraq, Azərbaycan paytaxtını Marağadan Sultaniyyəyə köçürtdü. Məttəəssüf [təəssüf] ki, tündbadi-həvadisə [hadisələrin tufanına] qarşı bu bina davam etməyib məhv oldu.

Bu gün Azərbaycanın o böyük paytaxtından bir məzar qübbəsi qalmışdır. Bu qübbə illərin təsirinə müqavimət edərək qalmışsa, əxlaqın [övladların] naxələfliyi üzündən o əsər dəxi xarabaya üz tutmaqdadır. Hər səbah günəş o qübbə üzərinə tülü edərək [doğaraq] inikasatı [əksləri] ilə bizə türk millətinin fütuhət və iftixaratını [fəthlərini və fəxr edilməyə layiq hadisələrini] yad etdirir.

Azərbaycan Elxaniyan [Elxanilər] sülaləsinin inqirazından [çöküşündən] sonra Çobaniyan [Çobanilər] sülaləsinə intiqal edir [keçir]. Bunlar Azərbaycana idarədən aciz qaldıqlarından, qəbilələrdən bir ço-

xu babalarının qədim yolunu tutaraq Anadoluya köçürlər. Teymurun zühuru və Anqara vəqəəsindən sonra bu qəbilələrdən bir çoxu təkrar Azərbaycana övdət edirlər [qayıdırlar]. Bədəhu [sonra] Şeyx Səfinin irşadət [təbliğət] ilə şia məzhəbini qəbul edib Anadoludakı qardaşlarını da bu məzhəbə daxil etdirirlər.

Şah İsmayılın zühurundan sonra Anadoludakı azərbaycanlılar Şah Abbasa köməyə gəlirlər. Fəqət Osmanlı hökuməti bunlara mane olduğundan bir qismi Anadoluda qalırlar. (Bu gün Osmanlı azərbaycanlıları Amasiya və Anqara vilayətlərində 500.000 miqdarında olub kəndlilərinə qızılbaş denilməkdədir.)

Elxan sülaləsinin inqirazından sonra Şah İsmayıl Əfşar qəbiləsini Xəmsə, Marağa, Qarabağ və Şirvan vilayətlərinə, Qacar qəbiləsini də Səlməs, Gəncə və İrəvana məmur eylədi.

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycan ədəbiyyatı rəvac eyləmişdir. Təqribən demək olar ki, Şah İsmayıl Azərbaycan ədəbiyyatının binasını vəz eyləmiş [binasını qoymuş] və kəndi “Divani-türkisini” [Türk dilində divanını] yadigar olaraq buraxmışdır. O zamanın böyük şüərası Azərbaycan türkcəsinin ehyasına [canlandırılmasına] çalışmışlardır. Füzuli, Müseyib xan Təkəli, Şani Təkəli, Sadiq Əfşar, Həsən Türkmən və Yusif Qarabaği o zamanın türkcə yazar şairləridir. (“Təzkireyi-Sadiq” ilə “Töhfeyi-Sami”yə rücu [müraciət] oluna.)

Azərbaycanlılar səfəviyyə və əfşariyyə və onlardan sonra zamanında kəndi ədəbi-siyasi təşkilatlarını qururdular. Bu zamanda rus militarizmi həmlə edərək Azərbaycanın bir qitəsini [hissəsini] digə-

rindən ayırdı, möhtərəm şəhid Cavad xan ilə İbrahimxəlil xan, Mirhəsən xan və sair bu kimi qəhrəmanların rəşadət və müqaviməti istilanı qurtara bilmədi. Azərbaycanın qismi-şimalisi yüz sənədən ziyadə rus əsarətində qaldı, tainki hürriyətin sədayi-fərəhfəzası [fərəhləndirici səsi] üfq-i-ələmdə tərənnümsaz olub Rusiya militarizmi elani-iflas eylədi. Bunun üzərinə Azərbaycan məmləkəti təkrar qəddini düzəldərək təmameyi-ələmə elani-istiqlal etdi.

Bu üçüncü dövrədir ki, azəri türkləri kəndi azadlıqlarının binasını qurmaq üçün və azadlıq düşməni olan Azərbaycan düşmənlərinin dəfi üçün mübarizə edirlər. Əlbəttə ki, edəcəklər və kəndi cavanlarının fədakarlığı sayəsində Azərbaycan istiqlalını paydar [məhkəm] etməklə müzəffər olacaqlardır.

Azərbaycanlı qardaşımızın, tərcüməsi yuxarıda məzkur [qeyd edilən] bu məqaləsinə "İran" qəzetəsi uzun-uzadıya cavab verir. Bittəb [təbii olaraq], onun dəlil və sübutları ilə müvafiqət edəmməyir [razılaşa bilmir]. Bu xüsusda ayrı bir vaxt.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 212, 26 həziran [iyun] 1919*

MƏSULİYYƏTİMİZ ARTDI!

Məqaləmizin ünvanını oxuyan qarelər [oxucular], – Əcəba nə oldu? Könül arzu etməyən bir hadisəmi oldu? – deyəcəklərdir.

Fəqət heç də təlaş edilməsin. Könlü rəncidə edəcək [incidəcək] bir hadisə yox, biləks [əksinə], sevincli vəqələr [hadisələr, işlər] vardır!

Bir il altı aydan ziyadə ana vətəndən ayrı düşüb müxtəlif rəngli macərapərəstlərin əlində əsir qalan Lənkəranımız, o ərzaq anbarımız, ləhül-həmd [Allaha şükür olsun], əda [düşmənlər] əlindən qurtardı. Yeni ordumuzun ilk səfəri müvəffəqiyyətlə keçərək, Muğanda bərkişən iyirmi minlik silahlı rus qüvvətini təslimə məcbur edərək, onlarca top, pulemyot və minlərcə tüfəng, fişəng və mərmilər aldı.

Qarabağ – vətənimizin o gözəl bucağı, həyati-iqtisadiyyəmizi parçalayan, sularımızın başını tutaraq bizi fəlc [iflic] bir hala qoymaq istəyən inadlı qonşularımızın israrından qurtardı.

Fəzlə qanlara məhəl [yer] vermədən erməni əhalisi məsələnin sülhən həllini iltizam edərək Azərbaycan hakimiyyətini qəbul etdilər.

Naxçıvan – şəraiti-təbiiyyəsi ilə həqiqətən də "nəqşi-cahan" olan o Azərbaycan ölkəsinin ayrılmaz qitəsi [hissəsi], qəhrəman və fədakar övladının hümməti sayəsində, aldanaraq ayrı düşdüyü vətənə qovuşmaq üçün üsyan haqqın-

dan istifadə etdi. Naxçıvan qasib [qəsbkar] Ermənistan ordusunu hüdudu xaricinə atdı.

Ortada böyür ağrısı və məqsədlərimizi təhdid edərək duran Zəngəzurun da yaxın zamanda zərərsiz bir hala qoyulub Astara çayı və Samur körpüsündən tutub, Araz nəhri ilə Culfa körpüsünə qədər maneəsiz bir yol açılacağını ümid edə bilərik.

Azərbaycan[ın] ərazi mətalibi [tələbləri] bu surətlə qismi-mühümü ilə həll edilmiş deməkdir. Cümhuriyyətimizin hakimiyyəti təhtinə [altına] keçən bu ərazi daxilində zamanımızdakı əhvalifövqələdəyə nəzərən nisbi bir əmniyyət və intizamın dəxi hökmfərma [hökmran] olduğu inkar olunmaz.

Böylə bir zamanda məmləkətimizdə bulunan xarici ingilis qüvvəti neçə gündür ki, torpağımızı tərk edib getmişdir. Ayın [avqustun] 26-dan etibarən Azərbaycan həqiqətən də müstəqil olub kəndi qüvvətinə qalmışdır.

Bu günə qədər İngiltərə Komandanlığının buradakı hüzzuru [varlığı] idareyi-məmləkətdəki məsuliyyətimizi bizimlə bölüşürdü. Bu məsuliyyət təqsimi [böl-güsü] yalnız maddi və müəyyən şeylərdə deyil, mənəviyyatda da vardı. Xalqın ruhiyyəti, bilxassə türk olmayan azərbaycanlıların mənəviyyəti üzərinə bunun böyük bir təsiri vardı. Halbuki indi iş böylə deyildir. Tamamilə özümüzə buraxılmış bir haldadır.

Bu vaxta qədər Azərbaycan daima xarici bir qüvvət sayəsində durmuşdur. Bir zaman türklər gəldilər, bizi mühəqqəq [qaçılmaz] ölümdən qurtardılar. İngilislər zamanında idarə və hüriyyətlərimizin daha ziyadə kökləşməsinə çalışdıq. Kəndi qüvvətimizə inanmayan bir çox süst ünsürlərimizlə düşmənlərimiz bu dövrlərdəki müvəffəqiyyətlərimizi özümüzəndən ziyadə xarici təsirlərə bağlamaq istəyirlər. İngilislər olmasaydı, bunu yapammas, onu doğruldammas, öz qüvvətinizlə idarə edə bilməzdiniz, deyirlər. Bunu burada bizim üzümüzə qarşı açıq deyil, kinayə ilə ehsas [hiss] etdirirlərsə də, xaricdə, Avropada Müttəfiq [Antanta] qəzetələrində aşkara söyləyirlər. Deyirlər ki, azərbaycanlılar asiya [asiyalı] bir millətdirlər. Özlərini hüriyyətlə idarədən acizdirlər. Hələ xristian millətlərini heç idarə edə bilməzlər.

Bu, haqqımızda söylənən böhtanların ümumi bir şəkli-ifadəsidir. Yoxsa düşmənin qələmindən, dilindən çıxan böhtanları nəql edəcək olarsaq tükrlər ürpər.

Bu böhtanları daha əvvəlcə də söyləmişlərdi. İngilislər buraya gəldikləri zaman o böhtanlarla zəhərlənmişlərdi. Bunun üçün də bundan doqquz ay əvvəl hissiyatımıza toxunulmuş, mənəviyyatımız təhqir edilmişdi.

Fəqət əhval ilə vasitəsiz aşna olan avropalılar, əzcümlə [o cümlədən] ingilislər üçün əksini gördülər və buradan gərdərkən bizim ən eyi müərriflərimiz [bizi tərifləyənlər, təbliğ edənlər] olaraq getdilər. Avropadan aldığımız xəbərlər dəxi İngiltərə mənabeyi-rəsmiyyəsi [rəsmi mənabələri] tərəfindən haqqımızda verdiyi məlumatın lehimizdə olduğunu təyid [təsdiq] etməkdədir.

Fəqət indi tamamilə kəndi-kəndimizə tərki edildiyimiz bu zamanda məsuliyyətimiz daha ziyadə artır. Çünki görəcəyimiz iş müdaxilə edən yox, istiqlalımızı təhdid edən [məhdudlaşdırən] nə maddi, nə də mənəvi bir qüvvət var. Bu günə qədər olan müvəffəqiyyətlərimizi düşmənlər xarici təsirə çıxı bilərlər. Bu gün isə onu da yapammaslar.

İstiqlalımız təsdiq olunacaqmı? – bu bir sualdır.

Fəqət istiqlalımız feilən mövcuddur – bu bir həqiqətdir.

Bu həqiqəti hüsn-idarə edər, bu həqiqət zamanında özümüzün həqiqətən istiqlalə şayəstə [layiq] bir millət olduğumuzu isbat edərsək, o zaman əmin ola bilərik ki, yuxarıdakı suala müsbət bir cavab alacağız. Bu sualın cavabı üçün daha bir neçə ay gözləmək lazımdır.

Ehtimal ki, üç-dörd ay sonra Sülh Konfransı Zaqafqaziya hökumətləri haqqında bir qərar verər. O qərar alın[ın]-caya qədər özümüzü həm daxildə zühur edəcək, həm də xaricdən gələ biləcək əmri-vaqelərdən [iradəmiz xaricində cərəyan edən, arzuedilməz hadisələrdən] qorunmalıyıq.

Bu xüsusda Avropa əfkari-ümumiyyəsi [ictimaiyyəti], bilxassə Sülh Konfransı və Müttəfiq məhfilləri [dairələri] üzərinə icrayi-təsir edəcək vəqəllər [işlər], heç şübhəsiz ki, hazırkı vəziyyətin, indiki nizam və asayişin mühafizəsi şərtidir. Fəqət şərti-əzəm [ən böyük şərt] müsəlman olmayan millətlərlə olan münasibət və rəftarımız olacaqdır.

Düşmənlərimiz çoxdur – bunu bilirik. Düşmənlərimizin bizə qarşı ən böyük silahı bizi özümüzəndən olmayan millətləri

idarə edə bilməmək töhmətidir. Biz, bizdən olmayanları kəsər, qaba qüvvətlərmişiz.

Bu isnadın sırf böhtan olduğu yenə Lənkəran, Qarabağ məsələləri ilə Gəncədə yaşayan ermənilərin bu günə qədər burunlarının olsa da qanamadığı ilə sabitdir. Fəqət bunu daha qüvvətli bir surətdə isbat etmək günləri şimdidir.

Bu şərtəndən sonra məmləkətimizi daxili ixtilallardan [hərc-mərcdən], anarşidən, bolşevizm bəlasından saxlamaq dəxi böyük vəzifədir. Çünki bir an əvvəl Qafqaziya gəlmək istəyən Denikin Avropaya qarşı məram anlatması üçün yeganə bəhanə “bolşevizm” bəhanəsidir. Məmləkətimizi bolşevizmdən əmin saxlasaq, bununla şimal təhlükəsinə qarşı siyasi bir üstünlük qazanarız.

Üç-dörd ay bu surətlə məmləkəti idarə edərsək, Sülh Konfransından bizi tanıyacaq bir qərar almaq ümidi pək o qədər də uzaq deyildir. İngilis ordusu buradan gedirsə də, Avropa ilə münasibətimiz qət olunmayır [kəsilmir]. Sülh Konfransı naminə Zaqafqaziya hökumətləri nəzdinə məmur olaraq amerikalı Haskell təhti-rəyasətində [başçılığı altında] bir komissarlıq təyin edilmişdir. Haskell Ermənistan gəlmiş, Gürcüstana gəlmiş, yaxında Bakıya da gələcəkdir. Bundan əlavə, İngiltərə Xariciyyə Nəzarəti tərəfindən yenə Zaqafqaziya hökumətləri nəzdinə təyin olunmaq üzrə Vordrop rəyasətində bir heyəti-məxsusə [xüsusi bir heyət] göndərilmişdir. Vordrop müstəşriqlərdən [şərqşünas] olub, olduca alim bir zətdir [şəxsdir]. Türkcə, gürcücə və ermənicəyə aşnadır. Vəzifəsi bu vaxta qədər olan əsgəri komandanlıqlar kimi deyil, sırf siyasi və iqtisadidir. Bun-

lardan əlavə, İtaliya Hökuməti tərəfindən dəxi polkovnik Qabba təyin olunmuşdur. Bu dəfə Qabba komandanlığın deyil, Xariciyyə Nəzarəti məmurudur.

Bunlar tamamilə Zaqafqaziya hökumətini tanımaq demək deyilsə də, yarım tanımaq kimi tələqqi [qəbul] oluna bilər. Bilxassə Vilson sözlərini dəxi burada yada salmalıyıq. Amerika rəisi-cümhuri Parisdəki sülh heyətimizlə görüşərkən Zaqafqaziyanın bir cümhuriyyəti-müttəfiqə [müttəfiq bir respublika] şəklinə girməsinin daha ziyadə mətlub [arzuedilən] olacağını söyləmişdir. Sülh Konfransı tərəfindən Rusiya hökuməti olaraq tanınan Kolçak komandanlığına dəxi Zaqafqaziya cümhuriyyətlərinin vəziyyəti-hazirəsinə təcavüz etməmək yolunda verilən düstur bu nöqtəyi-nəzəri işıqlandırmaqdadır.

Bu əlamətlər, əlbəttə, bizə ümid verir ki, hər halda Zaqafqaziya hökumətlərinin müqəddəratı Rusiyadan ayrı olaraq tələqqi edilir.

İştə, bu əlamətlərə əhəmiyyət verərək, əlimizə keçmiş istiqlal-feilimiz [feili, həqiqi, əməli istiqlalımızı] daha ziyadə ciddiyət və əhəmiyyətlə müdafiə etməliyiz.

Ayın 26-dan etibarən millət tamamilə kəndi müqəddəratına kəndisi hakim bir vəziyyətdədir. Bu vəziyyəti qan bahasına, can bahasına olsa da əldə saxlamaq boynumuzun vəzifəsidir.

Bir tərəfdən zövqi-istiqlal, digər tərəfdən vəzifə məsuliyyəti ilə böyük olan bu günlərdə hökumətə tədbir və qətiyyət, firqələyə həmiyyət və etidal [təmkin], millətə ciddiyət və fədakarlıq lazımdır.

Əvət, möhtərəm qarellər, istiqlalımıza feilən nail olmaqla böyük bir zövqi-mill

duyuru. Fəqət bu zövq, biliniz ki, məsuliyyətimizi artdırır.

Məsuliyyətdən qorxalım, vəzifə başına qoşalım!

M. Ə. Rəsulzadə

N 263, 29 ağustos [avqust] 1919

HAQQ YERİNİ TUTAN GÜN

Azərbaycan türkü Mayısın 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qasiblər [qəsbkarlar] əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir.

Mayısın 28-i Azərbaycan Cümhuriyyət tarixinin ibtida [başlanğıc] günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətdardır.

Sentyabrın 15-i vaqə olmasa, yəqin ki, Mayıs 28-inin ibtidası bir sənəyidövriyyəsini [ildönümünü] görmədən intəhaya varar, gedərdi.

Bakının Azərbaycan üçün sadə bir paytaxt deyil, adətən əfsanələrdə söylənən bir “can şüşəsi” olduğunu nəzərə alarsaq, həqiqi istiqlal gününün sentyabrın 15-i olduğunu qəbul etməliyiz.

Mayısın 28-də böyük bir haqq elan olunmuş, sentyabrın 15-də isə bu haqq yerini tutmuş idi.

Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər – deyə dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakını əldən vermək istəməmişlərdi. “Bakı Sovet Rusiyasından ötrü lazımdır” – deyə Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliklərini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvətlərlə ittifaq bağlamış, Mart hadisəsi ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seylabələri [selləri] ilə Azərbaycan atəşimüqəddəsini söndürmək istəmişlərdi.

Fəqət Azərbaycan türkü tam bir məyusluq və ümitsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən, üzünü böyük qardaşı Osmanlı

türkünə çevirib istimdad etmiş [imdad istəmiş], qardaş səsinin ləbbeyk [hazırım, baş üstə] sədasını eşitmişdi.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaxsaqan, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəti, digər tərəfdə isə Türkiyə-Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakını Azərbaycandan ayırmaq surəti ilə siyasi bir qital [qırğın] icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi.

Bugünkü böyük bir gündə, Qurban bayramının ərəfəsində, iki qardaş türkün türklük məfkurəsi məbuduna qarşı verdikləri qurbanlar qəbul olunaraq qanlara boyanmış, Bakı küçələri düşməndən təmizlənmiş, haqq yerini tutmuş idi.

Haqq yerini tutduğu bu gündə biz şühədayi-istiqlal və istixlasımızın [istiqlal və qurtuluş şəhidlərimizin] böyük ruhu hüzurunda şükran borcumuzu əda etməliyiz.

Bu gün yeni Cümhuriyyətimizin sət-vətini [qüdrətini], ordumuzun paytaxtımız küçələrindəki yürüşünü görüb kökslərimizi qabardırkən, şühəda qəbri üzərinə gedib də fatihə verməyi unutmamalıyıq.

Onlar, o böyük vücudlar, tam vaxtında bir məlikeyi-nicat [xilas mələyi] kimi yetişərək özləri öldülər, fəqət bizi ölümdən qurtardılar.

Onlar – bu, ölümü istehqar edən [saymayan] böyük adamlar, bizə yaşamaq üçün ölmənin nə məsud, nə şanlı, nə şərəfli bir xislət olduğunu öyrətdilər. Onlar – o fədakar insanlar, Azərbaycan Cümhuriyyətinin paydar olmasına, məmləkətimizin cəllad ciyəmindən [ipindən] qurtulmasına səbəb oldular!

Şu qara torpaqlar altında yatan Anadolunun Məhmədçiylə Azərbaycanın hankı bir qarış torpağıdır ki, oranı kəndi fədakar qanı ilə boyamamışdır. Bilxassə Bakı ətrafının hər hankı bir dərəsini, hər hankı bir təpəsini gəzsəniz, bir şəhid məzarına rast gələrsiniz. Bu şəhid, Çanaqqalanı köksü ilə müdafiə edən qəhrəman türkün igid qardaşdır. İstanbulu müdafiə etmiş, imdi də yeni bir türk hökumətinin paytaxtını – Bakını düşməndən xilas etmək üçün buraya qədər gəlmiş və şəhid olmuşdur.

Bu gün bu şühədanın məzarı üstündə bir abidəyi-şükranın binası vəz olunacaq [minnətdarlıq abidəsinin bünövrəsi qoyulacaq]. Fəqət bilməm ki, bu abidə keçən il sentyabrın 15-də dul qadınların, yetim çocuqların, sevincli gəlinlərin bu xilaskar qardaşlara qarşı bəslədikləri hissiyyəti tamamilə təsvir və təsbit edə biləcəkmiz?

Haşa, azərbaycanlının sineyi-şükranında həkk olunan qardaşlıq xatirəsini nə bir usta həkk edər, nə də bir daş və yaxud tunc ona təhəmmül edər [dözər].

Bu gün bütün Azərbaycan, Qafqaziya İslam Ordusunun Nuri paşa, Mürsəl paşa komandalarındakı Osmanlı zabitan və əfradının xatirəti-həzini ilə [zabit və əsgərlərinin həzin xatirələri ilə] həm şad, həm də məhzundur. Şaddır, çünki onların həmiyyəti, onların müavinəti ilə bugünkü bayramı dərk etmişdir. Məh-

zundur, çünki kəndisinə böylə bir səadəti qazandıran qəhrəmanların kəndi vətənləri, ana yurdları təhlükələr içində və bizim hürriyyətimizə səbəb olan o böyük vücudlar hal-hazırda hürriyyətdən məhrum bir haldadırlar.

Həqiqi istiqlalımızın guşə daşı qoyduğu bu gündə, kəndi cəsədləri ilə binayi-istiqlalımızı təhkim edən [məhkəmləndirən] qəhrəman millətdeşlərimizi salamlarkən, onları yetişdirən o böyük Türk Vətəninin xilas və nicəti üçün səmimi dualarımızı bargahi-əhədiyyətə tövçih etməyi [bir olan Allahın hüzuruna yönəltməyi] də unutmayız. Yalnız kəndisini deyil, düşmənlər əlində qalıb haqqı paymal edilməkdə [tapdalanmaqda] olan qardaşını dəxi müdafiə edə bilən bir millət müşkülət içində qala bilər, fəqət əmin olunuz ki, məhv ediləmməz!

Əvət, haqq yerini tutduğu böylə müəlla [uca] bir gündə türklüyün təmini-istiqlal və istiqlalı üçün ölən şühədanın böyük ruhu hüzurunda:

Əlimizə bir vədiə [əmanət] olaraq tapşırılan bayrağımızı qardaşlarımızın fədakarlığına imtisal edərək [onlardan örnək alaraq] şərəf və namusla mühafizə edəcəyimizi əhd edəlim!

Biləlim ki, bu vasitə ilə biz həm türklüyü qüvvətləndirir, həm müsəlmanlığa, həm də insanlığa xidmət edirik.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 274, 15 eylül [sentyabr] 1919*

NƏSİB BƏYİN İSTEFASI MÜNASİBƏTİLƏ

Sosialist bloku hökuməti tutan məbusan blokunda ikən idarənin can nöqtəsinə toxunan bir məsələdə, ümumi siyasət haqqında hökumətə əvvəlcə bir sual, sonra da bir istizah [sorgu] verdi.

Sual ittifaqda bulunan, hökumətə iştirak edən firqənin haqqıdır. İstizah isə Parlaman üsulu ilə idarə olunur məmləkətlərdə müxalifət firqələri tərəfindən hökumətə qarşı işlənən bir vasitədir. Sualın məqsədi ələlümüm əfkari-ümumiyyəyə [ictimaiyyət tərəfindən] işıqlandırılması lazım bir məsələdə hökuməti dindirmək və yaxud hökumətə bir taqım ixtarat və irşadətə bulunmaqdır [xəbərdarlıq etmək və yol göstərməkdir]. İstizah isə həmişə bir taqım müəyyən qanunsuzluqlardan bəhs edər ki, nəticə etibarilə etimad və ya ədəmi-etimad [etimadsızlıq] məsələsi ilə tamamlanar.

Müxalifətdə olan firqə hər fürsətdən bilistifadə [istifadə etməklə] istizah haqqını icra etmək fikrində olur. Bu onun, Parlamanların tarixi, məşrutə və cümhuriyyətlərin adəti ilə təsdiqlənmiş bir haqqıdır. Müvafiqətdə olan [həmrəy] firqələr istizah yapınca, müxalifətə keçmək istədikləri təbiidir. Hələ eyni mövzuda verilən sualdan sonra qənaət hasil etməyib də istizah yapmaq başqa dürlü təvil [izah] olunammaz.

Fəqət bizim sosialistlər istizah yaparkən görünür ki, böylə düşünmədilər.

İstizahı xalqı tənvir [məlumatlandırmaq] üçün, hökumətin nə yapıb-yapmadığını öyrənmək üçün yapırız, dedilər və nəticədə formullarında nə etimad, nə də ədəmi-etimad göstərdilər. Etimadlarını məşrutə buraxdılar [şərtə bağladılar]. “Əhrar” fraksiyonu da “şimdilik” ədəmi-etimad göstərdi. Müvafiqət əsasına sadıq qalan yalnız “Müsavat” oldu. Hökumət blokunun xaricində qalan bitərəflərlə milli əqəliyyə [azlıq] nümayəndələrinin rəyləri “Müsavat” məbuslarının rəyinə inzimam etməmiş [əlavə edilməmiş] olaydı, Nəsim bəyin kabinəsi siyasəti-ümumiyyədəki müvəffəqiyyəti-təmməsinə rəğmən, bila-şərtü-qeyd [qeydsiz-şərtsiz] etimad qazanammayıb, bittəb [təbii ki], həman tərki-mövqə etmək məcburiyyətində qalacaqdı.

Şəkil və rəsmiyyət etibarilə Nəsim bəyin kabinəsi Parlamanı etimad almış və ələlül [üsula uyğun olaraq, qaydalara görə] istefa üçün qanuni bir səbəb yoxdur. Fəqət böylə olmaqla bərabər, hökumət rəisi-möhtərəmi kəndi mövqeyini möhkəm görməyərək mənən rəsikarda [iş başında] qalammayacağını qeydlə, istefa edir. Bu xüsusda Nəsim bəyə haqq verməmək mümkün deyildir.

Çünki Kabinə istinad etlədiyi firqələrin kamil bir etimadına malik deyildir. Çünki siyasəti-ümumiyyə və bilxassə siyasəti-xariciyyə məsələsindəki höku-

mətə iştirak etməyən bitərəflərin etimadı “Müsavat” firqəsinə bu dəfə zəhir [arxa] çıxdısa, nə məlum ki, digər xüsusi bir məsələdə, bərfərz [misal üçün] daxili məsaili-idarədə [daxili idarə məsələlərində] dəxi bu müzahirət [dəstək] təmin ediləcəkdir? Kəndi ordusunun deyil, kəndisinə təsadüfən iltihaq edən [qoşulan] müxalif və yaxud bitərəf qüvvətlər sayəsində müzəffəriyyə qazanan bir komandan hər halda kəndisinin ani bir hücumu məruz qalacağından qətiyyəni əmin olamıyız. Böylə bir əmniyyəti malik olmayan komandan kəndi işini eyi bilir bir məziyyətdə isə lazım gələn manevrəni yapmalı, istinad edə biləcəyi qüvvətləri yoxlamalıdır.

İştə, böylə bir yoxlama üçün Nəsim bəy əfəndi istefa etdi.

* * *

Nəsim bəy əfəndi ilə istinad eylədiyi Parlaman bloku arasında çıxan soyuqluq, əcəba, Nəsim bəy kabinetinin siyasəti ilə əfkari-ümumiyyə [ictimaiyyət] arasındakı əlaqəyə tərcüman ola bilirmi?

Qətiyyəni deyil. Bu istefa Nəsim bəy in əfkari-ümumiyyəyə [ictimaiyyətə] qarşı ədəmi-müvəffəqiyyətinə [müvəffəqiyyətsizliyindən] deyil, biləks [əksinə], blokun ifratçıları ilə mötədilləri arasında çıxan ixtilafın bir nəticəsidir. Məlum olduğu üzrə, Nəsim bəy cənabları mötədil cərəyanın kamillən etimadını qazanmış, müfritlərin [ifratçıların] yalnız yarım etimadlarına məzhər [nail] ola bilmişdi.

Parlaman xaricindəki məhafili-siyasiyyə və milliyənin [milli və siyasi dairələrin] təmayülləri nəzərə alınarsa, Nəsim bəy işbu istefası nəticəsində daha möh-

kəm və daha mətin bir mövqe tutacaqdır. Əfkari-ümumiyyə Nəsim bəy siyasətinin səmimi təqdirkarıdır. İstefa xəbəri hər tərəfdə təəssüflərlə tələqqi olunmuş, bu xəbər təbəqəti-nas [xalq təbəqələri] arasına bir çox həyəcanlar salmışdır.

Nəsim bəy in istefası qəbul olunmaz, deyə camaatın imdiki təmayülatı ancaq böylə təlxis [xülasə] oluna bilər.

Nəsim bəy in Parlaman firqələrindən ötrü məqbul bir Rəisi-vükəla [Baş nazir] olacağı şübhədən ari [uzaq] kimidir. Hətta şimdiki kabinetə və siyasətinə yarım etimad göstərmiş olan firqələrin arasında belə hal-hazırda Azərbaycan üçün kəndisindən daha müvafiq bir heyəti-nüzzar [nazirlər heyəti] rəisi təsəvvür olunmaqdadır.

Ortada bir Kabinet böhranı da yoxdur. Çünki Nəsim bəy ilə heyəti-nüzzar arasında dəxi bir ixtilaf yoxdur. Təqib eylədiyi siyasəti-ümumiyyə hər halda kəndi arxadaşları tərəfindən etirazı mövcib [etiraza səbəb] olmamışdır.

Demək ki, ortada yalnız bir Parlaman zə'fi [zəifliyi] vardır. Hökuməti-hazirəni təşkil edən Parlaman mərkəzi arasındakı ixtilaf bərtərəf olub [aradan qaldırılıb] və yaxud yeni, daha mətin və daha təbii bir mərkəz vücut bularsa, hökumət böhranı da bitər. Böylə bir mərkəzi isə yenə Nəsim bəy və onun bu günə qədər təqib eylədiyi məsləki-siyasi vücuda gətirə bilər.

Demək ki, Nəsim bəy rəsmən istefa etmişsə də, feilən istefa etməmişdir. İstefa edən, hökumət firqələrinin arasındakı anlaşmamazlıq, biri-birindən böyük fərqlərlə ayrılan ixtilafi-nəzərdir.

Parlaman işin burasına əhəmiyyət verməli, bir an əvvəl qüvvətli bir höku-

mət təşkilinə səy etməlidir. Bunun üçün lazımdır ki: Nəsim bəy in istefası rədd, hökumət məsləkindəki nəzər ixtilafının istefası isə qəbul olunsun!

M. Ə. Rəsulzadə

N 275, 17 eylül [sentyabr] 1919

QURTULUŞ GÜNÜ

Eylülün 15-də Bakı bir böyük gün daha keçirdi.

Bu gün millət, qəhrəman şühədanın [şəhidlərin] bir illik sənəyi-xatiratını qəbarıq hisslərlə yad edərkən, cavan ordumuzun rəsmi-keçidini görməklə də köksünü gərmiş, nə qədər sevinmişdir.

Dəniz kənarında qəhrəmanca bir tövrlə yürüyən süngü dəryasını seyr etdikdən sonra bir nəşeyi-istiqlal olaraq istiqlalının guşə daşını təşkil edən şühədanın məzar daşını qoymaq üçün gedən xalqın bu gün nə qədər böyüdüyünü, nə dərəcədə etimadi-nəfs hasil etdiyini görməmək qabil deyildi.

Xalqımız, türk nəslinə məxsus bir mətanətlə günün sevinci ilə bərabər dərin bir ciddiyyət və həzin bir təsliyyət [təsəlli] günü olduğunu pək əla dərk etmişdi. Bugünkü bayramını millət daşqın bir çocuq kimi deyil, mütəfəkkir bir fərdi-baliğ [həddi-bülüğa çatmış, yetmiş adam] kimi tutdu.

Gənc ordumuzun əzmkarənə bir surətdə atdığı qədəmləri, ümidli bir surətdə tutduğu tufəngləri seyr edərkən, paytaxtımızın küçələrini dolduran minlərlə əhali, şühəda məzarı üzərində gözəl bayrağımızın daima başlarımız üzərində dik tutulacağı haqqında verilən sözlərin boş nida deyil, qüvvətə istinad etmiş bir əhdü-peyman olduğuna inanırdı.

Əvət, inanırdı.

Bu imanın bünövrəsini bu gün bünövrəsini qoyduğumuz qurtuluş abidəsi

altında yatan şəhidlər qoymuşlarsa da, heç şübhəsiz ki, onu diri bir halda tutan amil, bu məzarı saran igid əsgərlərimizdi.

Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir amil olduğu məlumdur. Fəqət indi anlayırıq ki, bir alay əsgərin milli nəğmələrlə ötərək birdəfəlik keçışı mətbuatın on sənəlik propaqandanı – əhali üzərinə – daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz şühədanın məzarı üzərində əhd edirdi ki, kəndi nəşidələri [nəğmələri] ilə ədib və mühərrirlərimiz millətin ürəklərində abidələr tikəcək, şühədanı unutmurmayacaqlardır.

Öz Cümhuriyyətində, öz əsgərlərinin rəsmi-keçidini, öz hökuməti, öz ricalı [dövlət xadimləri] vasitəsilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalları, öz zabıt və öz nəfərlərindən təşəkkül etdiyini gören xalqın bir il əvvəl yas və hirmanlarla [məyusluqlarla] basıq olan qəlbi bu il o qədər açılmış ki, ruhunun tərcümanı olan şairlər artıq qısıq deyil, fəsih və bəliğ [açıq və bəlağətli, səlis və təsirli] bir lisanla ona qarşı ərzi-əfkar edə [öz fikirlərini dilə gətirə] bilirlər.

Əvət, ey millətin lisanül-qeybi [qeyb aləminin, gözlə görünməyən mənəvi aləmin dili] olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini [arzularını], ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz! Gənc ordumuz bu ülvi toxumların

saçılacağı yurdumuzu qoruyacaq, o böyük duyğuların zərfini təşkil edən kökləri qabartdıqca qabardacaqdır.

Bu gün yalnız paytaxtımızın qurtuluş günü olmaqla deyil, doğma ordumuzun ilk dəfə olaraq bütün ərkan və rüəsasları [yüksək rütbəli zabitləri və başçıları] ilə birlikdə qüvayi-külliyəsinin [bütün qüvvələrinin] nümayəndələri iştirak etmək surəti ilə paytaxtımızın üzərində parlaq və mütəntən [təntənəli] bir surətdə rəsmi-keçid icra etdiyi gündür. Bu etibarla dəxi eylülün 15-i qurtuluş günüdür.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 276, 18 eylül [sentyabr] 1919*

“MƏŞHUR” ŞAYİƏLƏR

Bəzi uydurma şayiələr var ki, söylənə-söylənə təvatür [ağızdan-ağıza yayılan xəbər] hökmünü alır və böylə olduqdan sonra məzkur [deyilən] şayiəni uyduranlar kəndiləri də inanmağa başlarlar.

Daxiliyyə Nəzarətində olan firqənin nüfuzi-hökumətindən istifadə edərək firqəçilik yapıdığı və hökumət gücünü firqə mənafeyinə işlətdiyi haqqındakı rəvayət işbu qəbildən bir şayiədir.

Bu şayiə “İttihad” firqəsinin siyasəti-daxiliyyəyə aid olmaq üzrə Nəsim bəy Kabinəsinə verdiyi istizahında [sorgusunda] dəxi qabarıq bir yer bulmuşdur.

İstizah namı verilən məzkur töhmətnamədə [ittihamnamədə] aşkara denilir ki: “Hökumət[in] xoşuna getməyən firqə adamlarının tərd edildikləri [qovulduqları], həbsə alındıqları, hətta öldürüldükləri qətiyyəni inkar edilməyən həqiqətlərdəndir.”

Böylə “inkar edilməyən həqiqətlər” istizahda çoxdur. Hətta “ricali-dövlətin [dövlət adamlarının] xəyanətindən” belə bəhs olunur.

Bu xüsusda istizah Parlaman kürsüsündən mövzui-bəhs [müzakirə mövzusu] olarsa, Kabinə rəisi-müstəfəsi [istefa etmiş Kabinə rəisi] kəndiləri də cavab verə bilərlər. Bəlkə də istefaya getdikləri üçün buna heç də lüzum görməzlər. Bu bir bəhsi-axir [sonrakı məsələdir].

Fəqət “Müsavət” firqəsinin rəisi olmaq həsəbi [səbəbi] ilə hökumətin, bil-

xassə Daxiliyyə Nəzarətinin firqəçiliyi haqqında bir neçə kəlmə izahatda bulunmaq istərəm.

Deyirlər ki, Daxiliyyə Nəzarətinin bütün məmurları “Müsavət”dəndir. Daxiliyyə Nəzarətində bir məmuriyyət almaq üçün əvvəlcə “Müsavət”ə yazılmaq lazım imiş.

Baxalım iş böyləmidir:

1) Qarabağ general-qubernatoru doktor Xosrov bəy Sultanov firqədən istefa etmiş bir zətdir [şəxsdir].

2) Qazax general-qubernatoru Rza Qaraşarov sosialistdir.

3) Zaqatala valisi Məhəmməd ağa Şahmalıyev bitərəfdir.

4) Bakı valiyi-sabiqi [keçmiş valisi] Rəşid bəy Axundzadə bitərəf idi, indiki [Nərimanbəyov] Əmir bəy də bitərəfdir.

5) Bakı qradonaçalnikinin müsavətçi olduğuna əcəba isbat varmı? Yoxsa Zalsmanmı müsavətçidir?

6) Gəncə valisinin firqədən olduğuna və firqəçilik yapıdığına əcəba firqənin böhranlı günlərdə kəndisinə qarşı aldığı vəziyyəti-tənqidkarənə iləmi hökm edilir?

Məlumdur ki, pristavların müsavətçi olduqlarından bəhs olunub durur. Əcəba, daxili idarənin mühüm məmurları müsavətçi deyil ikən nasıl olur ki, xırda məmurlar hər müsavətçi olur?...

Müxəlif firqə adamları “təqib, təzyiq və hətta terror” edilirmiş. Halbuki “mü-

vafiq olan firqə üçün məmurlar mübəl-
liqlik [təbliğətçilik] rolu oynayırlarmış”.
Hankı müxalifin harada “terror” edildiyini bəlkə söylərlər, biləriz. Əgər bir taqım qəza və həvadisə uğrayan firqə əzasını [üzvlərini] nəzərdə tutub da müəyyən bir hökm vermək caiz isə, o zaman hər kəsdən ziyadə yenə hökumətdə olan firqələr, ələlxüsus “Müsavat” məzlum çıxar.

Məsələn:

1) Qazaxda firqə komitəsinə mənsub Mehdi ağa Qiyasbəyov qətl edildi. Hələ qatil bulunmamışdır.

2) Salyanda Salyan şöbəsinin katibi [Rüstəm] İskəndərzadə kəza [həmçinin] qətl edildi ki, hələ qatili bulunub cəzasını görməmişdir.

3) Qarabağın yolunda Parlaman əzası müsavatçı Cavad Məlik-Yeqanov, yoldaşı Mərkəz Komitəsinin əzası Zülfüqar Mahmudov və bitərəflikdən “Müsavat”a keçmək ehtiyatsızlığında bulunan Cəlil bəy Sultanov günüz günorta çağı soyuldular. Hələ soyanlar tutulmamışdır.

4) Firqənin çalışqan və məmləkəti yolunda xidməti keçmiş əzası Kərbəlayı Vəli Mikayılov Bakıda 6-cı uçastokda adi bir cani kimi haqsız olaraq təhqirə məruz qaldı.

Yoxsa “İttihad” firqəçilik yapan Daxiliyyə Nəzarətindən bunlarınmı hesabını görmək istəyir? Terrordan bəhs edərkən məqsədi bumudur, yoxsa “Novı svet” faciəsinimi qəsd edib? Fəqət o əcaib bir şəkildə vəqə olan faciəni dəxi bərfərz [misal üçün] “terror” olaraq qəsd etsək belə, məzlumlar hər halda müxalifdən deyil, koalisyona mənsub firqədən idilər.

Daxiliyyə Nəzarəti müsavatçıdır, deyə tənqid edənlər eyni zamanda da deyirlər

ki, Nəsim bəy pək eyi siyasidir [siyasətçidir], yeni Kabinə təşkilinə o layıqdır, fəqət heyfa ki, daxiliyyə işlərinə baxmağa vaxtı olmadı da, işi yalnız müavini [Sadıq bəy] Ağabəyova buraxdı. Fəqət Ağabəyov da müsavatçımıdır, firqə ilə bir əlaqəsi varmıdır? – deyə sorunuz. O zaman münəqqidlərin [tənqidçilərin] nə kimi kəndiləri uydurduqları şayiyyə söyləyə-söyləyə nəhayət kəndilərinin də inanmaya başladıklarını görürsünüz!

Daxiliyyə naziri firqəçilik yapır, dedikləri zaman nədənsə hər vaxt Molla Nəsrəddinin hekayəsi yadıma gəlir. Molla Nəsrəddinə “arvadın çox gəzəyəndir” dedikləri zaman, öylə isə “neyçin bizə də gəlmir” dediyini əlbəttə siz də xatırlarsınız.

*M. Ə. Rəsulzadə
N 279, 22 eylül [sentyabr] 1919*

TÜRKİYƏ HƏRƏKƏTİ-MİLLİYYƏSİ

Söz ilə işin Türkiyə haqqında dəxi çox fərqli olaraq meydana çıxdığından sonra Türkiyədə milli bir hərəkət başladı.

Daha aşkar söyləyəlim, Vüsta Avropa [Mərkəzi Avropa] dövlətləri ittifaqı kəndi məğlubiyətlərini etirafə silahlarını yərə qoyduqdan və qaliblərlə sülh müzakirəsinə qərar verdikdən sonra mütarikə [atəşkəs] əsnasında söylənilən sözlər mütarikədən sonra görülmə işlərlə müvafiq gəlməmişdi.

Söylənən sözlərdən ən müəssiri [təsirlisi], şübhəsiz ki, Amerika Cəmahiri-Müttəhidəsinin [Amerika Birləşmiş Ştatlarının] məşhur rəisi müsyö Vilsonun 14 maddəsi idi. Vilsonun bu 14 maddəsi adətən “Tövrət”in 10 əhdi kimi tələqqi edilmiş, hər kəs – nəuzübillah – yeni bir peyğəmbərin bə’sinə [göndərildiyinə] inanmış kimi idi.

Vüsta Avropa millətləri məğlubiyətin acısını Vilsonun ilahi prinsipləri ilə təşəffi edirlərdi [sağaldırdılar]. Bu prinsiplərdən 12-cisi dəxi Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinə [ictimaiyyətinə] ovudurdu.

Türkiyənin Hərbi-ümumidəki [Dünya müharibəsindəki] vəziyyəti digər dövlətlərdən daha ciddi idi. Türkiyə kəndi mövcudiyətinə təhlükədən qurtarmaq üçün hər bə girmişdi. Türkiyə şərəfli bir məmatı [ölümü] miskin bir həyata tərcih etməmişdi. Bunun üçün də o, tarixi düşməni olan və İstanbulunu qəsb etmək istəyən Rusiya küməsində bulunamamışdı.

Bunun üçün də o, Çanaqqalada müdafeyi-haqq [haqqın müdafiəçisi] olan insanın xariqələr yaratmağa qadir olduğunu bütün dünyaya qarşı isbat etməmişdi. Bunun üçün bütün türk xalqı soyulub soğana dönmüş, son dərəcəyi- imkanına qədər vuruşmuşdu. Bunun üçün dəxi inanmışdı ki, məğlub olsa da haqqi-bəqasını [ölməzlik haqqını, yaşamaq haqqını], bir millət olaraq yaşamaq səlahiyyətini cahani-mədəniyyət qəbul edəcək, inanmışdı ki, heç bir zaman, nəşeyi-qalibiyətlə sərşar [sərxoş] olsalar da böylə vazeh [açıq-aşkar] bir haqqı danacaq qədər sərməsti-qürur [təkəbbürdən sərxoş] olammazlar.

Böylə bir ümid, arzuyi-ümumiyyədən [ümumi arzudan] doğan bir inam idi. Ələlxüsus ki, bu inamı Vilsonun 12-ci maddəsi təqviyə edirdi [gücləndirirdi]. Bu inamın nə dərəcədə şamil bir təsirə malik olduğunu [göstərən şey] türkün sizlər qəlbi mənzələsində [məqamında, yerində] bulunan xalq şairi-həssası Məhəmməd Əmin bəyin “Türkün hüququ” ünvanı ilə nəşr etdiyi əsərdir.

Bu əsər, qəlbindən yaralanmış şairin qaliblərin mərhəmətinə inanmış bir təzərrönəməsidir [yalvarışıdır]. Bir təzərrönəmə olmaq üzrə bəlkə də mən Məhəmməd Əmin bəyin bu əsərinin nəşr edilməməsini istərdim. Fəqət Vilson prinsiplərinin məğlub millətlərdə, əzcümlə [o cümlədən] Türkiyədə nə kimi bir ümid və rəca

[xahiş; umma] hissi oyatdığına işbu təzər-rönamə nə böyük bir bürhan [dəlil], nə vazeh bir lisani-bəyandır [açıq-aşkar bir ifadə dilidir].

Qarelər [oxucular] bilirlər ki, işə gəlin-cə, Vilson prinsipləri də müharibənin ibtidasından bəri elan olunan bir çox prinsiplər kimi söz olub qaldı. Bilxassə [xüsusilə] Türkiyəyə aid olan 12-ci maddə heç bir hökmə malik olmadığını göstərdi.

Sülh Konfransının qərarını bəkləmə-dən, türk millətini dinləmədən, qeyri-türk ünsürləri məskun olan Osmanlı ərazisi deyil, xalis türklərlə məskun olan Anadolu qitələri [əraziləri] üzərində əmə-liyyəti-cərrahiyyə başlandı. İzmir faciəyi-əliməsi [kədərli İzmir faciəsi] vicdanına qarşı təzərrö edilən Avropanın gözü qabağında, bəlkə də onun müavinət və müzahirəti [köməyi] ilə icra edildi.

Türkiyə istiqlalı dildə qalıb, feildə İst-ambul məhəllələri qaliblər arasında bö-lünərək doğrudan-doğruya ümuri-idarə-yə [idarə işlərinə] qarışıldı. Hər qədəmdə, hər məhəldə [yerdə] türk izzəti-nəfsi, türk hissi təhqir edildi. Qaliblərin təzyiqi ilə millətin hissiyyəti-əmiqəsindən [dərin, daxildən gələn hisslərindən] ziyadə qaliblə-rin qalın cızmalarına [çəkmələrinə] riayət-kar olan İstanbul kabinələri xarici təh-lükənin önünü almaqdan ziyadə daxili hesabları çəkməklə, məhbəsləri dövlətin bənam ricalı [adlı-sanlı dövlət adamları] ilə doldurmaqla məşğul oldular.

İştə, bir siyasət ki, Anadolu Hərəkatı-milliyəsini doğurdu. Məmləkətini se-vən, onun bu dərəcə təhqir və təzəllülü-nə [alçaldılmasına] dayanamayan ərba-bi-həmiyyət və namus Anadoluya çəkil-dilər. Ərzurum Konqresi, sonra da Sivas Məclisi təşəkkül etdi. Bu konqrelərin in-

tixab eylədikləri heyəti-təmsiliyyənin [seçdikləri nümayəndə heyətinin] başına Çanaqqalanın məşhur qəhrəmanı Mus-tafa Kamal paşa ilə “Həmidyyə” kruva-zorunun [kreyserinin] bənam [adlı-sanlı] kapitanı Hüseyn Rauf [Orbay] bəy əfən-dilər keçdilər. Hüseyn Rauf bəy ingilis-lərlə mütarikə [atəşkəs] imzalamış mü-rəxxəs [nümayəndə], Mustafa Kamal paşa da İzmir müdafiəsindən dolayı o zaman-kı Hərbiyyə Nəzarəti ilə münaqişə etmiş bir generaldır. Onlardan heç biri İttihad və Tərəqqinin intriqasına alət olmuş adamlar deyil, biləks [əksinə], daima istiqlallarını mühafizə eyləmiş adamlardır.

Şu surətlə gündən-günə kəsbi-nüfuz edən [nüfuz qazanan] Anadolu hərəkatı orada bulunub da daha tərxis olun-mayan otuz-qırx minlik bir orduya isti-nadla bir an əvvəl Məclisi-Millinin güşə-dini [açılmasını] və məmləkətin hər növ təqsimat [bölüşdürülmə] və təhqirata qarşı müdafiəsini tələb edirdi.

Bu hərəkatın nə kimi bir hərəkat ol-ması haqqında bizim tərəflərdə li-qəsdin [məqsədli şəkildə] bir taqım təvillər və təfsirlərlə [yozum və şərhələrlə] əfkari-ümumiyyəni təğşiş etmək [ictimaiyyəti yanılmaq] istəyənlər vardır. Aramızda bolşevizm cərəyanını tərvis etmək [ona rəvac vermək] istəyənlər, xalqımızın his-siyyəti-milliyəsini sui-istimal [sui-istifadə] edərək Anadolu Hərəkatı-milliy-yesinin də bolşevik olduğunu irəliyə sü-rürlər.

Fəqət bunu Ərzurum təşkilatına dost görünmək istəyən buradakı bolşeviklərlə bərabər, Hərəkatı-milliyə ilə mübarizə edən İstanbul [Damad] Fərid paşa Kabinəsinin tərəfdəranı [tərəfdarları] dəxi söyləyirlərdi. Onlar da Mustafa Kamal və

Rauf bəy hərəkatını milli deyil, bolşevik rəngi ilə əlvən edərək avropalılara gös-tərmək istəyirlərdi.

Fəqət bütün əvamil və zəvahiri [amil-ləri və görünüşü] ilə tam milli və yalnız milli olan bu hərəkatda bolşeviklikdən zərrə qədər də bir əsər yoxdur. Məmlə-kətin istiqlalını hərçi-badabad [nə olursa-olsun] müdafiəyə qərar verən bu hərəkat hini-lüzumunda [lazım gələrsə] bəlkə bolşevikliklə də tövhidi-hərəkat edər [birgə hərəkat edər], fəqət bu onun bizzat bolşevik olduğuna qətiyyəni dəlalət edəmməz.

Anadolu Hərəkatı-milliyəsi bu günə qədər rəsmi olaraq Fərid paşa kabinəsini tanımamışsa da, zati-şahanəni [padşahı] hər zaman tanımışdır. İmdiki halda yeni təşəkkül edən Kabinə ilə belə münasi-bata girişmişdir.

Mustafa Kamal paşanın yeni Kabinə-yə çəkdiyi teleqrafın bir nüsxəsi dünkü sayımızda dərc edilmişdi. Bu teleqrafa nəzərən Hərəkatı-milliyənin hökuməti-mərkəziyyədən tələb eylədiyi şeylər ati-dəki [aşağıdakı] üç maddəyə münhəsir-dir [üç maddədə əhatə edilmişdir]:

1) Hökuməti-cədidənin [yeni hökumə-tin] Ərzurum və Sivas konqrelərində təyin və təsbit edilən təşkilat və məqə-sidi-məşrueyi-millətə [millətin qanuni tələblərinə] riayətkar qalması.

2) Məclisi-Millinin iniqadı [toplaşması] ilə mürəqibəyi-feiliyə [əməli nəzarət] baş-layınca qədər müqəddəratı-millət haqqında bir guna təəhhüdi-qəti və rəs-miyə girilməməsi [qəti və rəsmi heç bir sazişə girilməməsi].

3) Sülh Konfransında təyini-müqəd-dəratı-millət və məmləkətə məmur ola-caq mürəxxəslərin sabiqi kimi naəhl-

lərdən təyin edilməyib, millətin behəqq [layiqli surətdə] əmalını dərk və etimadına məzhər [nail olmuş] əhli-vüquf və iqtidar-dan intixab buyurulması [bilikli və müq-tədir şəxslərdən seçilməsi].

Teleqrafda bolşeviklik deyil, hətta cümhuriyyətçilikdən belə bir bəhs yox-dur. Hətta teleqrafnamənin bir yerində “Millət, qüvvət və iradəsini heç bir vaxt əməli-müqəddəseyi-şahanəyə müğayir və mənafeyi-mülkü-millətə mübayin bir təzəddə sərf etmək niyyəti-qeyri-məqu-ləsində deyildir [padşahın müqəddəs əma-lına zidd və ölkə və millətin mənafeyinə uyğun gəlməyən bir təzəddə işlətmək kimi ağılsızca bir niyyət daşımır]; millət zati-əqdəsi-xilafət-pənahinin məzhəri-əmnü-etimadı olan zati-fəxamət-pənahiləri ilə rüfəqəyi-kiramınızı müşkül vəziyyətdə buraxmaqdan qətiyyəni mütəvəqqi olub [müqəddəs xəlifəlik məqamını öz şəxsində toplayan padşahın inam və etimadına nail olan siz baş vəzir və hörmətli yoldaşlarınızı çətin vəziyyətdə qoymaqdan qəti surətdə ehtiyat edərək], biləks [əksinə], tamamən müzahir [köməkçi] olmağa bütün səmi-miyyətimizlə hazırız” – denilir ki, əlbəttə “amali-müqəddəseyi-şahanəyə” bu də-rəcədə sədaqətəkar olan bir heyətin on ağıllığına olsa da bolşevikliyin yana-şımamıyacağını təqdir edərsiniz.

Ərzurum Hərəkatı-milliyəsi bolşevik olmadığı kimi, imdidən Dövəli-etilafiyə [Etilaf dövlətləri; Antanta] ilə hər növ irtibatı qət etmiş [əlaqəni kəsmiş] bir vəziyyətdə dəxi deyildir. General Har-bord daha dün bütün Anadolunu səya-hət eyləmiş, Ərzurum təriqi [yolu] ilə İrəvan, Tiflisi ötərək Bakıya qədər gəl-mişdi. Anadoludan keçərkən Harbord Anadolu Hərəkatı-milliyəsi başında

duran zəvat [şəxslər] ilə görüşdüyündən son dərəcədə məmnun qaldığını zikr edirdi. Sonra yenə Mustafa Kamal paşanın teleqrafı Etilaf dövlətləri ilə münasibəti təyin edərək bir yerində: “Bilcümlə Dövəli-etilafıyyədə məşruıyyəti və qüdrəti tanınmış olan [qanuniliyi və gücü bütün Antanta dövlətləri tərəfindən tanınan] təşkilati-milliyəmizin hökumətin müzahiri olacağı və bu surətlə hökumətin təmini-müqəddəratda müəssir bulunaçağı [təsirli olacağı] təbiidir”, deyir ki, yuxarıdakı iddiamızı tamamilə isbat edir.

Biz hər zaman Anadolu hərəkəti haqqında bir fikirdə idik ki, bu hərəkət sırf millidir. Məqsədi-milliyənin [milli məqsədlərin] təmininə fürsət gəlincə, bu hərəkət ilə hökumət arasında bir etilaf hüsulu [uzlaşma əldə edilməsi] bizcə hər zaman mütəsəvvər [mümkün, təsəvvürə gələn] idi. İmdi dəxi onu görürüz. İstanbul kabinəsi dəyişir. Məhbusin [məhbuslar] haqqında əfvi-ümumi [amnistiya] elan olunur. Anadolu ilə İstanbul barışır. Vəziyyəti-xariciyyədə dəxi bir növ açıqlıq görünür.

Bizim Türkiyə siyasətində görülməkdə olan bu səlah [sülh; asayış] əsərlərini nə kimi bir sevinclə qarşıladığımızı söyləməyə ehtiyac varmıdır?!...

An ca ki əyanəst

Çe hacət bə-bəyan əst!

M. Ə. Rəsulzadə

N 307, 28 təşrini-əvvəl [oktyabr] 1919

İNGİLİS SİYASƏTİ

I

Qəzetələr Lord Kerzonun İngiltərə Xariciyyə Nəzarətinə təyini xəbər verdilər.

Daha əvvəlcə də Lord Kerzonun ingilis ümuri-xariciyyəsinə [xarici işlərini] idarəyə gələcəyi şiddətlə söylənib durmaqda idi.

London Kabinəsinin barometri mənzələsində [yerində] olan “Tayms” qəzetəsi daha bundan neçə vaxt əvvəl Balfurun Kerzona əvəz olunacağını təxmin etdiyini sırada ingilis siyasətinin gövşəkliyindən və yeni təyin ilə bu gövşəkliyin izalə ediləcəyindən [aradan qaldırılacağından] bəhs etmişdi.

“Tayms”a görə ingilis siyasətində bu günə qədər möhkəm bir istiqamət olmamış, iş başında olan siyasət ərləri gah bəriyə, gah da ötəyə dümən (sükan) tutaraq gəlmişlərdir. Halbuki zaman mətin bir siyasət, doğru bir istiqamət istəyir. Bu doğru istiqaməti isə Lord Kerzon verəcəkmiş.

* * *

Lord Kerzonun mətin siyasəti ilə doğru istiqaməti, əcəba, nədən ibarət ola bilər?

İştə bir sual ki, yalnız “Tayms” qarelərini deyil, bizi də əlaqədar edə bilər.

Çünki ingilis siyasəti-xariciyyəsi bu gün hər zamanda olduğundan daha ziyadə olaraq ələşümül bir mahiyyəti haizdir [daşır].

London Kabinəsinin bu və yaxud digər bir qərar və istiqaməti hər zaman dünyanın hər bir tərəfində əhəmiyyət-lərlə tələqqi [qəbul] edilmiş, İngiltərə Hökumətindən başqa digər bəhri və qeyri-bəhri hökumətlərin [dəniz ölkələrinin və dəniz ölkəsi olmayanların] siyasət və istiqamətinə dəxi böyük təsirlər yapmışdır.

Dünyanın bu qədər həssas olduğu böylə bir zamanda ələşümül qüvvətini yeni sınımış və sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxarmış olan İngiltərənin şu və ya bu qərar və hərəkəti bittəb hər zamankından daha ziyadə bir təsirə malik olacaqdır.

Bu təsir bilxassə Şərqdə, İslam ələmində və əzcümlə [o cümlədən] Qafqaziyada yeni təşəkkül edən hökumətlər üzərinə ola biləcəkdir.

Çünki qaliblər arasındakı ixtilaf çıxaran məsələ bir tərəfdən Rusiya, digər tərəfdən də Türkiyə ilə Asiyayı-Vüsta [Orta Asiya] məsələləridir ki, İngiltərə siyasətinin saheyi-əndişəsi də budur.

* * *

İngiltərənin qədimdən bəri ənənəvi bir siyasəti vardı: Hindustanı və Hindustana gedən yolları qorumaq.

Bir vaxt bu məqsədlə o, böyük Napoleonla çəkışdi. Çox zaman Rusiyanın cənuba doğru olan hərəkətinə sədd çəkməklə məşğul oldu.

Rusiya imperializmi yalnız bu imperi- alizmin yolu üzərində sərilməmiş islam və türk məmləkətlərinin müqabiləsini [mü- qavimətini, qarşı gəlməsini] deyil, eyni za- manda İngiltərənin də siyasi müqavi- mətlərini görürdü.

Şeyx Şamilin müridləri rus kazakla- rına qarşı qəhrəmanca vuruşduqları əsnada Londona göndərilən elçiləri açıq qucaqla dərəğuş edilirdilər [qucaqlanı- rdılar].

Paris Konfransında (imdiki deyil) İs- tanbul müəxxələrinin [nümayəndələri- nin] bir az cəsarət və müvafiqətləri [is- təkleri; icazələri] olsaydı, İngiltərə nüma- yəndələri Qafqaziya istiqlalını mövzuyi- bəhs edərdilər.

Türkiyənin izmihlalına [çökməsinə] qəsd etmiş olan Rusiya qüvvələrinə qarşı Krım sahillərində türklərlə yanaşa hərbi edən ingilis əsgərlərinin qardaş qəbri hələ İstanbul məzaristanında bəl- lidir.

Fətəli şahın talesiz şahzadəsi Abbas Mirzənin rus ordusuna qarşı Azərbaycan xanlıqlarında İranın hürriyyət və istiqlalını müdafiə edən sərbazları ingilis zabıt və müəllimləri tərəfindən təlim və təşkil olunurlardı.

İngiltərənin müdafiəsi və müdaxiləsi olmasaydı, bu gün az-çox müstəqil bir halda bulunan Əfqanıstan; Buxara və yaxud Xivə əmarəti [əmirlikləri] halında – adı var, özü yox bir hala düşəcəkdə.

Bittəb bu “fədakarlıqları” İngiltərə Hökuməti Türkiyənin, İranın və yaxud əfqanlıların qara qaşları və yaxud ala gözləri üçün yapmayırdı. O, bu vasitə ilə qabına sığmayan bir sel kimi aşıb cənuba doğru daşan Moskov axıntısına bir növ sədd çəkmək, bənd bağlamaq istəyirdi.

Çünki kəndi Hindustanından qorxurdu. Hindustan İngiltərə üçün nağıllarda söylənən ağ divin can şüşəsi kimi idi. “Ağ div” qorxurdu ki, şimalın “ağ ayı”sı gələr də “can şüşəsi”ni qamarlar.

İştə bu “can şüşəsi”ni qorumaq üçün Rusiyanın başını qarışdırmaq, Rusiyanı zəif düşürmək İngiltərə siyasətinin üssi- əsasını [əsas mənbəyini, kökünü] təşkil edirdi.

Cənubdan müqavimət görən Rusiya axa-axa yolunu dəyişərək ta Yaponiya sularına qədər getmiş, Koreya və Port- Artur limanlarına dayanmışdı. Burada dəxi İngiltərə müqaviməti müttəfiqi Yaponiya şəklində zühur edərək Rusiya Uzaq Şərqdə fəna surətdə əzilmişdi.

* * *

İngiltərənin qaradakı [qurudakı] bö- yük rəqibi ilə bərabər, digər bir qüvvət daha meydana gəlirdi. Bu qüvvət Rusiya kimi yalnız qara qüvvəti deyil, eyni za- manda İngiltərənin bəhriyyəsi [donanma- sı] ilə də boy ölçüşürdü. Avropanın mərkəzində böyük bəhriyyə [donanma], bö- yük ordu və böyük ticarətə malik ahənin [dəmirdən] bir yumruq düyümlənirdi.

Rusiya təhdidini Almaniya qorxusu əvəz edirdi. Gün keçdikcə, Almaniya qü- vayi-bəhriyyə və bəhriyyəsi [quru və dəniz qüvvələri] qüvvətlənir, bu qüvvət artdıq- ca, Vilhelm ilə ricali-dövləti [dövlət adam- ları] İngiltərənin izzəti-nəfsini qıracaq bir tövr və əda ilə idareyi-lisan etməkdən [danışmaqdan] kəndilərini alamayırlar- dı.

İngiltərə işbu qorxu müqabilində ənənəvi siyasətini dəyişdirirdi. Japon müharibəsində döyülmüş, nəticədə Al-

maniyanın iqtisadi nüfuzu altına düşmüş olan Rusiya ilə anlaşmaq lazım gəlirdi.

Bunun üçün də xarici siyasət İngiltərə mühafizəkarlarından liberallarına keçir, Sazonov ilə ser Eduard Qrey Orta Asiyanı nüfuz məntəqələrinə bölüşürdülər. Nə- hayət, 1907 etilafı [razılığı] ortaya gəldi. Türkiyə, İran və Türkünstan ərazisi bir za- man Hindustan səngərlərini təşkil et- məkə də ikən, imdi yiyəsiz mal kimi təqsim olunurdu [bölüşdürülürdü]. Ora sənin, bura bənim, razılaşalım denilir, ümumi düşmən qarşısında köhnə rəqabətlər unudulurdu.

Bu gedişlə iş o dərəcəyə gəldi ki, biri- birinin kölgəsini qılınclayan Rusiya- İngiltərə siyasətini Hərbi-ümumi əsna- sında müttəfiq olaraq gördük. İstanbulu müdafiə üçün Krımda qanını tökən və Ayastefanosdakı rus ordusunu İstanbula buraxmamaq üçün bəhriyyəsinə Mərmə- rə dənizə gətirən Böyük Britaniya, eyni İstanbulu eyni ruslara verdirmək üçün bəhriyyəsi mühüm bir qismini tələf etdirmək, yüz minlərlə əsgərlərini də- nizə tökdürmək qədər böyük bir inad və fədakarlığa qədər vardı.

Nəticə, bəlkə də London siyasilərinin intizarı xilafında olaraq pək parlaq çıx- mışdı, bir daşla iki quş vurulmuşdu. Nə İngiltərənin mühafizəkar lordlarını qor- xudan böyük Rusiya, nə də liberallarını vəhşətə salan [qorxudan, ürkdən] qüv- vətli Almaniya qalmışdı.

* * *

İmdi beş sənəlik müharibəni bitir- mək, müharibədən olduğu kimi müsali- hədən [sülhdən] də müzəffər olaraq çıx- maq lazımdı. Əsl mərifət də bu idi.

Bunun üçün nə yapmalı idi?

İştə, “Tayms”ın bəyənməyib də mü- tərəddid [qərarızsız; dönük] dediyi siyasət bu siyasətdir.

Lord Kerzonun təyini ilə ingilis nim- rəsmisi [yarı-rəsmisi] bu mütərəddid si- yasətin dəyişəcəyini ümid edir.

Bu xüsusun təhlili isə ayrı bir mə- qaləyə mütəvəqqifdir [məxsusdur].

M. Ə. Rəsulzadə

N 325, 19 təşrin-i-sani [noyabr] 1919

GÖZLƏRİMİZ AYDIN!

Arzularını qövldən feilə gətirməyi [sözdən işə gətirməyi, həyata keçirməyi] əzm edən bir millət heç bir zaman istədiyindən məhrum qalammaz.

Ən müqəddəs bir haqqın verdiyi haqqaniyyətlə istiqlalını almağa əzm etmiş olan Azəri türkünün qulağına çoxdan intizar eylədiyi ruhnəvaz bir səda gəldi:

Azərbaycan istiqlalı təsdiq edildi!

Gözlərimiz aydın.

İngiltərə Xariciyyə naziri Lord Kerzonun təklifi üzərinə Müttəfiqlər Şurayı-Alisi [Ali Şurası] Azərbaycan ilə Gürcüstanın istiqlalını təsdiq eyləmişdir.

Böylə bir xəbər gələcəyindən ildən ziyadə bəkləyən Azərbaycan xalqı məyusluq əlamətləri göstərirdisə də, siyasətimizi idarə edən məhfillər [dairələr] üçün bu xəbər pək də qeyri-müntəzər [gözlənilməz] deyildi.

Ehtimal ki, bu qədər təxirdən sonra Müttəfiqlərin bu xüsusdakı təcillərinə [tələsməklərinə] Denikin qüvvətinin sürətlə inhilalı [dağılması] dəxi səbəb oldu.

Müttəfiqlərin böyük xətası da burada idi ki, onlar bolşeviklərə qarşı təbii hail [sədd] olmaq üzrə müstəbid Denikin qüvvəsini iltizam etdilər [lazım gördülər]. Halbuki təbii bir hökuməti-milliyə şəklində təşəkkül edən yeni dövlətləri lüzumunca təqdir deyil, ehmal etdilər. Bu ehmal nəticəsi olaraq bu gün məzkur [deyilən] dövlətlərin təşkilatı arzu olunar bir dərəcədə deyildir.

Şimdi gözləməlidir ki, təsdiqi-istiqlal bir əmri-vaqə [fakt] olduqdan sonra, bu günə qədər görülmən ehmal siyasəti dəyişərək fəal bir şəkil alacaqdır.

Hər halda məsələnin bu kimi əməli cəhətlərinin təhlilini başqa bir zamana buraxalım. Bu gün arzuyu-millimizin beynəlmiləl bir təsdiqindən və bu surətlə mövcudluğu-siyasiyyətimizin aləmşümül bir mənə və əhəmiyyət aldığından məmnun olaraq bayramlaşalım:

Gözlərimiz aydın!

Fəqət bunu da biləlim ki, bu hal bizi daha ziyadə çalışmağa, daha böyük əzmlərlə irəliləməyə vadar etməlidir.

Yaşasın istiqlal!

M. Ə.

N 12, 14 kanuni-sani [yanvar] 1920

BOLŞEVİZMİN TƏSLİMİ

Rusiya bolşeviklərinin Avropa imperializmi və bu “imperializmin pişdar [öncü, qabaqda gedən] səngərlərini” təşkil edən Rusiyadan ayrılmış yeni Qərbi hökumətləri ilə olan münasibətini təhlil edərkən, Moskva Sovet hökumətinin bu xüsusda aldığı vəziyyətə təslimdən başqa ad vermək mümkün deyildir.

Kapitalizmə elani-hərb etmiş bulunan Rusiya hökuməti Avropanın qalib dövlətləri ilə icra etdiyi müzakirə nəticəsində Avropa və Amerika sərmayədarlarına imtiyazlar verməyi qəbul edir. Avropa sərmayədarlarına imtiyaz vermək sosializm üsuli-istehsalından imtina etməkdən başqa bir şey deyildir. Bunun böylə olduğunu zətan bolşevik peyğəmbəri Lenin kəndisi dəxi etiraf etməkdədir. Fəqət Leninin bir təsəllisi var ki, sosializm birdən-birə təəssüs edəmməz [qurula bilməz], sərmayədarlıq üsuli ilə bərabər dəxi tətbiq oluna bilərmiş.

Bu elmi məsələ əfkari-ümumiyyədən [ictimaiyyətdən] ötrü bolşevizm təsliminin nədən ibarət olduğunu bəlkə də bütün vüzuhu [açıqlığı] ilə açammaz. Fəqət bütün nüfusu [əhalisi] bir yarım milyondan artıq olmayan Estoniya ilə Rusiya arasında əqd olunan müsalihənamə [imzalanmış barışıq] o qədər fahiş bir şeydir ki, bolşevizmin buradakı təslimini siyasətdən anlamayan tifi-əlifbaxan [əlifba oxuyan uşaq] belə görməyə bilməz.

Kəndisi ilə müharibə bulunan [savaşan] kiçik Estoniyaya sülh təklifində bulunmuş olan Moskva hökuməti Baltik dənizindən içəri Rusiyaya Estoniya vasitəsilə tranzit mal keçirə bilmək müqabilində baxınız nə kimi şərtləri qəbul etmişdir:

1) Moskva ilə Estoniya arasındakı bütün dəmiryollarının imtiyazı Estoniyaya verilir.

2) Estoniyanın ərazi haqqındakı müddəyiyyəti [iddiaları] tamamilə qəbul olunur.

3) Estoniya Rusiya borcundan hissəsinə düşəcək qismindən tamamilə azad tutulur.

4) Estoniyaya mülahiq [bitişik] bulunan Rusiya vilayətlərindəki sərvət-təbiiyyə imtiyazatında Estoniyaya digər əcnəbilərə nisbətə haqqı-təqəddüm [üstünlük] verilir.

5) Ən fahişi bu ki, Estoniya Rusiyadan qızıl (altun) olaraq 15 milyon rublə təminat alır.

Böyük bir dövlətdən ötrü qeyri-qabili-təhəmmül [dözülməsi mümkün] bir dərəcədə mövcubi-züll olan [rəzillik sayılan] bu qədər ağır şərait müqabilində Baltik sahili üçün təmin olunan tranzit haqqını bolşevik mətbuatı böyük bir zəfər kimi təsmiyə edirlər [adlandırır]. Onlarca [onların fikrinə görə], Estoniyanın bu sülhü Rusiyanın xammalına şiddətlə möhtac bulunan Avropanın bolşevizmə qarşı bir təslimi imiş. Fəqət bütün sə-

vəti-təbiyyəsi ilə bərabər əlində[ki] qızılını vermək surəti ilə imperializmi “təsli-mə” vadar edən Rusiya bolşevizminin bu gedişlə nəralərə gedəcəyini kəsdirmək müşkül bir şey deyildir.

Əski Rusiyanın qərbində təşəkkül edən hökumətlərin Rusiya bolşevizmi ilə əqdi-sülh etmələrini hər halda Antantanın və bilxassə İngiltərənin siyasi bir məğlubiyyəti kimi tələqqi etmək mümkün deyildir. Çünki teleqraflar bizə Lloyd Corcun Polşanı Rusiya ilə sülh əqdinə təşviq etməkdə olduğundan xəbər verir.

Heç şübhəsiz ki, bir neçə gün sonra Estoniya misilli bir sülhün Polşa ilə əqd olunacağını da eşidəcəyiz. Polşadan sonra sıra əlbəttə ki, Finlandiyaya gələcək və bütün bu dövlətlərə Rusiya bolşevizmi əlindəki altunu ilə bərabər, sərvəti-təbiyyəsinə aid imtiyazlarını bol-bol verəcəkdir.

Bu vasitə ilə doğrudur ki, Rusiya pək çox möhtac olduğu ziraət [kənd təsərrüfatı] makinalarını və sair ləvazimi alacaq. Fəqət eyni zamanda da bütün xammallarının və təbii sərvətlərinin ixtiyarını əlindən çıxarmış olacaqdır.

Burasını da bilməlidir ki, Estoniyaya verilən imtiyazlar həddi-zatında Estoniyaya verilməmişdir. Çünki est [eston] sərmayəsinin Rusiya sərvətlərini istifadə edəcək bir qüvvət və imkanda olmadığı aşkardır. Fəqət qəzetə xəbərləri Estoniyanın arxasında Amerika sərmayəsinin durduğunu bildirirlər. Adı Estoniyanın olacaq imtiyazları, təbiidir ki, Amerika sərmayəsi işləyəcəkdir.

Öylə də, Polşaya veriləcək imtiyazları fransız, Finlandiyaya veriləcək ixtiyarı da bərfərz [misal üçün] İngiltərə sərmayəsinin qullanmayacağı nə məlum?

Hər halda bolşevizm ilə hər b etmək fikrindən nükul edərək [vaz keçərək] kəndisi ilə anlaşımaq tərəfini iltizam edən Avropa siyasəti üçün bolşeviklər ilk nəzərdə Antantaya təslim oldu – deyə bilərlərsə də, yapılan müsaliyələrin [barışıqların] mahiyyəti həqiqi təslimin kimə aid olduğunu aşkar göstərməkdir.

M. Ə.

N 29, 11 şubat [fevral] 1920

YANLIŞ TƏFSİRLƏR

Azərbaycanın Müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınması pək təbii olaraq Türkiyədə bizə qarşı dostanə təzahürlərə səbəb olmuşdur.

İstanbul mətbuatından milliyətpərvər olan qismi bu vəqəyə böyük bir əhəmiyyət ətf edərək [əhəmiyyət verərək], günlərlə Azərbaycandan bəhs etməmişdir.

Kəndi müqəddəratının qaranlıqlar içərisində bulunmasına rəğmən qardaş bir millətin təsdiqi-istiqlalını böyük bir sevincə qarşılayan İstanbul məhafili-siyasiyyə və milliyəsi [milli və siyasi dairələri] müməssili-siyasimiz [siyasi nümayəndəmiz] bulunan [Yusif] Vəzirova gələrək ərzi-təbrikat etmişlər. Türk Ocağının təşəbbüsü ilə Darülfünun salonunda türk mühərrirələrindən [qadın yazıcılarından] Xalidə Ədib xanımın təhti-rəyasətində [başçılığı altında] böyük bir məclis tərtib edilərək “Azərbaycanın yavru sancağı” (Azərbaycanın bala bayrağı) tə’ziz edilmişdir [əziz tutulmuş, ucaldılmışdır].

Türklərin fəzil və əməlpərvər [fəzilət sahibi olan və öz arzularını gerçəkləşdirmək uğrunda mübarizə aparən] mühərrirəsi həssas və rıqqətəvər [rıqqətə gətirən, könülə təsir edən] nitqilə, Yusif Akçura bəy dəqiq və əhatəli natiqəsi [nitq qabiliyyəti] ilə, Həmdulla Sübhü bəy atəşin və səmi-mi bəyanı ilə, böyük şair Məhməd Əmin bəy də həyəcanlı bir sükutu ilə* Qafqaziya çöllərində, Bakı istirdadında [Bakının

geri alınmasında] axan qardaş qanının bihudə yerə axmadığını zikr etmişlər. Şəhidlər zikr edilmiş, yetimlər, dul qadınlar təsəlli bulmuşdur.

Türkiyə Məclisi-Məbusanı dəxi işbu təzahürata biganə qalamamışdır. Məbuslardan [Tunalı] Hilmi bəylə Həmdulla Sübhü bəylər tərəfindən vəqə olan təklif üzərinə Azərbaycan Məclisi-Məbusanını təbrik etmək qərarı alınmışdır.

Biz Osmanlı əfkari-ümumiyyəsinin [ictimaiyyətinin] istiqlalımızın təsdiqi üzərinə vəqə olan dərin təzahüratından bu qədərini təlxis [xülasə] edə bilərik.

Oxuyucular buraya qədər oxuduqları ilə məqaləmizin ünvanı arasında ehtimal ki, bir münasibət görməyəcəklərdir. Həqiqətən də öylədir. Böylə bir təzahüratda yanlışlıq görmək kəndisi böyük bir qəflət və yanlışlıq olardı.

Fəqət yanlış təfsir dediyimiz şey, bittəburada deyil, biləks [əksinə] bu, sırf təbii olan mənəvi təzahüratı yanlış anlamaqdadır.

Böylə yanlış anlayışlar və yaxud bu halı li-qəsdin sui-təfsir edənələr [məqsədli bir şəkildə yanlış yozanlar] az deyildir.

İstiqlalımızın təsdiqi xəbəri çıxar-çıxmaz İstanbulda nəşr olunan bəzi erməni qəzetələrində həman Azərbaycan ilə Türkiyə arasında gizli bir müahidə əqd

* Əmin mütəhəyyic [həyəcanlı] olduğundan kürsiyi-xitabətə çıxmış və “Pək ziyadə mütəəssir olduğumdan söz söyləmiyorum” – deyə enmişdir.

edildi [saziş bağlandığı] nəşr edildi. Bu xəbər digər Avropa mətbuatı tərəfindən, yenə bizə dost olmayan məfillər [dairələr] tərəfindən başqa donlara geyindirilib məhafili-siyasiyyə [siyasi dairələr] üzərinə təsirlər icra etdirildi. İş o dərəcəyə gəldi ki, İngiltərə fəvqəladə komissarı Vordrop rəsmən Xariciyyə Nəzarətimizdən böylə bir vəqənin mövcud olub-olmadığını xəbər almışdır.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böylə gizli bir müahidənin mövcud olduğuna bir tərəfdən istiqlalımızın təsdiqi münasibətilə İstanbulda vəqə olan təzahürat, digər tərəfdən də son zamanlarda bəzi firqələr tərəfindən bolşeviklərin tərviç eyləməkdə [rəvac verməkdə] olduqları “Şərq siyasətinə” fəzlə meyyal [meyilli] olduqlarını ehtiyatsızca nümayiş etdir-mələri mühüm və mənidar [mənalı] bir dəlil və şahid kimi göstərilir. Bunlara zəminə [əlavə] olaraq, məmləkətimizdə bulunan türk mühacirlərinə ima olunaraq, bunların burada ruyi-qəbul bulmaları [xoş üzlə qarşılınmaları] dəxi bizim qüsurumuzdan ədd [hesab] olunur.

Düşmənlərin bu kimi vəqələrdən istifadə edəcəyi bittəb bizim bir o qədər də təəccübümüzü mövcib [təəccübümüza səbəb] olmaz. Çünki düşmən olduqdan sonra onun vəzifəsi də budur. Düşməndən əhli-insaf və mürüvvət olmasını göz-ləmək düşmən nə olduğunu dərk etmə-məkdir.

Fəqət düşmənlərin bu yoldakı ifti-raları görürüz ki, məəttəəssüf [təəssüf ki], dostlarımızı şübhəyə salır. Görürüz ki, bu günə qədər bizə, bizim sədaqəti-siya-siyyəməizə etimad edən qomşularımız, bizə inanan siyasi dostlarımıza da bir şübhə və əndişə gəlir.

Görürüz ki, yalnız Türkiyə ilə əqdi-itti-faq etdiyimizə deyil, daha ziyadə Türki-yə-Azərbaycan bolşevik ittifaqından da bəhs edib dururlar və bu bəhsə inanılmış kimi qərib bir vəziyyət alırlar. Azər-baycanın bu günə qədər təqib eylədiyi istiq-lalçılıq və azərbaycançılıq məsləkindən şübhələnərək bizi Müttəfiqlərə qarşı ümumən və qomşularımıza qarşı xüsu-sən gizli və mütəcaviz [təcavüzkar] bir siyasət bəsləməkdə töhmətləndirirlər [günahlandırır].

Bizi hər şeydən ziyadə mütəəssir edən müttəfiqimiz Gürcüstan mətbua-tının nəşriyyətidir. Gürcüstan mətbuatı doğrudan da Türkiyənin Azərbaycanla birləşərək təcavüzkar bir politika təqib edəcəyindən əndişə edir və yaxud kən-disini öylə əndişənək [əndişəli, narahət] bir surətdə göstərir.

Ən təbii hüquqi-milliyəsini tanıtdırmaq üçün pək müşkülət içində mübarizə edən Türkiyəyə “təyini-müqəddərat” əsasına dayanan yeni bir cümhuriyyət mətbuatına yaxışacaq surətdə dərdməndlik hissi ərz etməkdən isə, Gürcüstan qəzetələri, məəttəəssüf, Türkiyə Hərəka-ti-milliyəsində cahangirlik [imperializm], Qafqazıyanı tutmaq, xristian milliyətləri məhv etmək kimi əcib və qərib fikirlər isnadında bulunurlar.

Əcəba, bu isnadlarını nə kimi bir dəlilə dayandırır? - deyə sorursunuz!

Azərbaycan istiqlalı münasibətilə qardaş hissiyyəti bəyan etmək “xəta”-sında bulunan İstanbul mətbuatına.

İstanbul mətbuatı Azərbaycan istiqla-lından bəhs edərəkən demiş ki:

“Azərbaycanın istiqlalı bizim istiqlalı-mızdır!”

“Qafqaziyada tökülən qanlarımız, əl-həmdüallah ki, hədə getmədi. Dünyaya yeni bir qardaş hökumət gəldi.”

“Biz bir tərəfdən itirdiksə, digər tə-rəfdən qazandıq. Çünki bizi Rusiyadan himayə edəcək bir türk dövləti təşəkkül etdi.”

Bu cümlələr kölgələrindən qorxan gürcü dostlarımız üçün, məəttəəssüf, kafi gəlir ki, kəndi müqəddəratı-siya-siyyəsinə qurtarmaq üçün çapaladığı bir zamanda qardaş bir dövlətin səadətine sevinməklə sevinən və bu sevinclə mə-nəvi bir təsliyyət [təsəlli] bulan möhnətkeş Türkiyəyə xətir və xəyalından keçməyən fikirlər isnad versinlər.

Gürcü müttəfiqlərimiz bir az insaf etsinlər.

Bakı bolşeviklərin əlində ikən onlar bizə yardım etməyir, yardıma gələn türklərə qarşı almanları çağırır da Bakının istirdadını aylarla geri atırlardı. Böylə ikən gərək istiqlal bayramında, gərək isə Denikinə qarşı əqd eylədiyimiz ittifaq dəmlərində və nəhayət istiqlalımız təsdiq olunduğu günlərdə azmı dedilər, azmı yazdılar və azmı dedik, azmı yazdıq ki:

“Gürcüstanın istiqlalı Azərbaycanın, Azərbaycanın istiqlalı Gürcüstanın istiq-lalıdır.”

Əcəba, gürcü qəzetələri nə düşünür-lər:

Böylə deməklə bizim Gürcüstana və yaxud Gürcüstanın bizə nisbət bir tə-cavüz fikri və yaxud ikimizin birlikdə digər bir salisə [üçüncü bir tərəfə] qarşı hücum qəsdimi vardı?

Əcəba, nasıl olur da Bakımızın istix-lası [xilas] işində bu qədər əngəli görülən

qomşu Gürcüstan bu gün dost bir cüm-huriyyət sifəti ilə “Azərbaycan istiqlalı bizim istiqlalımızdır!” deyə bilsin də, is-tiqlalımız yolunda bu qədər rəşid övlad-larının qanını axıtmış olan və həqiqətən də əlimizdən tutub bizi yıxılmış ikən dikəldən qardaş bir millət bu sözü deyə bilməsin?...

Nədən?!...

İştə “yanlış təfsir” dediyimiz şey budur.

Məəttəəssüf, bu yanlış təfsir var və yenə təəssüf ki, bu təfsir müqəddəratı-siyasiyyəməiz üzərinə sui-təsir icra ed-əcək bir mahiyyəti kəsb etmək [qazanmaq] üzrədir.

Biz heç bir zaman inkar etmədik və yenə də etməyirik ki, Türkiyə müqəddəratı ilə mənən mərbutuz [bağlılıq]. Türkiyə haqqında rəva görülən bir haq-sızlığın millətimizin vicdanı və ruhu üzə-rində dərin bir acı buraxacağını heç bir zaman gizlətmədik. İmdi də gizlətmək istəməyirik. Demokratlıq və sosialistlik şüarları ilə tərbiyə edildiyi ilə iftixar olu-nan gürcü milləti dəxi zənn etməyiz ki, bu haqsızlığı hüsn-tələqqi edə bilsin [xoş qarşılaya bilsin]. Onların vicdanı dəxi İstanbulu, İzmiri, hüquqi-iqtisadiyyə və si-yasiyyəsi, tamamiyyəti-mülkiyyəsi əlin-dən alınacaq bir millət üçün sızlar, zənn edirik.

Fəqət onlarla bizdə bir fərq var:

Gürcü siyasiləri bugünkü həqiqi mən-fəətləri xətirinə kütləyi-nasın [xalq kütlə-sinin] pək də həssas bir surətdə duyma-dığı bir acını təsirsiz buraxacaq bir tərzdə idareyi-lisan edə [danışa, söz deyə] bilər-lər. Fəqət biz “siyasəti-həqiqiyyə”nin [re-alist siyasətin] bu dərəcəsinə, istəsək də tətbiq edəmməyiz. Mütəşəkkir ürəyimi-

zə, qardaş qəminə şərik olma – deyə bilməyiz.

Yalnız sui-tələqqi edilməsin, bu o demək deyildir ki, biz duyduğumuz mənəvi acı müqabilində macəracıyanə [avantürüst] bir siyasətə qapılıb da hərçi-badabad [nə olursa-olsun] kəndimizi həlakətə [həlakə, məhvə] soxar və bu vasitə ilə qomşularımızı da məhv edəriz. Bu yenə o demək deyildir ki, biz Azərbaycan istiqlalını da həlakə soxmağa hazır olarız.

Yenə işbu məntiqlə biz bu gün bizdə mehman sifəti ilə bulunan türk mühacir və millətçilərinə hər bir məmləkətin göstərməyə məcbur olduğu mehmanpərəstliyi göstəririz. Bilxassə ki, bu mehmanlarla biz xilasımıza qoşan fədakar insanların xatirəyi-şükranı ilə mərbutuz [bağlıyıq]. Fəqət bu yenə o demək deyildir Azərbaycan kəndi siyasətindən, kəndi xətti-hərəkətindən əl çəkib də zımami-idarəni [idarəçilik cilovunu] Türkiyədən gələn millətçilərə verir.

Bu gün Azərbaycanda yalnız Türkiyədən deyil, Gürcüstandan, Rusiyadan, Krimdən və sair yerlərdən gələn bir çox mühacirlər və millətçilər vardır.

Gürcü qomşularımızla olan bu “umuküsü” ilə bərabər, bir az da kəndi “siyasilər”imizdən bəhs etməliyiz. Bir taqım padərhəva [“ayağı yerə basmayan”, realizmdən uzaq] mütəfəkkirlər, hind, əfqan və Afrika məsələlərinin həllindən fəzlə bəhs edən siyasilər kəndi nəşriyyat və düşüncələrini bir az mənaca ölçsələr, bolşevizmin “Şərqə doğru” şüarına pək çox uymasalar, burada paşaların iştirakı ilə təsis olunacaq bir “diktatura”dan və toplanacaq 200 minlik bir ordudan balapərvazanə [“yüksəkdən uçaraq”, həqiqət-

dən uzaqlaşmış halda] və macəracıyanə bir surətdə bəhs etməzlərsə, həm həqiqəti-əhvəla yaxınlaşar, həm bəlkə də istəməyərək məmləkətləri haqqında bu qədər yalan xəbərlərə və bu kimi yanlış təfsirlərə məhəl [yer] verməzlər.

M. Ə.

N 39, 25 şubat [fevral] 1920

ERMƏNİSTANIN QANLI İCRAATI

Əvvəlki gün Məclisi-Məbusan “Müsavat” fraksiyasının təşəbbüsü və bütün müsəlman fraksiyalarının iştirakı ilə Qarsda icra olunan qanlı qitallar [qırğınlar] səbəbi ilə hökumətə bir sual verilmiş və verilən sual firqə nümayəndələri tərəfindən müzakirə olunaraq nəticədə bilaetiraz [etirazsız] qismi-məxsusumuza dərc olunan formul qəbul edilmişdir. Bu formul Azərbaycan xalqının beynəlmiləl məsələlərin ermənicə şəkli-həllinə qarşı vaqə olan həyəcanından, can guşəsindən gələn etiraz sədası və nifrət nidasıdır.

Dün hökumətin Qars faciələri haqqında verdiyi və mühəyyəti [həyəcanlı] Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinin ixbarı [Azərbaycan ictimaiyyətini məlumatlandırmaq] üçün söylədiyi məlumat nədən bahis idi [nədən danışdı]?

Qəzetə sütunlarını dolduran əsəfli [təəssüflü] xəbərlər yersiz deyildir. Bu xüsusda hökumətin də epeyi məlumatı vardır. Bu məlumat üzərinə hökumət gərək Ermənistan hökumətinə və gərək Düvəli-müttəfiqə [Müttəfiq dövlətlər] nümayəndələrinə notalarla müraciət etməmiş, fəqət şimdilik yalnız Ermənistan hökumətindən cavab almışdır.

Xatisyanın Fətəli xana verdiyi cavab, hüzzar [hadisənin iştirakçıları] arasında bulunan mötəbər bir yəhudinin dediyi kimi, yəhudi qanına girən əski çar hökumətinin cavabından ibarət: Müsəlman-

lar kəndiləri qırılmaq istəyir, kəndiləri gəlin, bizi kəsin, – deyirlərmiş.

İki hökumət arasında təati [mübadilə] edilən notalara birer material olmaq üzrə erməni generalı Ovsepyan ilə əhaliyi-islamiyyə arasında təati olunan vəsiqələr, heç şübhəsiz ki, bu qanlı icraatı vəzəh [açıq] bir lisan və şübhə buraxmaz bir bəyan ilə izah edən fəqərələrdəndir [hadisələrdəndir].

Ovsepyan kəndi prikazında, Xatisyanın notasında denildi ki, bir taqım “müfəttin” müşəvviqlərə [“fitnəkar” təşviqatçılara] və yaxud kənardan gəlmə “macəracı” [avantürüst] agentlərə deyil, sülhpərvər əhalinin lap özünə müraciət edir. Ermənistan notasında bütün əhaliyi-islamiyyə məət-təşəkkür [təşəkkür edilərək] Ararat hökumətinə tabe ikən, o, onları təbəiyyəyə [tabe olmağa] dəvət edir. Fəqət dəvət, nə dəvət! “İki saat içərisində ya təslim və yaxud ölümə mühəyyə olunuz” – deyə, cinayətə məmur bir tərdə ifadəyi-məram edir.

Qismi-məxsusumuzda dərc olunacaq bu vəsiqə erməni siyasətinin cinayətini açan şahkar [nadir] vəsiqələrdəndir. Bu vəsiqə general Ovsepyana bir qətiyyəti-riyaziyyə ilə isbat edir – istədiyi şey iki saat içərisində həll olunacaq bir məsələ deyildir və yenə bir həqiqəti-bahirə [açıq-aşkar bir həqiqət] ilə göstərir – təbəiyyətdən bəhs olunan məhəl [yer] əhaliyi-islamiyyəsi Ermənistanı heç bir

vaxt tanımamış və hətta Avropa dövlətlərinə təsdiq olunmuş bir Ermənistan mövcud olduğunu Ovsepyanın cinayət-kar prikazından öyrənmişlərdir.

Ermənistan hökumətinin rəsmi təkziblərinə rəğmən Ovsepyanvari vəsiqələrlə dəxi təyid [təsdiq] olunan Qars qırğını, kəndisindən əvvəl vaqe olan Novo-Bayezid, İrəvan, Zəngəzur və sair qırğınlar kimi bir əmri-vaqedir [faktdır].

Bu əmri-vaqələrin bir plan və sistem üzərinə icra edilməkdə olduğu isə Zarusad mahalında vaqe olan vaqeələr və bu vaqeələri tövlid edən [əmələ gətirən] “prikaz”larla müsbətdir [isbat edilmişdir].

Əcəba erməni-müsəlman münasibətinin qanlı cəvələlərindən yeni bir səhifə-xuninini [qanlı səhifəsini] təşkil edən bu vəqələrin nə kimi səbəbi-siyasiyi vardır? Neyçin Ermənistan Cümhuriyyəti, hökumətinin xəmirəsini [xəmirini; mayasını] böylə ahi hər kəsi tutacaq nahaq qanlarla yığurur?

Yoxsa “vahid” Ermənistanın paytaxtını təşkil edəcək Qars da ətraf-əknaf etibarilə [yan-yörəsi ilə birgə] xalis və xas bir erməni vilayəti təşkil etməlidir və bunu əldə etmək üçün oralarını mətlub olmayan [arzu edilməyən] ünsürlərdən xali etməkmə [boşaltmaq] lazım gəldi?!...

Son zamanlar Parisdən Nubar paşanın vahid Ermənistan hökuməti lüzumu haqqında çəkdiyi teleqram və Ermənistan hüdudunun Sülh Konfransında həll olunmaq üzrə bulunduğuna aid olan xəbərlər bu məsələ ilə əlaqədar kimi görülmə bilər.

Ermənilər Kilikiya tərəfində hüdusundan [meydana gəlməsindən] bəhs etdikləri yeni bir “türk cinayəti” və “erməni

qitalı” [qırğını] yayqarası [boş yerə çıxır-bağırı] ilə Avropa əfkari-ümumiyyəsinə [ictimaiyyətini], “Tan” qəzetəsinə görə yalandan bir vəlvələyə verdikləri və bu vasitə ilə zəhərlənmiş Avropa əfkari-ümumiyyəsinə türklərə və müsəlmanlara qarşı yeni bir cərəyan doğurduqlarından istifadə ilə canıyanə planlarını tətbiq edirlər.

Yalan və mübaligəli xəbərlərlə Avropa əfkari-ümumiyyəsinə “bulandırır” və bulanıq suda “Qars balığını” ovlamaq istəyirlər.

Məclisi-Məbusanda denildi ki, bir erməninin üzü qanadığı zaman yüz erməni qətl edilmişdir kimi bütün dünya vəlvələyə gəlir, fəqət yüzlərlə müsəlman köyləri xak ilə yeksan [yerlə yeksan, yerlə bir] edildiyi halda kimsənin qulağına bir vızıltı da olsa gəlməyir.

İştə, qeyri-müsəvi bir mübarizə.

Fəqət bununla bərabər, vəzifəmiz bütün dünyaya eşitdirəcək qədər bağırmaq, Zaqafqaziya demokratiyası [xalqı] ilə bərabər, bütün cahani-mədəniyyətə həqiqəti bildirməkdir. Bu vəzifə bu gün münhəsirən [məhz, xüsusilə] bizə aiddir. Zira qarşılıq qardaşlarımızın bizdən başqa vasitəyi-müraciətləri yoxdur.

Biz dörd tərəfdən böyük bir türk aləmi ilə mühat olan [əhatə olunan] Ermənistan xalqının müqəddəratı-siyasiyyəsinə idarə edən zəvata [şəxslərə], bütün türk xalqının qeyz və həyəcanını ixbarla [xəbər verməklə] bərabər ixtar [xəbərdarlıq] edirik ki, ayılın, sapdığınız yanlış siyasətdən dönün, dünkü gündən heç olmasa ibrət alın və bir kərə bilin ki, cəzirə [ada] dənizi qurudammaz, fəqət olar ki, dəniz cəzirəni qərq eylesin, ona qarşı

süni bir taqım sədlər də kargər olmasın [kara gəlməsin, işə yaramasın].

* * *

Məclisi-Məbusan hökumətdən tələb eylədi ki, Qarsdakı müsəlmanların mallarını, canlarını, irz və namuslarını müdafiə etmək üçün hər növ tədbirlərə təvəssül etsin [müraciət etsin]. Bu tədbirlər bir taqım diplomasi təşəbbüslər və kağız protestolardan ibarət olmayıb, daha ciddi şeylərdən və təsiri şədidd [güclü] əlaclardan ibarət olmalıdır.

Bu qəbildən olacaq tədbirlər qomşumuza ehsas [hiss] etdirməlidir ki, hər şeyin də bir əndazəsi, hər fişarın [təzyiqin, sıxışdırmanın] da bir həddi var.

Bunu görsünlər də hədlərini bilsinlər!

M. Ə.

N 52, 11 mart 1920

DÖVRI-HÜRRİYYƏT

Keçən cümə günü paytaxt Məclisi-Məbusanın fəvqəladə iclası və müxtəlif mitinqlər tərtiblə Rusiya inqilabının 3 illik sənəyi-dövriyyəsinə [ildönümünü] təs’id [bəyram] etdi.

Rusiya inqilabı bir nəzərdə bəlkə də, müstəqil və müqəddəratını artıq Rusiyadan ayırmış Azərbaycan üçün uzaq bir vəqə kimi görülməlidir. Fəqət biz Rusiya inqilabı-kəbirini [böyük Rusiya inqilabını] rus inqilabı mənasında alarsaq, o zaman böylə bir tələqqiyə [münasibətə] yer qalmaz.

Rusiya sözü rus imperializmi tərəfindən süni bir surətdə yoğurulmuş millətlər məxmurəsindən [xəmirindən] ibarət idi.

1917 sənəsinin inqilabı dəxi bu məxmurənin inqilabı idi.

Rusiya istibdadı müxtəlif tarixə, ənənəyə [ənənələrə], həyat və mənəviyyata malik olan cəmiyyətləri bir çəmbər arasına alaraq təzyiq edirdi.

Hər təzyiq müqabil bir təzyiqi tövlid edər [əmələ gətirər].

Rusiya inqilabı tərkiblərindən mühtüm bir qismini işte bu millətlər məsələsi təşkil edirdi.

İnqilab Rusiyada vətəndaşlıq hürriyətlərini təmin etməklə bərabər, bu böyük məsələnin də hesabını verməli idi.

“Millətlər kəndi müqəddəratlarını təyinə haqlıdırlar” şüarı – işte, inqilabın bu xüsusa verdiyi hesab nəticəsi idi.

Böyük Fransa inqilabı “hüquqi-bəşəri” elan etmişdi. Böyük Rusiya inqilabı da “hüquqi-milləti” [millətlərin hüququnu] elan etdi.

Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılar və Rusiya inqilabının nəticələri mühtüm edilərsə, Rusiya inqilabı müvəffəq olmuşdur, deyər hökm vermək gərək.

Əgər böyük Rusiya parçalanmış, çarlığın hökmran olduğu ərazi üzərində bir çox sabiqən [keçmişdə] məhkum olan millətlər kəndi hökumətlərini təsis etmişlərsə, bu təbiidir ki, “hüquqi-milləti” elan edən bir inqilab üçün müzəffəriyyətdən başqa bir şey deyildir.

Rusiyada Mart inqilabını mühtüm [ardınca], bir də Oktyabr inqilabı (bolşevik xürucu [çıxışı]) vəqə oldu ki, bu artıq Rusiya deyil, rus inqilabıdır.

Böyük inqilabın iki mühtüm dövrü var: biri Rusiya inqilabı, digəri də rus inqilabı.

12 martda vəqə olan Rusiya inqilabı, mühtüm millətlərin məxlutəsindən [qarışığından] ibarət olan süni Rusiya milləti tərəfindən icra edilmişdi. İkinci bolşevik inqilabı isə sırf bir rus inqilabı idi.

Birinci Rusiya inqilabının böyük amilləri dəxi Çxeidze, Sereteli, Kerenski kimi “Rusiya millətini” təmsil edən mühtüm millətlərdən ibarət idi. Halbuki rus inqilabının başçısı Lenindir ki, hər cəhətcə tipik bir rusdur.

Rusiya inqilabı Rusiya vəhdəti namı [adı] ilə hərəkət edərkən, mənən Rusiyanı parçalayırdı.

Rus inqilabı isə zahirdə beynəlmiləl şüarlarla mühərrik [hərəkətə keçmiş] ikən, batinən [daxilən] rus cərəyanı olaraq qalırdı. Nəticə etibarlı ilə “hüquqi-miləli” elan etmiş olan böyük inqilab rusları ayırı, rus olmayanları da ayırı-ayırı olaraq öz kötökləri üstündə göyərməyə vadar edirdi.

Nəticədə görürüz ki, həqiqətən də Rusiya inqilabı bütün sabiq Rusiya ərazisinə şamil ikən, rus inqilabı yalnız ruslara şamil olmuşdur.

Inqilabın müxtəlif dövrlərini alsaq, hər zaman “hüquqi-miləli” şüarının daha qüvvətli, daha səmərəli bir şüar olaraq qaldığını görürük. Görürük ki, hər hankı bir rus fırqəsi bu şüarın həqiqi iqtizaatına [tələblərinə] etina etməmişsə, məğlub olmuşdur.

Kerenski məğlub oldu, çünki inqilabın bu hikmətini dərk etmədi.

İrtica qüvvəti məhv oldu, çünki bu hikmətlə kökündən zidd idi.

Bolşeviklər ilk dövrdə müvəffəq olamədılar, çünki bu hikməti əməl [hədəf] deyil, bir vasitə olaraq istifadə etmək istədilər.

Əvət, böyük Rusiya inqilabının ən böyük hikməti süni Rusiya millətini təbii milliyətlərə bölmək və cahangir [imperialist] Rusiya əvəzinə təbii milli hökumətlər təsis etmək idi. Böyük cahan müharibəsinin böyük hikmətini təşkil edən bu hikmət bilxassə Rusiya inqilabında təbəllür etmişdi [özünü göstərmişdi].

Müzəffəriyyət bu aydın hikmətə hesab verən qüvvətidir.

Süni Rusiya millətinin əsarətində qalan təbii millətlərdən, rüslardan sonra ən

böyüyü türk milləti idi. Rusiya çarizmi türklərin türk əfsanəsində məzkur [deyilən] bir əsarət, bir kuhi-Qaf [Qaf dağı], bir “Ərgənəkon” idi. İnqilab isə Ərgənəkondan xilas yolunu göstərən bir “Börtəçinə”, bir qurddur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən bizim üçün Rusiya inqilabının böyük günü bir qurtuluş günüdür.

Bu qurtuluş günündə şühədayi-rahi-hürriyyəti [azadlıq yolunun şəhidlərini] yad edərək onların böyük ruhu hüzurunda inqilab müktəsəbatından [nailiyyətlərindən] olan hürriyyət və istiqlalımız yolda azim [əzimli] olacağımıza və bu yoldan qətiyyənlə dönməyəcəyimizə əhd edəlim və çalışalım ki, inqilab müktəsəbatından olan Azərbaycan Cümhuriyyətinə inqilabın digər qazancları dəxi bütün safiyyəti ilə hökmran və demokrasi əsasları paydar [əbədi] olsun.

M. Ə.

N 53, 14 mart 1920

QURTULUŞ GÜNÜ

Bunun İran təsiri ilə bizə keçdiyi adı novruzdur.

Novruz, məlum olduğu üzrə, yeni gün deməkdir. Bu yeni günə əski türklər qurtuluş gününə baxar kimi baxarlardı. Çünki əski bir türk əfsanəsində məzkur olduğu [deyildiyi] kimi, “Ərgənəkon”da məhsur [mühasirədə] qalan türklər bu gün qurtulmuşlardı. Bunun üçün də onlar bu günü və 9 marta işarə edən 9 ədədini təqdis edər [müqəddəsləşdirər] və bu gün “rəhbər”ləri olan qurd başını daima bir qurtuluş (nicat) rəmzi kimi tələqqi [qəbul] edərlədi.

Novruz iranilərcə dəxi qurtuluş günü kimi əfsanəvi bir dövrdən başlayaraq, tarixi-təsis [təsis tarixi] Cəmşidə isnad edilir. Feilən gərək İran və gərək Turanda bir yer yoxdur ki, novruzu bayram saxlamasın.

İran bayramı tələqqi olunan novruz Türküstanda İrandan az tutulmaz. Volqaboyu ilə Türkiyə dəxi novruzu mütəntən [təntənəli] bir surətdə deyilsə də, yad edərlər.

Bu gün təbiət bayramı olmaq həsəbi [səbəbi] ilə bütün dünyanın dəxi bayramıdır. Hər hankı millətin adət və ənənəti [adət-ənənələri] tədqiq olunursa, ya fəsh (pasxa), ya eydi-Xızır [Xızır bayramı], ya mayıs və yaxud sair bir ünvan ilə aşağı-yuxarı bir bahar bayramı vardır.

Turan ilə İranın bu xüsusdakı iştirakı bu iki aləmin əskidən bəri yek-digəri ilə

təsadüf, təsadüm və təarüzündən [bir-biri ilə qarşılaşmasından, çarpışmasından və bir-birinə müxalif, zidd olmasından] irəli gəlmişdir.

“Novruzi-Cəmşidi”, bir vaxt ərəblərin istilasından sonra İranda tamamilə tərk edilmiş və yaxud etdirilmişdi. Yalnız bundan 8 əsr əvvəl türk hökmdarlarından Cəlaləddin Məlikşah Səlcuqi tərəfindən ehyə edildi [canlandırıldı] və o gündən etibarən isminə “Novruzi-Sultani” dənildi.

Ərəb hökuməti tərəfindən mən [qadağan] edilən bir bayramın türk sultanı tərəfindən ehyasını “qurtuluş” təsirinin “atavizm” təriqi [yolu] ilə zühura gəlməsi ilə təfsir və izah edərsək günahmı olar?

* * *

Təbiətin qaranlıq və soyuq qış çəngəlindən [caynağından] çıxdığı bu gün, zülüm üzündən göylərə çıxmış Cəmşidin nüzuluna [göydən yerə enməsinə] və dörd yüz sənəlik bir dövrü-əsarəti tərk etmiş böyük bir irqin qurtuluşuna nə gözəl bir rəmz, nə mənidar [mənalı] bir işarətdir.

Bu günün zikrini təşkil edən dua vaxtilə iranlıları zülümdən, turanlıları mühasirədən qurtarmaq surəti ilə müstəcab [qəbul] olmuş, fəqət icabəti [yerinə yetməsi] qəbul olunacaq istidalarını [xahişlərini] tamamilə qane etməmişdir. Çünki yeni gün daima hərəkətdə

və irəliləməkdə olan həyatın daima köhnələnməkdə və təkrar təzələnməkdə olan səhifələrini göstərən bir vərəq bəşirdir.

Yeni gün köhnəlir, köhnə gün təzələnir. Ortada köhnənin yeniyə təhvilini [çevrilməsi] vəqə olur. Bu təhvil saatının kəndinə məxsus duası var. Bu dua ilə hər kəs halının “əhsəni-hala” [ən yaxşı hala] təhvilini istida eylər.

Bu duanı bir şəxs, bir ailə zəbani-hal ilə [hal dili ilə, öz hal və hərəkətləri ilə] söylərkən, təbiidir ki, fərdlərin və ailələrin məcmusundan ibarət olan bir millət də bunu zəbani-halı ilə təkrar edir.

Müstəqil bir Cümhuriyyət içərisində gözəl bahar bayramını, əziz qurtuluş gününü təs’id [bayram] edərkən ilk nəzərdə bəzi fəzlə nikbin olanlarımızca daha ziyadə “əhsəni-hal” istəməyə bəlkə də məhəl [yer] yoxdur.

Fəqət Cümhuriyyəti-mövcudəmizin böyük bir nemət olmasını təqdir etməklə bərabər, burasını dəxi unutmamalıyıq ki, “baharı” hər kəsdən daha ziyadə istəyən və qurtuluşa hər millətdən daha ziyadə möhtac olan böyük aləm var ki, daha yeni gününü bulmadı.

Dünyanın mühüm bir qismi ilə bərabər böyük türk aləmi, aləmin şiddətli bir təhvilə [çevrilişə] məruz bulunduğu bu zamanda Mühəvvilə-əhvaldan [halları dəyişdirən Allahdan] böyük bir ehtiyacla niyaz [xahiş] eylər və deyər ki:

“Ya Mühəvvilə-həvli və’l-əhval
Həvvil haləna ilə əhsənil-hal!”

M. Əmin
N 58, 19 mart 1920

ALMANİYADAKI HƏRƏKƏT

Almaniyada iş başına gəlmiş sosialist hökumətini düşürərək yeni bir qüvvət hökumət işlərini əlinə almışdır.

Yeni hökumətin başında monarşik Almanyanın bənam [adlı-sanlı] generallarından Tirpitz kimi cəng adamları və doktor Kapp kimi siyasilər durmuşlardır.

Şeydeman-Ebert-Noske koalisiyonundan ibarət olan əski hökumət hər nə qədər üsyan çıxaran əsgərlərin fişarı [təzyiqi] qabağında Berlini tərk ilə Drezdenə çəkilməmiş də, hökumətdən əl çəkməmiş, biləks [əksinə], hüququnu istirdad [geri almaq] üçün tədarükə başlamışdır.

Yeni hökumət hər nə qədər əşxas [şəxslər] etibarilə tamamilə monarşik və əski üsul tərəfdarı bir simaya malik isə də, dildə kəndisinə “hürriyyət və səlah [sülh]” hökuməti namını verməkdədir.

Hürriyyət və səlah naminə açılan bu davanın mahiyyəti təhlil edilərsə, qarşı-qarşıya gələn adamların şəxsiyyətini birər rümuz [rəmlər] kimi alsaq, hər halda Tirpitz və Noske kimi iki mətin adamın toqquşduğunu görürüz. Bittəb [əlbəttə, təbii ki], toqquşan yalnız iki adam deyil, iki qüvvətdir.

Teleqraflar Drezdenə çəkilən sabiq hökumət qüvvələrinin Berlin üzərinə hərəkət etməkdə olduqlarını və bir çox şəhərlərdə əmələlərin [fəhlələrin] tətillümmü elan eylədiklərini bildirirlər. Berlinə hakim bulunan yeni hökumət dəxi siniflərini hazırlamaqdadır.

Başlanan bu daxili müharibədə hanki qüvvətin qalib gələcəyi məsələsini kənarda buraxaraq, vəqə olan hərəkəti və bu hərəkətin siyasəti-aləm [dünya siyasəti] üzərində icra edə biləcəyi təsiri bir az tədqiq edəlim.

İnqilab hökumətinə qarşı böyük bir protestodan ibarət olan bu hərəkəti doğuran ən böyük amil, heç şübhəsiz ki, Versal sülhünün Almaniyaya haqqındakı amansızlığıdır. Almanyanın koloniyalarını, gəmilərini, vaqonlarını, inəklərini belə əlindən alan bu amansız sülh, böylə bir amansız təklif qarşısında dərmansız qalan sosialist hökumətinin mövqeyini bittəb sarsımsıdı.

Dünyanı sarsan o ağırbaşlı millət böylə bir zərbəyi-təhqir yeyincə, təməlinədən sarsılmaya bilməzdi. Bu sarsıntı ürəklərində pək təbii olaraq bir fikri-intiqam bəsləyən Almaniyaya təbəqələrini hərəkətə gətirəcəkdə. Tirpitzin başına keçdiyi hərəkət böylə bir fikri-intiqam ilə cuşa gələn hərəkət olsa gərək.

Versal sülhünün bir nəticəsi olan bu hərəkət Brest-Litovsk sülhündən sonra da vəqə olmuşdu.

Brest-Litovskda Rusiyanın başına gətiriləni Versalda Almanyanın başına gətirdilər.

Brest-Litovskdan sonra bolşeviklər dəxi esərlərin qiyamına məruz qalmışlardı. Eserlərdən sonra Kaledin, Kolçak, Denikin kimi bir sıra üsyanlar və qiyamlar oldu.

Bu hərəkət də, əcəba, cərihədar olan hissiyyəti-milliyəni [yaralanmış milli hissləri] bəhanə edərək hökumət davasına qalxmış bir qüvvət, yoxsa Mustafa Kamal paşa hərəkəti kimi millətin sineyi-məcəruhundan [yaralı sinəsindən] doğma bir əsərmidir?

Almaniyanın mötədil sosialistləri vaxtilə orasının bolşeviklərini təşkil edən spartakların ələləcələ [tez-tələsik] öhdələrindən gəlmiş, bolşevizm genişlənməsinə meydan verməmişlərdi. Halbuki sağlardan gələn zərbəyə pək o qədər sürətlə cavab verəmməyib, hələlik paytaxtı tərk etdirdilər. Daha sonra nə yapacaqlar? İntizara bağlı bir məsələ.

Əcəba, Rusiyadakı daxili müharibələrdən sonra bir də Almaniya ixtilallarınamı şahid olacağız?

Daxili müharibənin müqəddiməsi zahirdədir. Fəqət Almaniya xalqının ifrat-pərvər olmasından, vətən fikrinin oraca daha yüksək olduğundan ehtimal bu müharibət Rusiya qədər uzanmaz və daha çabuc olaraq bir nəticəyə iqtiran edər [sona çatır].

Hər halda Almaniya ixtilalını meydana gətirən amillər içərisində Versal sülhünün amansızlığı böyük bir amil olmuş və bu amansız şəraiti-sülhiyyə bağı qaldıqca müşküldür ki, Avropa aləmi və o münasibətlə də bütün aləm rahat üzü görsün, səlamət sahilinə çıxsın.

M. Ə.

N 58, 19 mart 1920

ORDUMUZ ZƏFƏRƏ

Müşkülətli günlərdə dəxi qərəzləri unuda bilməyən, hesablarını sabaha qoymaq istəməyən “siyasi”lərimizin, giriftarlığımızdan istifadə etməyi unutmayan rəqiblərimizin, talenin qaş çatmasını görüncə zəhr-xəndələrlə [zəhərli gülüşlərlə] gülən düşmənlərimizin bilərək-bilməyərək əfkari-ümumiyyətdə [ictimaiyyətdə] doğurduqları böyük bir şübhə vardı.

Əcəba, Əsgəranı təkrar alacaq, Qarabağ üsyanını basdırma biləcəkmiz?!

Aprelin birində Məclisi-Məbusan kürsüsündə hökumət naminə məlumat verən Daxiliyyə naziri hər kəsi düşündürməkdə olan bu suala:

“Yaxın bir zamanda Qarabağda bərhəm olan [pozulan] intizam və asayiş təkrar bərqərar olar!” deyər cavab verirdi.

Fəqət ürəkləri siyasəti-vəsvas [vəsvə-sə siyasəti, şübhə siyasəti] ilə döyünən, dilləri isə xeyrə pək də alışqın olmayan münəqqid məbuslar [təndiqçi Parlament üzvləri] isə bu mətin bir etimadla söylənən bəyanata qarşı zəhr-xənd istehza fırladaraq:

– Bu hökumət yapammayacaqdır! – deyirlərdi.

Məbusanda bu qədərlik bir kinayə ilə millətinin ümid və imanına rəxnə [ziyan] vuran “bədbinlik” əfkari-ümumiyyəni yəsəməz [kədərlə] xəbərlərlə əzir, ümumi bir həyəcan doğururdu.

İmanları qəvi [güclü], təbiətləri nikbin olanlarımız hər nə qədər bunun “iki gün-

lük” bir məsələ olduğunu bəyan edirlərdisə də, təvəsvüs [vəsvəsə] tamamilə ortadan qalxmırdı.

Böylə ikən mübahisəyə gənc ordumuz müdaxilə etdi. Bütün Azərbaycanı başdan-başa sürurə [sevincə] qər qədən bir xəbər gəldi:

– Əsgəran alındı!

Əsgəran erməni asilərinin [üsyancılarının] əhdşikənanə [xaincə] bir surətdə gəcə basqını yaparaq ələ keçirdikləri bir istehkam idi.

Bu istehkam bir boğaz üzərində vəqə olub, iki tərəfində vəqə olan yüksək sırtlar [təpələr] tamamilə erməni köyləri tərəfindən məskundur.

Qarabağın Dardanelini təşkil edən bu keçid tarixdə çox böyük orduların qabağını saxlayaraq, çox böyük müdafiələrə şahid olmuşdur. Burada beş yüz fədakar və müsəlləh [silahlı] adam olarsa, firqələrin [diviziyaların] qabağını saxlaya bilər. Keçidin ətrafı dəxi asi erməni köylərindən ibarət olunca, təsəvvür etməlidir ki, cavan Azərbaycan əsgəri nə kimi bərk bir səngəri almaq vəzifəsi ilə müvəzzəf idi [vəzifəsini daşıyırdı].

Qəhrəmanlarımız öhdələrinə götürdükleri vəzifəni parlaq bir surətdə ifa etdilər. “Ya Allah, Əsgəran yenə bizimdir!” deyər, millətin qəlbinə girib də vəsvəsələr çıxaran xənnası [şeytanı, iblisi] susdurdular.

Cəbhədən dönüb gələn bir arxadaşımız əsgərlərimizin xüdəpəsəndənə [Al-

laha xoş gələcək] bir surətdə döyüşdüklərini anladarkən deyirdi ki, Daşbaşı hücumuna hazırlanan bir əsgərə "Haraya gedirsiniz?" – deyə sorduğum zaman "Daşbaşına gediriz ki, onu baş daşı edəlim" – cavabını verdi.

İştə, həpimizə nümunə olacaq əzm və ümidin şairanə bir misalı!

Əsgəran zəfəri ordumuzun yapıdığı təcrübələr içərisində demək olur ki, ilk zəfərdir. Lənkəran səfəri yalnız ordunun səlabəti [ciddiyyəti, mətanəti] ilə həll olunmuş, orada silah sınağa ehtiyac qalmamışdı. Zəngəzur hadisəsi hər nə qədər ordumuzun şücaətini göstərmişdisə də, nəticə etibarilə bir zəfər olamamışdı.

Əsgəran artıq gənc ordumuz üçün həqiqi bir sınaq oldu. Lillahil-həmd [Al-laha şükür] ki, bu sınaq Azərbaycanın taleyinə inanan bütün mömin qəlblərə sevinc verdi, vəsvəsəli ürəklərə dayaq oldu.

Düşmənin xəyanətinə qarşı mahiranə bir surətdə müqabilə edən [müqavimət göstərən] Şuşa və Xankəndi qarnizonları ilə [birgə] vuruşacaq bu qəhrəman qüvvələrimiz artıq əmin olalım ki, erməni macəraculuğuna [avantürasına] qəti bir intəha [son] verərək, Qarabağ məsələsini birdəfəlik həll edəcəkdir.

– Yaşasın gənc ordumuz! Ulu Tanrı zəfərlərini çoxaltsın!...

Ordumuzun zəfərindən bəhs edərkən, məmləkətin hər tərəfindən axıb gələn fədakar könüllülərimizdən uzun-uzadıya bəhs etmək istəmədim, çünki ordu millətin qabiliyyəti-müdafiəsini təmsil edən bir qüvvətdir. Ordunun zəfəri millətin, millət fədailərinin zəfəri deməkdir.

Müzəffər ordumuza verilən silah, ordu ilə bərabər qanını axıdan bütün fədailərə aiddir. Səyləri məşkur [bəyənilmiş, təşəkkürə layiq], ruhları şad olsun!

M. Ə.

N 68, 6 aprel 1920

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

Hankı ümidlə?

“...Kruppun topları...”: Alman sənayeçi və Avropanın ən böyük silah istehsalçılarından olan Alfred Krupp nəzərdə tutulur.

Samoapredeleniye

“«Samoapredeleniye» formulu Rusiya firqələrindən «sosial-demokratiya» tərəfindən...”: «sosial-demokratiya» deyərəkən, Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası nəzərdə tutulur.

“...Sentrodomun «dövlət dili» haqqında Gürcü Şurasına yazdığı məktubda...”: Bakıdakı Gürcü Milli Şurası, Türk Ordusunun Bakıya daxil olması əsnasında güya şəhərin gürcü əhalisinə vurduğu ziyan haqqında Mərkəzi Ev Komitəsinə (Sentrodoma) gürcü dilində bir sıra müraciətlər ünvanlamış, Mərkəzi Ev Komitəsi isə bu müraciətlərin “dövlət dilində – yeni rus dilində” (!) yazılmasını tələb etmişdi.

“...nə olduğu anlaşılmayan Ufaya bağlamaqdır...”: Ufa Hökuməti nəzərdə tutulmuşdur.

“...məhkəməyi-kübra...”: Bütün mübahisələri qəti surətdə həll edən “ən böyük məhkəmə”. İslami ədəbiyyatda “məhkəməyi-kübra” deyiləndə əsasən, insanların bu dünyadakı əməllərinə görə mükafat yaxud cəza alacaqları axirət məhkəməsi nəzərdə tutulur. Burada, Dünya müharibəsindən sonra təşkil olunması planlaşdırılan, dövlətlər, millətlər və xalqlar arasındakı bütün mübahisələri yekunlaşdıracağına inanılan Sülh Konfransı nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanın paytaxtı - I

“Əvət, Bakı əski məcusilərdən ötrü şöləsinə yaxılır şəm, qonşu imperialistlərlə

Avropa kapitalistlərindən ötrü şirəsi çəkilir gül isə, Azərbaycan türklərindən ötrü təvaf olunar əməl Kəbəsi, etikaf olunar həyat məscididir.”: Buradakı “təvaf” sözü – Kəbənin ətrafında müəyyən bir qaydada dövrə vurmaq; “etikaf” isə bir məsciddə uzun müddət qalaraq çölə çıxmadan ibadətlə məşğul olmaq mənasına gəlir.

Azərbaycanın paytaxtı - II

“...xofla ümid arasında...”: “Qorxu ilə ümid arasında” mənasına gələn bu ifadə əslində təsəvvüf terminidir. Klassik ədəbiyyatda “xof və rica” kimi işlənir. “Xof” – insanın məhşər günündəki halını düşünərək qorxması və qaçğılanması, “rica” isə Allahın mərhəmətinə güvənərək ümidlənməsi deməkdir. Burada, Azərbaycanın gələcəyi bərəsində düşünənlərin qorxu ilə ümid arasında olduqları deyilir.

“İbnül-Əsir Cəziri”: Qəzetdə “Cəziri” yerinə “Xəzəri” getmişdir.

“Kamil”: ərəb tarixçisi İbnül-Əsir Cəzirinin “əl-Kamil fit-tarix” adlı əsəri nəzərdə tutulur.

“Amasyalı Hüsəməddin”: Türk tədqiqatçısı Hüseyn Hüsəməddin nəzərdə tutulur.

“Bəyköydə bana görüldü bənli / Ol lələ-üzər [ü] sim tənli”: “Bəyköydə mənə görüldü [üzündə] xalı olan o lələ yanaqlı və gülmüş bədənli.”

“Qüçərat dili”: Hind-Avropa dil ailəsinə məxsus dillərdən biri. Əsasən Hindistanın Qüçərat əyalətində, eləcə də Pakistan, Tanzaniya, Uqandada yaşayan qüçəratlılar bu dildə danışıq.

“...fərsəx...” yaxud “fərsəng”, “ağac”: Keçmişdə işlədilmiş məsafə ölçüsü. İşlə-

dildiyi coğrafiyaya və dövrə görə dəyişiklik göstərməklə birgə, təxminən 5 kilometrə bərabər idi. Atın adı yerislə bir saatda qət ediyi məsafə, fərsəxin ölçüsü kimi qəbul edilirdi.

“Bəslucan, Baslucan”: Qəzetdə “Bəslucan, Basluxan” kimi getmişdir.

Azərbaycan paytaxtı - III

“əl-Müqəddəs”: X əsr ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı əl-Müqəddəsi nəzərdə tutulur.

“Məlik Mənuçöhr”: burada söhbət III Mənuçöhrdən gedir.

“Şah Xəlilullah”: burada söhbət II Xəlilullahdan gedir.

“Məhəmməd Giray”: burada söhbət II Məhəmməd Giray xandan gedir.

“Qazi Giray”: burada söhbət II Qazi Giraydan gedir. II Qazi Giray, bu hadisələr əsnasında Krım xanı olan II Məhəmməd Girayın qardaşı idi.

“torpaq sürmək”: mühasirə edilən qalanın ətrafındakı xəndəkləri doldurmaq, yaxud qala divarlarına daha asanlıqla çatmaq üçün torpaqdan təpələr əmələ gətirmək məqsədi ilə torpaq daşımaq.

Bu zabastovka nə idi?

“...komandanlıq kəndisinə müraciət edən konferensiya nümayəndələrini qəbul edərək...”: Mətnin bu hissəsi qəzetdə belə getmişdir: “konferensiya kəndisinə müraciət edən konferensiya nümayəndələrini qəbul edərək”.

“...bu komitə nəşr etdiyi «İzvestiya»-sında...”: Burada söhbət, “İzvestiya Bakinskoy raboçey konferentsii” [Известия Бакинской рабочей конференции] qəzetindən gedir. Bu qəzetin Azərbaycan dilindəki versiyası “Bakı fəhlə konfransının xəbəri” adıyla çıxmışdır.

“...mart günlərinə məxsus bir fitnəkarlıqla...”: Bolşevik və daşnak qüvvələrinin Ba-

kıda dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım törətdikləri 1918-ci ilin mart günləri nəzərdə tutulur.

“...Podşibyakinlərlə Baykovların...”: Bakıda fəaliyyət göstərmiş kadetlər Mixail Floroviç Podşibyakin və Boris Lvoviç Baykov nəzərdə tutulmuşdur.

“İştə məsələnin doğu bu mehvər üzərində idi.”: “Məsələnin məği, əsas mənası bundan ibarət idi” mənasında işlədilmişdir; “doğ” təkər, “mehvər” isə ox (fırlanan bir cismin ortasından keçən mil) deməkdir.

Azərbaycan paytaxtı - IV

“təvaifi-mülük”: Müsəlman tarixşünaslığında, böyük bir dövlətin parçalanmasının ardından əmələ gələn kiçik dövlətlər haqqında işlədilən termindir.

“1057 sənəyi-hicriyyəsində”: hicri təqvimlə 1057, miladi təqvimlə 1647-ci ildə.

“...Övliya Çələbi həzrətləri, Bakı qalasını bərvəchi-ati tərif edir.”: Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sindən verilən sitatlarda, mətnin başa düşülməsini çətinləşdirən, bəzən də mümkün olmayan korrektor səhvlərinə yer verilmişdir. Bu səhvlər, “Səyahətnamə”nin aşağıdakı çapı əsasında düzəldilmişdir: “Övliya Çələbi səyahətnaməsi”, II cild, Dərsədət [İstanbul], “İqdam” mətbəəsi, 1314 [1898]. Belə anlaşılır ki, Rəsulzadənin istifadə etdiyi mətn də “Səyahətnamə”nin məhz bu nəşri olmuşdur.

“Ərzurum valisi Məhəmməd paşa”: XVII əsr Osmanlı dövlət xadimi Dəftərdar zadə Məhəmməd paşa, eyni zamanda Övliya Çələbinin qohumu idi.

“məvvac ipəkli firəng xaralarını”: Xara, özündən naxışları olan ipək parça növüdür; “məvvac” [dalğalı] ipək isə üstünə işiq düşdükcə rəngdən-rəngə çalan ipək növüdür.

“mehmanlığa verdi” yerinə qəzetdə “mehmanlığa verildi” getmişdir.

“Xan isə [inci təsbehi] göstərmədik xan və sultan qoymadı”: Qəzetdəki mətnə “inci

təsbehi” sözləri düşmüşdür; “Səyahətnamə”nin İstanbul çapına (səh. 193) əsasən bərpə edildi.

“bir qat” yerinə qəzetdə “mülaqat” getmişdir.

“Zira”: metrik sistemdən əvvəl işlədilən uzunluq ölçüsü arşının ərəb dilindəki qarşılığıdır. Arşının 45 sm ilə 1 m 35 sm arasında dəyişən müxtəlif növləri mövcud olmuşdur. Məkkə arşını təxminən 60 sm-ə bərabər idi.

“...bir də came varsa da, minarəsizdir.”: Qəzetdə “minarəsizdir” yerinə səhvən “minarəlidir” getmişdir.

“Lakin dərya kənarındakı ribat, böyük karvansarası...”: “Səyahətnamə”nin İstanbul çapında bu hissə belə getmişdir: “Lakin dərya kənarındakı ribati-əzimi...” Yəni “əzim” [böyük] burada “karvansara”nın yox, “ribat”ın [şəhəratrafi bağlarının] sifəti kimi işlənməmişdir.

“şahsevən”: şahsevənlər Səfəvi ordu nizamından qalma bir əsgər sinfi idi; əsasən hökmdara ən yaxın xüsusi qoşun növünü əmələ gətirirdilər.

“dizçökən”: dizçökənlər Səfəvi ordu nizamından qalma bir əsgər sinfi idi; əsasən Osmanlı ordusundakı yeniçərilərə yaxın statusa malik idilər.

“şayka”: Rusiyada əsasən çayda gəmilərlə quldurluq edən və “uşkuynik” adı verilən qarətçi dəstələrinin istifadə etdikləri gəmilərə deyilirdi.

Özdəmirzadə: söhbət Osmanlı sərkərdəsi Özdəmiroğlu Osman paşadan gedir.

Qubad paşa: XVI əsrdə Bakını tutan Osmanlı sərkərdəsi Özdəmiroğlu Osman paşa tərəfindən şəhərin hakimi təyin edilmişdi.

“Səndan”: qəzetdə “Məsdan” kimi getmişdir.

“...Əşrəf xandan səmuri-əcəmanələr, gürcülər, tavus dəvələr ehsan aldıq”: Buradakı “səmur” konkret olaraq “samur xəzi” mənasına da, ümumiyyətlə “xəz” mənasına da gələ bilər. “Gürcülər” deyiləndə, gürcü qulları nəzərdə tutulur. “Tavus dəvələr”

yaxud “tavusi dəvələr” ifadəsini Övliya Çələbi “Səyahətnamə”sində bir neçə dəfə işlətməmişdir; bu ifadə “gözəl görünüşlü, bəzakli dəvələr” kimi başa düşülməlidir.

“Hicri 9-cu əsrdə...”: söhbət miladi təqvimlə XV əsrdən gedir.

“əl-Bakuvi”: Seyid Yəhya Bakuvi nəzərdə tutulur.

“Hicri 1003 tarixli...”: miladi təqvimlə 1594-1595-ci illərə uyğundur.

“...Təzəpir həyatında mədfun bulunan şeyx həzrətlərinə...”: söhbət XIV əsrdə yaşamış alim və şeyx Əbu Seyid Abdulladan gedir.

Milyukov zehniyyəti

Homrul [Home Rule]: “özünüidarə”. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İrlandiyanın muxtariyyəti uğrunda hərəkət.

Zaqatal məsələsi

“İnqlo”: ingiloylar nəzərdə tutulur.

“Sereteli”: Gürcüstan Demokratik Respublikasının və Gürcüstan Sosial-Demokrat Partiyasının liderlərindən biri olan İrakli Georgiyeviç Sereteli nəzərdə tutulur.

“Neftlik”: Şərqi Gürcüstanda mühüm dəmiryolu qovşağı olan Naftluqi stansiyası nəzərdə tutulur.

Türkiyə məğlubmudur?

“İstanbul Kadıköy xanımları məzkur protestolarında deyirlər ki.”: Bu müraciət, daha əvvəl “Azərbaycan” qəzetinin 12 yanvar 1919-cu il tarixli 85-ci nömrəsində çap edilmişdi.

“...Verdendəki fransızlıq kimi...”: Birinci Koalisiya müharibəsi əsnasında Verden yaxınlığında Prussiya və Fransa orduları arasında baş verən döyüş və Verdenin mühasirəsi (29 avqust – 2 sentyabr 1792) nəzərdə tutulur. Prussiya ordusu Verdeni ələ keçirməyə müvəqqət olmuş, ancaq 14 oktyabrda fransızlar şəhəri geri almışdı.

“Xəstə adam”: XIX əsrin ortalarından Birinci Dünya müharibəsinə qədər Qərbdə Osmanlı imperiyası barəsində işlədilən ifadə. İlk dəfə Rusiya imperatoru I Nikolay tərəfindən işlədildiyi qəbul edilir.

“...Trablusqrəb, Balkan hərbləri, Yəmən, Havran, Arnavud ixtilalları...”: 1911-1912-ci illərdə cərəyan edən İtaliya-Osmanlı müharibəsi, 1912-1913-cü illərdə cərəyan edən Birinci və İkinci Balkan müharibələri, Yəmən-də, Suriyanın cənubundakı Havranda və Albaniyada Osmanlı idarəsinə qarşı baş qaldiran üsyanlar nəzərdə tutulur.

“Məclisi-Məbusan rəisi Xəlil bəy”: Xəlil Məntəşə nəzərdə tutulur.

Yeni ingilis kabinəsi

“Robinson Kruzo”: İngilis yazıçısı Daniel Defonun məşhur romanı (Robinson Kruzo) nəzərdə tutulur.

Hesab günü

“bərzəx”: dini təsəvvürə görə cənnət ilə cəhənnəm arasında, yaxud dünya ilə axirət arasında olan və ölənlərin ruhlarının gözlədiyi yer.

“üsuli-din”: dinin əsas prinsiplərini, bünövrəsinə əhatə edən təlim; mətnədə məcazi mənada işlədilmişdir.

Vicdan sızlayır

“bir parça ətmək”: Ömər Faiqin 1915-ci ilin yanvar ayında “İqbal” qəzetində nəşr edilən təsirli məqaləsinə işarə vurulur; məqalə “Bir loğma ətmək” adlanır.

“Metex”: Tiflisdəki tarixi Metex qalası nəzərdə tutulur. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bu qaladan həbsxana kimi istifadə edilmişdir.

İki konfrans

“Versal”: bu ad qəzetdə hər yerdə “Versay” kimi verilmişdir.

“Hesab günü”: “Azərbaycan” qəzetinin

21 yanvar 1919-cu il tarixli 93-cü nömrəsində gedən yazı nəzərdə tutulur.

“...adilənə ölçə bilər...”: “adilənə” sözü qəzetdə tünd və nisbətən böyük şriftrlə verilmişdir.

“kadetlər”: XX əsrin əvvəllərində Rusiyada fəaliyyət göstərən Konstitusion-Demokratik Partiyaya mənsub olanlar.

Məclisi-Məbusan və müxaliflər

“...türk xalqının idareyi-aliyyəsi...”: ehtimal ki, “...türk xalqının iradəyi-aliyyəsi...” [uca iradəsi] olmalıdır; qəzetdə “idareyi-aliyyə” şəklindədir.

“fevral hüriyyətlərinin bəqası”: Rusiyada 1917-ci ilin fevral ayında baş verən Burjuademokratik inqilabı (yaxud Fevral inqilabı) və bu inqilabın nəticələri nəzərdə tutulur. Fevral hadisələri köhnə təqvimlə 23 fevral – 6 mart (yeni təqvimlə 8-16 mart) tarixləri arasında cərəyan etmişdir.

“qulami-halqa-bəguş”: “qulağı sırğalı qul”. Keçmişdə qulların qulağına sırğa taxılırdı, sırğa qulluq rəmzi idi.

Azərbaycan paytaxtı - V

“işlupka” (rusca: шлюпка): göyertəsiz gəmi.

“...Hacı-Tərhan voyevodası Musin-Puşkinə...”: burada bir qarışıqlıq olmuşdur; güman ki, söhbət Matvey Stepanoviç Puşkin-dən gedir.

“Şamxal”: Dağıstan hakimlərinin titulu idi. İndiki Dağıstan ərazisində feodal dövləti olan Tarki Şamxallığı 1867-ci ildə ləğv edilmişdir.

“Qaytaq xanı”: Qaytaq xanlığı indiki Dağıstan ərazisində feodal dövləti olmuşdur. 1820-ci ildə ləğv edilmişdir.

“Sisianov”: qəzetdə “Çiçyanof” kimi getmişdir.

“Ey Xuda, ya məra bekoş, ya ural!”: (farsca) “Ey Tanrı, ya məni öldür, ya onu!”

Sion kilsəsi: Tiflisdə qədim kilsə.

“Bildiyimiz Sisianov fontanı...”: Sisiano-

vun öldürüldüyü yerdə, şəhərin erməni sakinlərindən birinin təşəbbüsü ilə 1846-cı ildə xatirə abidəsi ucaldılmış, daha sonra abidənin ətrafında fontan düzəldilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində bu abidə sökül-müşdür.

Yanlış bir avaz

“...məmləkət xatiri güdüldü”: qəzetdə “güdüldü” yerinə “görüldü” getmişdir.

Bu günün məsələsi

“Amazasp”: “Daşnaksutyun” partiyasının liderlərindən, erməni qatil və terrorist Hamazasp Srvandzyan nəzərdə tutulur.

Unudulmaz faciə!

Varfolomey gecəsi (yaxud Varfolomey qırğını): Parisdə 24 avqust 1572-ci ildə kalvinizm tərəfdarı fransız protestantları hugenotların katoliklər tərəfindən kütləvi surətdə qətl edilməsi.

“Məş’əli-əfkari-əhraranə sönməz xun ilə”: “Hüriyyət fikrinin məş’əli qanla sönməz”. Misra türk şairi Abdullah Cövdətə məxsusdur.

“Martda tökülən qanlar türklərdəki milliyət və hüriyyət fikrini, Azərbaycan atəşimüqəddəsini söndürəmmədi!”: müqayisə et: “Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar... ürəklərdə söndürülmək istənilən hüriyyət məş’əlini daha ziyadə tutuşdurdu.” Yuxarıdakı cümlədə də “türklərdəki” yerinə güman ki, “ürəklərdəki” olmalı idi.

İran və biz

“Nəbatı, Raci, Məhəmməd Bağır, Dilsuz, Ləli...”: Azərbaycan şairləri Əbülqasim Nəbatı, Əbülhəsən Raci, Məhəmməd Bağır Xalxali, Məhəmməd Əmin Dilsuz və Mirzə Əli Ləli nəzərdə tutulur.

“şirü-xurşid məmləkəti”: (aslan və günəş ölkəsi) gerbində aslan və günəş təsvirləri olan İran nəzərdə tutulur.

“Qafqaziya türkcəsindən rusçaya bir lüğət tərtib edən... Qənizadə...”: “Lüğəti-rusi

və türki”, “İstilahı-Azərbaycan” kimi kitabların da müəllifi olan yazıçı, pedaqoq və publisist Sultanməcid Qənizadə nəzərdə tutulur.

“Azərbaycan istilahi”: Sultanməcid Qənizadənin Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrədən kitabı “İstilahı-Azərbaycan” nəzərdə tutulur.

Siyasətə qarışmaz

“haranın çağalası bəlli olmayan”: “çağala” bəzi meyvələrin yetişməmiş halına deyilir; “haranın çağalası bəlli olmayan” ifadəsi “haradan çıxdığı məlum olmayan”, “məşəyi bilinməyən” mənasında işlədilir.

Azərbaycan və İran

“İran və biz”: Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu məqaləsi “Azərbaycan” qəzetinin 8 aprel 1919-cu il tarixli 152-ci nömrəsində dərc edilmişdir.

“Qamus”: Türk müəllifi Şəmsəddin Saminin “Qamusül-ə’lam” adlı bioqrafiya, tarix və coğrafiya ensiklopediyası nəzərdə tutulur.

“240 tarixində”: burada tarix hicri təqvimlə göstərilmişdir; miladi təqvimlə 854/855-ci illərə uyğundur.

Bağa (Buğa): Abbasi xilafətinin türk əsilli sərkərdələri, Bağa əl-Kəbir (Böyük Buğa) və Bağa əs-Səğir (Kiçik Buğa) adlı iki qardaşdan biri.

“Mütəvəkkiliyyə”: bir müddət Abbasilər xilafətinin işğalı altında qalan Şəmkirə xəlifə Cəfər əl-Mütəvəkkilin şərəfinə Mütəvəkkiliyyə adı verilmişdir.

“Sultan Süleyman”: Osmanlı padşahı I Süleyman (Qanuni) nəzərdə tutulur.

Tətil bitdi!

“kollektivin”: kollektiv müqavilə nəzərdə tutulur.

“səddi-İskəndər”: “Quran”a görə, İskəndər Zülqərneynin Yəcuc-Məcuc qövmü ilə mədəni qövmlər arasında inşa etdiyi sədd. Ədəbiyyatda “keçilməz, aşılmaz sədd” mənasında işlədilir.

İran-Azərbaycan

“İran qəzetəsinin tərəfindən”: qəzetdə “tərəfindən” yerinə “tərəfindən” getmişdir.

“Füstel de Kulanj”: qəzetdə təhrif edilmişdir.

“Bustanüs-səyahət”: Azərbaycan səyyahı və coğrafiyaşünası Hacı Zeynalabdin Şirvaninin əsəri.

“Həmdullah”: XIV əsrdə yaşamış iranlı tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah Müstəvfəvi nəzərdə tutulur; qəzetdə bu ad təhrif edilmişdir.

“Məsələyi-Şərqiyyə”: Krayblisin “Rusiyanın Şərq siyasəti və vilayəti-şərqiyyə məsələsi” adlı əsəri nəzərdə tutulur. Bu kitab 1913 və 1916-cı illərdə İstanbulda çap edilmişdir.

“Milləti-Türk”: Vamberinin 1885-ci ildə Leypsiqdə nəşr edilən “Das Türkenvolk” adlı əsəri nəzərdə tutulur.

“Mətinüssəltənə”: İranlı qəzet naşiri Əbdülhəmid Səqafinin ləqəbi idi.

“Kamil”: ərəb tarixçisi İbnül-Əsir İzzəddin əl-Cəzərinin ümumi tarix kitabı “əl-Kamil fit-tarix” nəzərdə tutulur.

“Fateh, Səlim, Süleyman”: Osmanlı hökmdarları Fateh Sultan Məhəmməd (II Məhəmməd), Yavuz Sultan Səlim (I Səlim), Qanuni Sultan Süleyman (I Süleyman) nəzərdə tutulur.

“Rəşid və Məmun zamanlarında”: Abbasi xəlifələri Harun ər-Rəşid və Məmun nəzərdə tutulur.

“Cüstaniyan”: VIII əsrin axırlarından XI əsrin əvvəllərinə qədər müasir İranın Deyləm bölgəsində hökm sürmüş Cüstaniilər xanədanı nəzərdə tutulur.

“Deyləmilər”: İranın Deyləm vilayətində (dağlıq Gilanda) yaşamış tayfa.

“Qaani-əzəm”: Monqol hökmdarı Məngü xan nəzərdə tutulur.

“Elxani-əzəm”: Hülakü xan nəzərdə tutulur.

“Təzkireyi-Sadiq”: Sadiq bəy Əfşarın Səfəvilər dövrü şair, rəssam və xəttatları haqqında bibliografik əsəri olan “Məcməül-xəvas” nəzərdə tutulur.

“Töhfe-yi-Sami”: Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin Səfəvi şairləri haqqında bibliografik əsəri nəzərdə tutulur.

Məsuliyyətimiz artdı!

“bu ərazi daxilində”: qəzetdə “və ərazi daxilində” getmişdir.

“Məşhur” şayiələr

“Novı svet” faciəsi: 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda “Novı svet” adlı restoranda yaranan mübahisə nəticəsində Azərbaycan Dəmiryol İdarəsi Teleqraf şöbəsi rəisi Hacıbəy Seyidbəyov tərəfindən bolşeviklər Mirfəttah Musəvi və Haşım Əliyevin öldürülməsi, Levan Qoqoberidzenin isə yaralanması hadisəsi nəzərdə tutulur.

Türkiyə Hərəkatı-milliyəsi

“Türkün hüququ”: Məhəmməd Əmin Yurdaqlun ilk dəfə 1919-cu ildə İstanbulda nəşr edilən kitabı nəzərdə tutulur; qəzetdə kitabın adı “Türkün haqqı” kimi getmişdir.

“An ca ki əyanəst / Çe hacət bə-bəyan əst!”: “O şey ki açıq-aşkar görünür; söyləməyə nə hacət var?” (farsca)

İngilis siyasəti - I

“Ayastefanos” (yaxud San-Stefano): hal-hazırda İstanbulun bir rayonu olan Yeşilköy.

Gözlərimiz aydın!

“qövlədən feilə”: qəzetdə “qüvvədən feilə” getmişdir.

“N 12, 14 kanuni-sani 1920”: Azərbaycanın istiqlalının Müttəfiqlər Ali Şurası tərəfindən təsdiq edilməsi münasibətilə qəzetin bu nömrəsi “Müstəqil Azərbaycan” adı ilə nəşr edilmişdir.

Yanlıf təfsirlər

“Darülfünun”: indiki İstanbul Universiteti nəzərdə tutulur.

“İngiltərə fəvqəladə komissarı Vordrop”: qəzetdə soyadı təhrif edilmişdir.

Ermənistanın qanlı icraatı

“Qarsda icra olunan qanlı qitallar [qırğınlar] səbəbi ilə hökumətə bir sual verilmiş və verilən sual firqə nümayəndələri tərəfindən müzakirə olunaraq nəticədə bilaetiraz [etirazsız] qismi-məxsusumuza dərc olunan formul qəbul edilmişdir”: Parlamentin Qars hadisələri haqqında fəvqəladə iclasının materialları “Azərbaycan” qəzetinin 14, 15, 16 mart 1920-ci il tarixli 53, 54, 55-ci nömrələrində dərc edilmişdir.

Dövri-hürriyyət

“Rusiya çarizmi türklərin türk əfsanəsinə də məzkur [deyilən] bir əsarət, bir kuhi-Qaf [Qaf dağı], bir “Ərgənəkön” idi. İnkilab isə Ərgənəkondan xilas yolunu göstərən bir “Börtəçinə”, bir qurddur.”: Göytürklərin yenidən doğuşu haqqındakı dastana görə türklər, əfsanəvi yurdları olan Ərgənəkonda sıxışmış qaldıqları dağların arasından, Börtəçinə adlı bozqurdun göstərdiyi yolla xilas olmuşdular.

Almaniyadakı hərəkat

“spartaklar” yaxud Spartak İttifaqı [Spartakusbund]: 1916-1918-ci illərdə Almaniyada fəaliyyət göstərən marksist təşkilat. Ümumdünya proletar inkilabı tərəfdarı idi. Təsisçiləri arasında Roza Lüksemburq, Karl Libkneht və başqaları yer alırdı.

BƏZİ XÜSUSİ ADLAR

Abbas I (Şah Abbas; 1571-1629): Səfəvi şahı; 1587-1629-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 35, 147

Abbas Mirzə (1789-1833): Qacar taxtının vəliəhdi; Fətəli şah Qacarın oğlu. 168

Abdullah Cövdət (Karlıdağ; 1869-1932): türk həkim, şair və siyasətçisi. 197

Adıvar, Xalidə Ədib: bax. Xalidə Ədib.

Adil Giray: 1720-1725-ci illərdə Tarki şamxalı olmuşdur. 97

Adil Nuşirəvan: bax. Xosrov I

Ağabəyov, Sadiq bəy (yaxud Məhəmməd Sadiq Ağabəyzadə; 1865-1944): Azərbaycanın general-mayoru. Sankt-Peterburqda hərbi məktəbi, eyni zamanda Şərq Dilləri İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan Parlamentinin üzvü, Daxili İşlər nazirinin müavini olmuşdur. Cümhuriyyətin süqutunda sonra mühacirətdə yaşamışdır. 162

Axundzadə, Rəşid bəy Hacı Əbdüssalam oğlu (1880-1940): Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi. 1895-1907-ci illərdə Qafqaz müsəlmanlarının Şeyxülislamı olan Axund Hacı Əbdüssalamın oğlu idi. Kiyevdə hüquq təhsili almışdır. Salyandan Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilmişdir. 1919-cu ilin fevralından avqustunadək Bakının valisi (qubernatoru) vəzifəsini tutmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə Sibirə sürgün edilmiş və sürgündə ölmüşdür. 161

Akçuralı, Yusif (1876-1935): Tatar əsilli yazıçı, publisist və siyasətçi; türk milliyətçiliyinin ideoloqlarından biri olmuşdur. Simbirskdə (indiki Ulyanovsk) anadan olan Akçuralı Türkiyədə təhsil almışdır. Kazanda “Məhəmmədiyyə” mədrəsəsində dərs demiş, Rusiya müsəlmanlarının siyasi partiyası “İttifaqi-müslimin”in təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur. Yeni Türkiyənin qurulmasında yaxından iştirak etmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı olmuş, Türk Tarix Qurumu elmi cəmiyyətinin qurucuları arasında yer almışdır. 175

“Amasyalı Hüsəməddin”: bax. Hüseyn Hüsəməddin.

Amazasp: bax. Srvandzyan, Hama-zasp.

Anna İvanovna (1693-1740): Rusiya imperatriçası; 1730-1740-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 98

Atatürk, Mustafa Kamal (1881-1938): Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti. 164, 165, 166, 188

Atilla: V əsrdə Hun türklərinin lideri. 146

Bağa (Buğa): bax. Bağa əl-Kəbir (Böyük Buğa)

Bağa (Buğa): bax. Bağa əs-Səğir (Kiçik Buğa)

Bağa əl-Kəbir (Böyük Buğa): Abbasi xilafətinin türk əsilli sərkərdəsi. 134, 197

Bağa əs-Səğir (Küçük Buğa): Abbasi xəlifəsinin türk əsilli sərkərdəsi. 134, 197

Bakivi, Seyid Yəhya (? - 1462): Azərbaycanlı sufi, alim, filosof və şair. 43, 195

Bakü, Mürsəl: bax: Mürsəl paşa.

Balfur, Artur [Arthur Balfour; 1848-1930]: Britaniyanın dövlət xadimi. 1902-1905-ci illərdə Baş Nazir, 1916-1919-cu illərdə Xarici İşlər naziri olmuşdur. 167

Batu (yaxud Batı): XIII əsrdə yaşamış monqol hökmdarı; Çingiz xanın nəvəsi. 146

Baykov, Boris Lvoviç (1869-1928): Rusiyanın ictimai-siyasi xadimi, kadet. Zaqafqaziyaadakı rus icmasının rəhbəri olmuş, Bakıdakı Rus Milli Şurasının fəaliyyətində iştirak etmişdir. Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mühacirətə getmişdir. 38, 194

Bekoviç-Çerkasski, Aleksandr (yaxud Dövlət Girey Mirzə; ? - 1717): Kabardin knyazlarının nəslindən idi. 97

Biçeraxov, Lazar Fyodoroviç (1882-1952): Rusiyanın hərbi xadimi. İrandakı Rusiya korpusunda xidmət edərkən, təxminən 1000 nəfərlik bir dəstə yaratmış, ingilislərlə əməkdaşlıq etmişdir. Bakı Komissarları da Qafqaz İslam Ordusuna qarşı Biçeraxovun yardımına müraciət etmişdilər, ancaq daha sonra bolşeviklərlə Biçeraxov arasında ixtilaf meydana gəldi və Biçeraxov öz dəstəsi ilə birgə Dağıstana çəkildi. Sentrokaspi Diktaturası Xəzər dənizindəki hərbi donanmanı Biçeraxovun əmrinə vermişdi. 46, 105, 124, 140,

Bismark, Otto fon [Otto von Bismarck; 1815-1898]: Almaniyanın dövlət xadimi. Almaniyanın birləşdirilməsini həyata keçirmiş, Alman imperiyasının birinci kansleri olmuşdur. 63, 134

Bulqakov, Sergey Alekseyeviç (?-

1824): Rusiyanın hərbi xadimi, general. 99

Cavad xan (1748-1804): Gəncə xanı; 1786-1864-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Gəncə xanlığını işğalçı rus ordusuna qarşı müdafiə edərkən qəhrəmanca şəhid olmuşdur. 148

Cebe (? - 1224): Çingiz xanın sərkərdələrindən olmuşdur. Qafqaz səfərində Subutay ilə birgə monqol ordularının sərkərdəsi idi. 147

Cəm: bax. Cəmşid.

Cəmşid (yaxud Cəm): klassik İran və türk ədəbiyyatlarında tez-tez yad edilən əfsanəvi İran hökmdarı; Pişdadilər sülaləsinin dördüncü hökmdarı. 185

Cəzəri, İbnül-Əsir İzzəddin: ərəb tarixçisi. 25, 27, 193, 198

Çəmənşəminli, Yusif Vəzir (Vəzirov; 1887-1943): Azərbaycan yazıçısı və diplomatı. 175

Çxeidze, Nikolay Semyonoviç (1864-1926): Rusiyanın və Gürcüstanın siyasi xadimi. Rusiya Dövlət Dumasının üzvü olmuşdur. Zaqafqaziya Seyminin və Gürcüstan Müəssislər Məclisinin sədri olmuşdur. Gürcüstan tərəfindən Paris Sülh Konfransında iştirak edən nümayəndə heyətinin sədri olmuşdur. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra mühacirətə getmişdir. 183

Çingiz xan (1162-1227): Monqol sərkərdəsi və Monqol imperiyasının banisi. Tarixin yetişdirdiyi ən böyük sərkərdələrdən biri olmuşdur. 146

Çurayev, Andrey Yemelyanoviç [1881 - ?]: Fəhlə, menşevik. Bakıda inqilabi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1917-ci ildə Bakı Şəhər Dumasının üzvü, 1920-ci ildə qısa müddət Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri olmuşdur. 129

Damad Fərid paşa (1853-1923): Türkiyənin siyasi xadimi. 4 mart – 30 sentyabr 1919-cu il və 5 aprel – 17 oktyabr 1920-ci il tarixlərində Baş nazir olmuşdur. 164, 165

Dara: Əhəməni hökmdarı. 41

Defo, Daniel [Daniel Defoe; 1660-1731]: ingilis yazıçısı. 196

Denikin, Anton İvanoviç (1872-1947): Rusiyanın hərbi xadimi, general-leytenant. Ağ qvardiyanın rəhbərlərindən olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsində Qərb cəbhəsinin (may-iyul 1917) və Cənub-qərb cəbhəsinin (avqust 1917), Rusiyada Vətəndaş müharibəsi illərində Könüllü ordunun (aprel 1918 – yanvar 1919) və Cənubi Rusiya Silahlı Qüvvələrinin (yanvar 1919 – aprel 1920) komandiri olmuşdur. 1920-ci ildə mühacirətə getmişdir. 151, 177, 187

Dəftərdaradə, Məhəmməd paşa: XVII əsr Osmanlı dövlət xadimi. Ərzurum valisi olmuşdur. 41, 43, 194

Dilsuz, Məhəmməd Əmin: XIX əsr Azərbaycan şairi. 126, 197

Ebert, Fridrix [Friedrich Ebert; 1871-1925]: Almaniyanın siyasi xadimi; sosial demokrat. 1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin fevralına qədər Almaniyanın Baş naziri, 1919-cu ilin fevralından 1925-ci ilin fevralına qədər Almaniya Prezidenti olmuşdur. 187

Eristov, Elizbar: podpolkovnik; Rusiyanın Qafqazdakı ordularının Baş komandanı Pavel Sisianovun yavəri. 98, 99

Əbdürrəhman Şərəf (1853-1925): Osmanlı tarixçisi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi. “Tarixi-Osmeni əncüməni məcmuəsi”ndə müxtəlif məqalələri dərc edilmişdir. Türk və islam tarixi haqqında

əsərlər yazmışdır. 34, 35

Əbu Seyid Abdulla: XIV əsrdə yaşamış alim və şeyx. Türbəsi Bakıda, Təzəpir məscidinin altındadır. 195

Əbül-Fəda (1273-1331): tarixçi və coğrafiyaşünas; eyni zamanda Suriyanın qərbində yerləşən Həma şəhərinin əmiri olmuşdur. 143

Əhməd bəy: Özdəmiroğlu Osman paşanın sərkərdələrindən (XVI əsr). 35

Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin (yaxud Əl-Məqdisi): X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı. 33, 143, 194

Əmir Həməzə: Bakı xanı Hüseynqulu xanın nöqədlərindən. 99

Əliyev, Haşım Bədəl oğlu (1892-1919): bolşevik, “Hümmət” üzvü. Bakıda Mərkəzi Fəhlə Konfransı sədrinin müavini olmuşdur. 198

Əşrəf xan: XVII əsrdə Bakı xanı. 43, 195

Fateh: bax. Məhməd II.

Fətəli şah Qacar (1771-1834): İran şahı; Qacarlar sülaləsinin ikinci şahı. 1797-1834-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 99, 168

Firdovsi (935-1020): Fars şairi, fars ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri. 125

Füzuli, Məhəmməd (1494-1556): məşhur Azərbaycan şairi. Türkdilli klassik poeziyanın ən böyük şairi kimi qəbul edilir. 126, 147

Hafiz Şirazi: XIV əsr İran şairi. 125, 126

Harbord, Ceyms [James Harbord; 1866-1947]: Amerikanın hərbi xadimi; general-leytenant. Birinci Dünya müharibəsindən sonra vəziyyəti yerində öyrənmək məqsədi ilə Yaxın Şərqlə, Anado-

luya və Qafqaza göndərilən Amerika missiyasının rəhbəri olmuşdur. 165

Harun ər-Rəşid (? - 809): Abbasi xəlifəsi; 786-809-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146, 198

Haskell, Vilyam Nefyu [William Nafew Haskell; 1878-1952]: Amerikanın hərbi və ictimai xadimi; general-leytenant. Amerika Yardım Administrasiyasının [American Relief Administration] heyətində Rusiyada xidmət etmiş, 1921-1923-cü illərdə bu qurumun Rusiya direktoru olmuşdur. 151

Həmdullah Müstəvfi: XIV əsrdə yaşamış iranlı tarixçi və coğrafiyaşünas. 143, 198

Həmdullah Sübhi (Soyadı qanunundan sonra "Tanrıövər" soyadını qəbul etmişdir; 1885-1966): Türk yazıçısı və siyasi xadimi. Osmanlı Məclisi-Məbusanının və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü, Maarfi naziri və səfir olmuşdur. 175

Həsən Türkman: şair (XVI əsr) 147

Hülakü xan (1217-1265): Elxanilər dövlətinin qurucusu. Çingiz xanın nəvəsi idi. 146, 147, 198

Hüseyn Hüsəməddin (Yasar; 1869-1939): Türk tədqiqatçı alimi. 12 cildlik "Amasiya tarixi"nin, türk və Osmanlı tarixinə dair bir sıra başqa əsərlərin müəllifidir. "İqdam" və "Türk yurdu" kimi qəzet və jurnallarda dil və tarix mövzulu məqalələrlə çıxış etmişdir. 25, 27, 193

Hüseyn Rauf (Orbay; 1881-1964): Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. 1911-1912-ci illər Osmanlı-İtaliya müharibəsində və Balkan müharibələrində qəhrəmanlıq göstərmişdir. 1918-ci ilin ok-

tyabr ayında Bəhriyyə naziri olmuş, Mudros sazişini Osmanlı dövləti adından imzalamışdır. 164, 165

Hüseynqulu xan (1774-1845): Bakı xanı; 1792-1806-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 98, 99

Xaqani Şirvani (Əfzələddin Xaqani): XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi. Fars dilində yazmışdır. 125

Xalxali, Məhəmməd Bağır (1829-1901): Azərbaycan şairi. 126, 197

Xalidə Ədib (Soyadı qanunundan sonra "Adivar" soyadını qəbul etmişdir; 1884-1964): Türk yazıçısı və siyasi xadimi. Türk Qurtuluş Savaşında iştirak etmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdur. 175

Xan Əli: Səfəvi sərkərdəsi (XVI əsr). 34

Xatisov, Aleksandr İvanoviç (1874-1945): Erməni ictimai-siyasi xadim, "Daşnaksutyun" partiyasının üzvü idi. Müxtəlif dövrlərdə Ermənistanın Baş Naziri, Səhiyyə, Daxili İşlər və Xarici İşlər naziri olmuşdur. Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Fransa və Portuqaliyada mühacirətdə yaşamışdır. 179

Xatisyan: bax. Xatisov, Aleksandr İvanoviç.

Xəlil bəy (Məntəşə): bax. Məntəşə, Xəlil.

Xəlil İbrahim: bax. İbrahimov, Xəlil.

Xəlilullah II (? - 1535): Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı. 1524-1534-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33, 194

Xosrov I (Nuşirəvan yaxud Ənuşirəvan Adil; 501-579): Sasani şahı; 531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 27

Xoyski, Fətəli xan (1875-1920): Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuların-

dan biri, görkəmli dövlət xadimi. Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirmişdir. Bakı Şəhər Dumasının sədri (1917-1918), Zaqafqaziya Seyminin üzvü və Zaqafqaziya Federativ Respublikasının Xalq Maarifi naziri (1918) olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk hökumətinin sədri seçilmiş, Cümhuriyyət dövründə bir neçə dəfə Baş Nazir, eləcə də Daxili İşlər naziri, Ədliyyə naziri, Xarici İşlər naziri vəzifələrini icra etmişdir. Bolşevik işğalından sonra Tiflisə mühacirət etmiş və orada erməni daşnakları tərəfindən şəhid edilmişdir. 79, 101, 102, 103, 111, 129, 179

İbrahim xan (yaxud İbrahim Xəlil xan; 1732-1806): Qarabağ xanı. 148

İbrahimxəlil xan: bax. İbrahim xan.

İbrahimov, Xəlil (Xəlil İbrahim; Xəlil İbrahimzadə; 1892-1938): Azərbaycanlı müəllim, publisist və tənqidçi. Şuşada anadan olmuşdur. Bakıda müəllim işləmiş, müxtəlif qəzet və jurnallarda, o cümlədən "Azərbaycan" qəzetində yazılar dərc etdirmiş, bir müddət "Azərbaycan" qəzetinin "müvəqqəti müdiri" olmuşdur. 1938-ci ildə həbs edilərək güllələnmişdir. 8

İqor: Rus knyazı. 97

İskəndər Zülqərneyn 197

İskəndərzadə, Rüstəm: Salyan sakini, "Müsavat"ın Salyan komitəsinin katibi; "Azərbaycan" qəzetinə yazı göndərmişdir. 162

İsmayıl I (Şah İsmayıl Xətai; 1487-1524): Səfəvilər dövlətinin ilk şahı. 1501-1524-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33, 44, 147, 198

İsmayıl II (1533-1577): Səfəvi şahı. 1576-1577-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33

İstəxri, Əbu İshaq: X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası. 143

Jordaniya, Noy Nikolayeviç (1868-1953): Gürcüstanın dövlət xadimi. Menşevik. Varşavada veterinarlıq təhsili almışdır. Tiflisdən Dövlət Dumasına üzv seçilmişdi. 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan Demokratik Respublikasının Baş Naziri olmuşdur. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra mühacirət etmişdir. 31, 76, 79

Kaledin, Aleksey Maksimoviç [1861-1918]: Rusiyanın hərbi xadimi; general; Don kazaklarının atamanı. 187

Kapp, Volqanq [Wolfgang Kapp; 1858-1922]: Almaniyanın siyasi xadimi; hüquq elmləri doktoru. 187

Katib Çələbi (1609-1657): Türk alimi. 143

Kerenski, Aleksandr Fyodoroviç (1881-1970): Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin (iyul-noyabr 1917) başçısı. 46, 183, 184

Kerzon, Corc Nataniel [George Nathaniel Curzon; 1859-1925]: İngiltərənin dövlət xadimi. 1916-1925-ci illərdə Lordlar Palatasının başçısı, 1919-1924-cü illərdə Xarici İşlər naziri olmuşdur. 167, 169, 171

Kinq, Leonard Uilyam [Leonard William King; 1869-1919]: ingilis arxeoloqu. 145

Kolçak, Aleksandr Vasilyeviç (1874-1920): Rusiyanın hərbi və siyasi xadimi; admiral. Ağqvardiyaçılar hərəkətinin başçısı, Rusiyanın Ali rəhbəri (noyabr 1918 – fevral 1920) və Rus ordusunun Ali Baş komandanı (noyabr 1918 – yanvar 1920) olmuşdur. 151, 187

Köprülüzadə, Məhməd Fuad bəy (1890-1966): Türk ədəbiyyatşünası və

türkoloqu. Türk ədəbiyyatı tarixinə dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir. Eyni zamanda siyasətlə də məşğul olmuş, dafələrlə millət vəkilini seçilmiş, 1950-1956-cı illərdə Türkiyənin Xarici İşlər naziri olmuşdur. 26, 43

Krayblis, Nikerld: Amerika tarixçisi. 144, 198

Krupp, Alfred [Alfred Krupp; 1812-1887]: Alman sənayeçi və silah istehsalçısı. Öz dövründə Avropanın ən böyük silah (xüsusilə top) istehsalçısı olan Krupp "toplar kralı" kimi tanınmışdı. 11, 193

Kulanj, Füstel de [Fustel de Coulanges; 1830-1889]: fransız tarixçisi. 143, 198

Qabba, Melçiade [Melchiade Qabba; 1874-1952]: İtaliyanın hərbi xadimi, general. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Zaqafqaziyadakı İtaliya hərbi heyətinin rəhbəri olmuşdur. 151

Qacar, Ağa Məhəmməd şah (1742-1797): Qacarlar dövlətinin qurucusu və ilk hökmdarı. 1789-1797-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146

Qanuni Süleyman: bax. Süleyman I.

Qarabəyli, Qara bəy (1873-1953): Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi, eyni zamanda həkim və jurnalist; Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü. "Difai" partiyasının rəhbərlərindən, "İttihad" partiyasının sədri olmuşdur. "Həyat", "İrşad", "Kaspi" kimi bir sıra nəşrlərlə əməkdaşlıq etmişdir. 101

Qaraşarov, Rza bəy (yaxud Qaraşarlı; 1891-?): Azərbaycanın siyasi xadimi. Bir sıra məktəblərdə, o cümlədə Gəncə Ruhani Mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamen-

tinin üzvü olmuşdur. Sovet dövründə repressiyaya məruz qalmışdır. 161

Qazan xan: 1295-1304-cü illərdə Elxanlı hökmdarı olmuşdur. 147

Qazi Giray II (1551-1607): Krım hanı; 1588-1596 və 1596-1607-ci illərdə iki dəfə Krım xanlığının taxtına oturmuşdur. 34, 194

Qənizadə, Sultanməcid Murtuzəli oğlu (1866-1938): Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi; yazıçı, pedaqoq və publisisti. Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü olmuşdur. 127, 197

Qiyasbəyov, Mehdi ağa (? - 1919): Qazaxda vergi müfəttişi olmuşdur. 162

Qlazenap, Qroqori İvanoviç (1751-1819): Rusiyanın hərbi xadimi, general-leytenant. 99

Qoqoberidze, Levan Davidoviç (1896-1937): inqilabçı; 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıya gəlmiş, burada fəhlə hərəkatının rəhbərlərindən birinə çevrilmişdi. 198

Qrey, Eduard [Edward Grey; 1862-1933]: İngiltərənin dövlət xadimi. 1905-1916-cı illərdə Xarici İşlər naziri olmuşdur. 169

Qubad paşa: XVI əsrdə Bakını tutan Osmanlı sərkərdəsi Özdəmiroğlu Osman paşa tərəfindən şəhərin hakimi təyin edilmişdi. 42, 195

Qudoviç, İvan Vasilyeviç (1741-1820): Rusiyanın hərbi xadimi; general-feldmarşal. 99

Lala Mustafa paşa (1500-1580): Osmanlı sərkərdəsi və dövlət xadimi. 1580-ci ilin aprel-avqust aylarında sədrəzəm (baş vəzir) olmuşdur. 34

Lenin, Vladimir İliç (1870-1924): Rus

inqilabçı və marksist. Əsl soyadı Ulyanov idi. Rusiyada 1917-ci il Oktyabr inqilabının təşkilatçısı və rəhbəri, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının (SSRİ) qurucusu və SSRİ Nazirlər Sovetinin ilk sədri olmuşdur. 38, 117, 173, 183

Ləli, Mirzə Əli (İrəvani; 1845-1907): Azərbaycan şairi və həkimi. 126, 197

Libknecht, Karl [Karl Liebknecht; 1871-1919]: Almaniya və beynəlxalq fəhlə hərəkatının fəal iştirakçısı, Almaniya Kommunist Partiyasının banilərindən biri. 199

Lloyd Corc, Devid [David Lloyd George; 1863-1945]: Britaniyalı siyasətçi. 1905-1908-ci illərdə Ticarət naziri, 1908-1915-ci illərdə Maliyyə naziri, 1915-1916-cı illərdə Hərbi nazir olmuşdur. 6 dekabr 1916 – 19 oktyabr 1922 tarixləri arasında Britaniyanın Baş Naziri vəzifəsini tutmuşdur. 64, 174

Lüksemburq, Roza [Rosa Luxemburg; 1871-1919]: Almaniyanın polyak əsilli filosofu, iqtisadçısı və publisisti; marksizm nəzəriyyəçisi. 199

Mahmudov, Zülfüqar: "Müsavət" partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü olmuşdur. 162

Maqsud sultan: Səfəvi sərkərdəsi (XVI əsr). 34

Masir: tarixçi. 145

Matyuşkin, Mixail Afanasyeviç (1676-1737): Rusiyanın hərbi xadimi; general. 98

Mehmandarov, Səməd bəy (1856-1931): Azərbaycanın hərbi xadimi. Peterburqda hərbi məktəb bitirmiş, Çar Rusiyası ordusunda xidmət etmiş, Rusiya-Yaponiya müharibəsində göstərdiyi şücaətlərə görə mükafatlandırılmış, Birinci

Dünya müharibəsində iştirak etmişdir. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Rusiya ordusundan istefa vermişdir. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın Hərbi naziri olmuş, ordu quruculuğu sahəsində böyük işlər görmüşdür. Cümhuriyyətin süqutundan sonra bolşeviklər tərəfindən həbs edilmiş, azadlığa çıxdıqdan sonra müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 124

Məhəmməd Cavad bəy: tarixçi. 43
Məhəmməd Giray II (1532-1584): Krım xanı; 1577-1584-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 34, 194

Məhəmməd Xudabəndə (1531-1596): Səfəvi şahı. 1578-1587-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33

Məhəmməd paşa: bax. Dəftərdar-zadə, Məhəmməd paşa.

Məhəmmədəli şah Qacar (1872-1925): Qacarlar sülaləsindən İran şahı; 1907-1909-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 7

Məhməd II (Fateh; 1432-1481): Osmanlı sultanı. 1444-1446 və 1451-1481-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. İstanbulu fəth etdiyi üçün "Fateh" adıyla tanınmışdır. 146, 198

Məhməd Əmin (Soyadı qanunundan sonra "Yurdaqul" soyadını qəbul etmişdir; 1869-1944): Osmanlı Məclisi-Məbusanının və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü olmuşdur. 165, 175, 198

Məhsəti Gəncəvi: XII əsr Azərbaycan şairəsi. 125

Məlik-Yeqanov, Cavad bəy (1878-1937): Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi xadimi. Azərbaycan Milli Şurasının və Parlamentin üzvü olmuşdur. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin aprel ayına

qədər Lənkəranın general-qubernatoru olmuşdur. 1930-cu ildə Sovet rejimi tərəfindən həbs edilmiş, 1937-ci ildə güllələnmişdir. 162

Məlikşah I (Əbülfəth Cəlaləddin Məlikşah; 1055-1092): Böyük Səlcuqlu sultanı; 1072-1092-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 185

Məmmədquluzadə, Cəlil (1869-1932): Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu. 75

Məmun (? - 833): Abbasi xəlifəsi; 813-833-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146, 198

Məngü (yaxud Mönkə): Monqol hökmdarı; Çingiz xanın nəvəsi. 1251-1259-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146, 198

Məntəşə, Xəlil (1874-1948): Türkiyənin siyasi xadimi. "İttihad və Tərəqqi" partiyasının əsas fiqurlarından olmuşdur. Osmanlı Məclisi-Məbusanının sədri (1912-1915), Xarici İşlər naziri (1915-1917), Ədliyyə naziri (1917-1918) vəzifələrini tutmuşdur. 60, 196

Mənuçöhr III (yaxud Böyük Mənuçöhr; 1098-1160): Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı. 1120-1160-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33, 194

Məsudi, Əli ibn Hüseyin (896-956): Ərəb tarixçi, coğrafiyaşünas və səyyahı. 43

Məsum: Abbasilər xilafəti dövrünün dövlət xadimi. 134

Mətinüssəltənə: bax. Səqafi, Əbdülhəmid.

Mikayılov, Vəli (Kərbəlayi Vəli): Cümhuriyyət dövründə Hökumət mətbəəsinin müdiri olmuşdur. 162

Miln, Corc [George Milne; 1866-

1948]: Britaniyanın hərbi xadimi; feldmarşal. Birinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra Balkanlarda və Qara dəniz regionunda Britaniya ordularının baş komandanı olmuşdur. 79

Milyukov, Pavel Nikolayeviç (1859-1943): Rusiya siyasi xadimi, eyni zamanda tarixçi və publisist. Konstitusion-Demokratik Partiyasının (Kadetlər partiyası) liderlərindən biri idi. Müvəqqəti Hökumətdə (Rusiya) Xarici İşlər naziri olmuşdur. 14, 38, 49, 50, 51, 60, 86, 195

Mirhəsən xan: Talış xanı olmuşdur. 148

Mirzoyan: Bakıda fəhlə hərəkatının fəal iştirakçılarında. 129

Molla Rumi: bax. Mövlana Cəlaləddin Rumi

Mötəsim (yaxud Mötəsimbillah): Abbasi xəlifəsi; 833-842-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146

Mövlana Cəlaləddin Rumi: XIII əsr şairi və sufisi. Şeirələrini fars dilində yazmışdır. 125

Murad III (1546-1595): Osmanlı padşahı. 1574-1595-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 34

Musəvi, Mirfəttah (1891-1919): Milli Şura İdarəsinin və Məclisi-Məbusan İdarəsinin dəftərdarı (qeydiyyat məmuru) olmuşdur. 198

Mustafa xan: Şamaxı xanı. 98

Mustafa Kamal paşa: bax. Atatürk, Mustafa Kamal.

Mürsəl paşa (Mürsəl Bakü; 1881-1945): Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakının azad edilməsi hərəkatında iştirak etmişdir. Türk Qurtuluş Savaşında iştirak etmiş, İzmirə daxil olan ilk türk generalı

olmuşdur. Müharibədən sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisinin üzvü seçilmişdir. Soyadı qanunu çıxdıqdan sonra "Bakü" soyadını qəbul etmişdir. 154

Müseyyib xan Təkəli: sərkərdə və şair. (XVI əsr) 147

Mütəvəkkil (Cəfər əl-Mütəvəkkil; 822-861): Abbasi xəlifəsi; 847-861-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 197

Nadir şah Əfşar (1688-1747): Əfşarlar sülaləsinin banisi və Əfşarlar dövlətinin I şahı; 1736-1747-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 135, 146

Napoleon I (1769-1821): 18 may 1804 – 6 aprel 1814 və 20 mart – 22 iyun 1815 tarixlərində Fransa imperatoru. 167

Nemanzadə, Ömər Faiq (1872-1937): Azərbaycanın publisist və pedaqoqu; ictimai-siyasi xadimi. Milliyyətçə Axıska türküdür. 135, 146, 196

Nəbati, Əbülqasim (1812-1873): Azərbaycan şairi. 126, 197

Nərimanbəyov, Əmir bəy Nəriman bəy oğlu (1871 - ?): Araz Türk Hökumətinin rəisi, Azərbaycan Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi İşlər İdarəsinin başçısı, Bakı valisi (qubernatoru) olmuşdur. Sovet dönməndə repressiyaya qurban getmişdir. 161

Nərimanov, Nəriman (1870-1925): Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi və dövlət adamı; eyni zamanda yazıçı, publisist və həkim. 104

Nikolay I (1796-1855): Rusiya imperatoru; 1825-1855-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 196

Nikolay II (1868-1918): Rusiya imperatoru; 1894-1917-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 7, 60, 75

Nizami Gəncəvi (1141-1209): Dahi Azərbaycan şairi. 125

Noske, Qustav [Gustav Noske; 1868-1946]: Almaniyanın siyasi xadimi; sosial-demokrat. 1919-1920-ci illərdə Müdafiə naziri olmuşdur. 187

Nuri paşa (Killigil; 1889-1949): Osmanlı ordusunun general-leytenantı. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olmuşdur. 154

Oğuz xan: Oğuz türklərinin əcdadı olaraq qəbul edilən, yarı-əfsanəvi türk hökmdarı. 146

Olcaytu xan: 1304-1316-cı illərdə Elxanlı hökmdarı olmuşdur. 147

Ovsepyan: erməni generalı; Qarsda yerli müsəlman-türk əhalinin qırğınında aktiv iştirak etmişdir. 179, 180

Ömər Xəyyam (1048-1131): fars şair, riyaziyyatçı və astronomu. 125

Övliya Çələbi (1611-1684): məşhur türk səyyahı. Səyahətləri əsnasında gördüklərini on cildlik "Səyahətnamə"-sində qələmə almışdır. 41, 42, 43, 97, 194, 195

Özdəmiroğlu Osman paşa (1526-1585): Osmanlı imperiyasının dövlət xadimi. Qafqazda qazandığı hərbi müvəffəqiyyətlər səbəbilə "Qafqaz fatehi" kimi tanınmışdır. 1584-1585-ci illərdə Sədrəzəm (Baş vəzir) olmuşdur. 34, 35, 42, 195

Pepinov, Əhməd bəy (yaxud Əhməd Cövdət Pepinov; 1893-1937): Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi; Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuş, Əmək və Əkinçilik naziri vəzifəsini tutmuşdur. Sovet rejimi tərəfindən güllələnmişdir. (ayrıca bax: Axıskalı) 45, 104

Pir Məhəmməd (1376-1407): Əmir Teymurun nəvəsi və vəliəhdi; Teymurun

böyük oğlu Qiyasəddin Cahangir mirzənin oğlu idi. 34, 35

Podşibyakin, Mixail Floroviç (1883-1963): Litvada anadan olmuş, Peterburq Universitetinin Tarix-Filoloji və Hüquq fakültələrini bitirmişdir. Bakı məktəblərində işləmiş, mətbuatda çıxış etmişdir. Kadetlər partiyasının üzvü olmuşdur. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanı tərk etmişdir. 38, 194

Poqos Nubar paşa (1851-1930): Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərin siyasi təşkilatı olan Erməni Millət Məclisinin və Ümumi Erməni Xeyriyyə İttifaqının sədri olmuşdur. 180

Prjevalski, Mixail Alekseyeviç (1859-1934): Rusiyanın hərbi xadimi, general. Birinci Dünya müharibəsi dövründə, 1917-ci ilin iyun-dekabr aylarında Qafqaz cəbhəsinin komandiri olmuş, daha sonra ağqvardiyaçılar hərəkətinə qoşulmuşdur. 105, 124

Protopopov, Aleksandr Dmitriyeviç (1866-1918): Rusiyanın dövlət xadimi. 1916-1917-ci illərdə Daxili İşlər naziri olmuşdur. 27 oktyabr 1918-ci ildə Moskvada bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir. 7

Puşkin, Matvey Stepanoviç (1630-1706): dvoryan; müxtəlif yerlərdə namestnik və voyevoda olmuşdur. 196

Pyer Loti [Pierre Loti; 1850-1923]: Fransız zabiti və yazıçısı. Həqiqi adı Lui Mari-Jülyen Vio [Louis Marie-Julien Viaud] idi. Ekzotik ölkələrin həyatından bəhs edən romanları ilə məşhur olmuşdur. 58, 59

Pyotr I (1672-1725): Rusiya hökmdarı; 1682-1725-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 97, 98

Raci, Əbülhəsən (1831-1876): Azərbaycan şairi. 126, 197

Rəşidəddin, Fəzlullah (? - 1318): Elxanlıların dövlət xadimi, alimi və tarixçisi. 147

Roxlin, Abram Veniaminoviç (1881-1941): Menşeviklərin Bakı komitəsinin üzvü, Sentrokaspi Diktaturasının Ərzaq komissarı, Bakı Şəhər Bələdiyyə Şurasının üzvü. Sovet dövründə Bakıda kommunal təsərrüfatı sahəsində işləmişdir. Casusluqda təqsirləndirilərək 1939-cu ildə həbs edilmiş, 1941-ci ildə güllələnmişdir. 46, 73, 129

Rza Tofiq (Bölükbaşı; 1869-1949): Türk şairi, filosofu və dövlət xadimi. "Filosof Rza" adıyla tanınmışdır. Osmanlı Məclisi-Məbusanının üzvü olmuşdur. 11 noyabr 1918-ci ildə iş başına gələn Əhməd Tofiq paşa hökumətində Maarif naziri olmuşdur. Paris Sülh Konfransında Osmanlı dövlətini təmsil etmişdir. Soyadı qanunundan sonra Bölükbaşı soyadını qəbul etmişdir. 57, 59, 60, 61

Rzaqulu xan Hidayət (Lələbaşı; 1800-1871): İran şairi və tarixçisi. 143

Saakyan, Sako: Sosialist-inqilabçı; Sentrokaspi Hökuməti İcraiyyə Komitəsinin üzvü, Bakı Sovetinin sədri olmuşdur. 129

Sabir, Mirzə Ələkbər (1862-1911): Azərbaycanlı şair, məşhur satira ustası. 126

Sadiq bəy Əfşar (1533-1610): Azərbaycan rəssamı və şairi; "Məcməül-xəvas" adlı təzkirənin müəllifi. 147, 198

Salman xan: Səfəvi əmiri (XVI əsrin axırları – XVII əsrin əvvəlləri). 34

Sam: "Bibliya"ya əsasən, Nuhun böyük oğlu. 145

Sam Mirzə (1518-1567): Səfəvi şahzadəsi; Şah İsmayıl Xətəinin oğlu; "Töhəfeyi-Sami" adlı şairlər təzkirəsinin müəllifi. 198

Says: Oksford Universitetinin professoru. 145

Sazonov, Sergey Dmitriyeviç (1860-1927): Rusiyanın diplomatı. Bir sıra ölkələrdə səfir kimi işləmiş, 1910-1916-cı illərdə Xarici İşlər naziri olmuşdur. Rusiyanın cənubunda Xüsusi Şura Hökumətinin tərkibində yer almışdır. Mühacirətdə ölmüşdür. 60, 169

Sereteli, İrakli Georgiyeviç (1881-1959): Rusiya və Gürcüstanın siyasi xadimi. Rusiya imperiyası II Dövlət Dumasının üzvü olmuşdur. Gürcüstanın müstəqillik atkını imzalayanlardan biri idi. Gürcüstan Demokratik Respublikasının və Gürcüstan Sosial-Demokrat Partiyasının liderləri arasında yer almışdır. Gürcüstan tərəfindən Paris Sülh Konfransında iştirak edən nümayəndə heyətində olmuşdur. 1921-ci ildən mühacirətdə yaşamışdır. 54, 183, 195

Seyidbəyov, Hacıbəy: mühəndis; Azərbaycan Dəmiryol İdarəsi Teleqraf şöbəsinin rəisi olmuşdur. 198

Sədi Şirazi: XIII əsrdə yaşamış fars şairi. 125

Səqafi, Əbdülhəmid (Mətinüssəltənə): İranlı qəzet naşiri; "Əsri-cədid" qəzetinin redaktoru. 145, 198

Səlim I (Yavuz; 1470-1520): Osmanlı sultanı; 1512-1520-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 146, 198

Sxakaya, Qriqori İvanoviç: Gürcü Milli Şurasından Azərbaycan Parlamentinə seçilmişdir. 31

Sinha, Satyendra Prasanna [Satyendra Prasanna Sinha; 1863-1928]: Hindis-

tanlı hüquqşünas və dövlət xadimi. Böyük Britaniyanın Hindistan İşləri naziri Monteqyonun müavini (1919-1920) olmuşdur. 65

Sisianov, Pavel Dmitriyeviç (1754-1806): Rusiyanın hərbi xadimi, general. Gürcü əsilli idi. Rusiyanın Qafqazdakı ordularının Baş komandanı olmuşdur. 98, 99, 196

Sokullu Mehmed paşa (1505-1579): Osmanlı dövlət xadimi. 1565-1579-cu illərdə sədrəzəm (baş vəzir) olmuşdur. 34

Srvandzyan, Hamazasp (1873-1921): "Daşnaksutyun" partiyasının liderlərindən, erməni qatil və terrorist. Türkiyənin Van şəhərində anadan olmuşdur. Gəncə, Şuşa, Quba, Bakı və başqa yerlərdə dinc Azərbaycanlı əhaliyə divan tutmuş, minlərlə dinc sakini qətl etmişdir. Bolşeviklər tərəfindən İrəvanda həbs edilmiş, həbsxanada öldürülmüşdür. 106, 197

Stepan Razin (1630-1671): Don kazaklarından; Rusiya tarixinin ən böyük üsyanlarından birinə rəhbərlik etmişdir. 97

Subutay (yaxud Sabutay; 1175-1248): Çingiz xanın sərkərdələrindən olmuşdur. Qafqaz səfərində Cebe ilə birgə monqol ordularının sərkərdəsi idi. 147

Sultan Mahmud: Qaytaq xanı. 97

Sultan Yaqub (1464-1490): Ağqoyunlu sultanı. 1478-1490-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 33

Sultanov, Cəlil bəy Əsgər bəy oğlu (1880-?): Zəngəzur qəzasından Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinə üzv seçilmişdir. 162

Sultanov, Xosrov bəy (1879-1943): Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi və

hərbi xadimi. Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlardan biri olan Xosrov bəy Sultanov Cümhuriyyət dövründə Hərbiyyə naziri, Kənd Təsərrüfatı naziri, Qarabağ general-qubernatoru kimi vəzifələr daşımışdır. Sovet işğalından sonra mühacirət etmişdir. 161

Süleyman I (Qanuni; 1494-1566): Osmanlı sultanı; 1520-1566-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 61, 146, 197, 198

Şahmalıyev, Məhəmməd bəy Nəsrulla bəy oğlu (1864-1924): Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət xadimi; Zaqafqazın valisi olmuşdur. 161

Şamil (Şeyx Şamil; 1797-1871): Qafqaz dağlılarının rəhbəri, Şimali Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının lideri. 168 Şani Təkəli: XVI əsrin II yarısı – XVII əsrin əvvəllərində yaşamış şair. 147

Şaumyan, Stepan (1878-1918): Erməni əsilli bolşevik, Bakı Kommunasının lideri. Bolşeviklərin və daşnakların 1918-ci ilin mart ayında Bakıda dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımına rəhbərlik etmişdir. 117, 119

Şeybani: şair. 25

Şeydeman, Filipp [Philipp Heinrich Scheidemann] (1865-1939): alman sosial-demokrat, 1919-cu ilin fevral-iyun aylarında Veymar Respublikasının Baş naziri olmuşdur. 187

Şeyx Heydər (1459-1488): Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin atası. Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri olmuşdur. 33

Şeyx Səfi (1252-1334): Səfəvilər sülaləsinin banisi. 147

Şəmsəddin Sami (1850-1904): Türk yazıçısı, publisisti və dil alimi. "Təşşüqi-

Tələt və Fitnat" adlı əsəri türk ədəbiyyatında ilk roman olaraq qəbul edilir. Müxtəlif qəzetlərdə baş redaktor olmuş, eləcə də məqalələr yazmışdır. Fransızca və ərəbcə lüğətlər, türk dilinin izahlı lüğətini ("Qamusü-türki") hazırlamışdır. "Qamusül-ə'lam" adlı bioqrafiya, tarix və coğrafiya ensiklopediyasını nəşrə hazırlamışdır. Dram əsərləri, fransız ədəbiyyatından tərcümələri, türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixinə dair əsərləri var. 21, 134, 197

Şirvani, Seyid Əzim (1835-1888): Azərbaycan şairi. 126

Şirvani, Zeynalabdin (Hacı Zeynalabdin; 1780-1838): Azərbaycan səyyahı, coğrafiyaşünası, tarixçisi və şairi. 198

Tağı Əli xan: XVII əsrdə Rəvan xanı. 43

Tarəmi, İsmayıl Əfşar (Azərbaycani): Tehrandə nəşr edilən "İran" qəzetində yazmışdır. 143

Teoman (yaxud Tuman; Toman): Hun hökmdarı. 146

Teymur: XIV əsrdə yaşamış görkəmli türk sərkədesi; Teymurilər dövlətinin banisi. 147

Tələt paşa (1874-1921): Osmanlı dövlət xadimi. İttihad və Tərəqqi cəmiyyətinin liderlərindən biri idi. Daxili işlər naziri, Poçt və Teleqraf naziri, Baş Nazir vəzifələrini tutmuşdur. Berlində erməni terrorçusu tərəfindən odlu silahla vurularaq öldürülmüşdür. 60

Tirpitz, Alfred fon [Alfred von Tirpitz; 1849-1930]: Almaniyanın hərbi xadimi; Almaniya və Avstriya-Macaristanın hərbi donanmalarında ən ali rütbə olan qrossadmiral rütbəsini daşımışdır. 1897-1916-cı illərdə Almaniyanın Hərbi Donanma naziri olmuşdur. 1917-ci ildə

Alman Ana Vətən Partiyasının [Deutsche Vaterlandspartei] rəhbəri olmuş, daha sonra Alman Milli Xalq Partiyasına [DNVP: Deutschnationale Volkspartei] qoşulmuşdur. 187

Tomson, Vilyam Montqomeri [William Montgomerie Thomson; 1877-1963]: Britaniya generalı. Bakının general-qubernatoru olmuşdur. 15, 37, 39, 79

Trotski, Lev Davidoviç (1879-1930): Rus inqilabçı, dövlət xadimi. Petroqrada Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti icraiyyə komitəsinin sədri, Sovet Rusiyasının Xarici İşlər naziri, Rusiya və SSRİ-nin Hərbi İnkilab Sovetinin sədri və Hərbi Komissarı olmuşdur. 38

Tuman: Hun hökmdarı. Bax. Teoman.

Tunalı Hilmi (1871-1928): Türkiyənin siyasi xadimi. 175

Vamberi, Herman (yaxud Armin Vamberi) [Armin Vambery; Hermann Vambery; 1832-1913]: Macar əsilli şərqşünas və səyyah. 145, 198

Vəzirov, Yusif: bax. Çəmənəminli, Yusif Vəzir.

Vilhelm II (Wilhelm II, 1859-1941): Almaniya imperatoru, 1888-1918-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 168

Vilson, Vudro (Woodrow Wilson; 1856-1924): ABŞ-ın 28-ci prezidenti (1913-1921). I Dünya müharibəsinə son qoymaq üçün sülh müqaviləsi layihəsini (Wilson prinsiplərini) işləyib hazırlamışdır. 39, 49, 60, 68, 151, 163, 164

Volinski, Artemi Petroviç (1689-1740): Rusiyanın dövlət xadimi və diplomatı. 97

Vordrop, Oliver [Oliver Wardrop; 1864-1948]: Britaniyalı diplomat və

tədqiqatçı. Hələ 1887-ci ildə Qafqaza (əsasən Gürcüstana) gəlmişdi. Britaniyanın müstəqil Gürcüstanda siyasi nümayəndəsi təyin edilmiş, daha sonra səlahiyyətləri bütün Zaqafqaziyaya şamil edilmişdi. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra öz ölkəsinə qayıtmışdır. 151, 176, 199

Yaqut əl-Həməvi (? - 1229): Məsəlman tarixçi və coğrafiyaşünas alimi, səyyah. 25, 27, 43, 134, 143

Yekaterina II (1729-1796): Rusiya imperatrisəsi; 1762-1796-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. 98

Yusif Qarabaği: Azərbaycan şairi (XVI əsr) 147

Yusifbəyli, Nəsim bəy (1881-1920): Azərbaycanın dövlət xadimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri. Odessa Universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil almışdır. 1917-ci ildə Gəncədə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasını qurmuşdur. Zaqafqaziya Seyminin yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası Hökumətində Maarif naziri olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətində Maliyyə və Xalq Maarifi naziri, Xalq Maarifi və Dini Etiqad naziri, Daxili İşlər naziri və Baş Nazir vəzifələrini tutmuşdur. Cümhuriyyətin süqutundan sonra qətlə yetirilmişdir. 137, 138, 155, 156, 157, 161, 162

Zalsman: Bakı komendantının müavini olmuşdur. 161

OXUCULARIN DİQQƏTİNƏ

Kitabda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan" qəzetindəki yazıları toplanmışdır.

Mətnlərdə çətin anlaşılan söz və ifadələrin izahı kvadrat mütərizədə, əsas mətndən daha kiçik şriftlə verilmişdir. Qəzetdə səhvən buraxılan sözlər də kvadrat mütərizədə əlavə edilmişdir; bu halda, əlavə edilən sözlərlə əsas mətnin şrifti eyni ölçüdədir.

Bu kitab, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinə ADA Universitetinin töhfəsidir.

Kitab üzlüyü və tərtib: Fikrət Məlikov

Nəşriyyat direktoru: Rəhilə Soltanqızı
Mətbəənin direktoru: Zöhrab Vəlibəyli
Texniki redaktor: Ruslan Mahmudov

Çapa imzalanmışdır: 05.02.2024
Formatı 70x100¹/₁₆ . F.ç.v 9
Ofset kağızı, Ofset çapı. Səhifə sayı: 216
Tiraj: 300, Bakı-2024

**Hazır materiallar əsasında
Çaşıoğlu Eİ-MMC
mətbəəsində çap edilmişdir.**

Bakı ş., Mikayıl Müşfiq küç. 2A

